

ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ

«ՇՅԱՐՔ ԳԱՓՈՒՄԻ»

ԳՄՎԱՌԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱՆԻ (Ա)

ԳՄՎԱՌԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱՆԻ (Բ)

ԳՄՎԱՌԱԿԱՆ ՆԱ ՄԱԿԱՆԻ (Գ)

ՄԵՐ ԳՅՈՒՂԵՐՈՒՄ (Ա)

ԲԻԶՆԱՍԳ

ՄԵՐ ԳՅՈՒՂԵՐՈՒՄ (Գ)

ՍԱՐԱԼՈՒ

ԿՅՈՐԱ

ՄԵՐ ԳՅՈՒՂԵՐՈՒՄ (Դ)

ԽՈՏ

ՄԵՐ ԳՅՈՒՂԵՐՈՒՄ (Ե)

ԼԾԵՆ

ԱՐՄԱՇ

ՇԱԹՐԻԶ

ԾԱՆՈԹ ԲԱԿԸ

ԿԱԾԱՆՈՎ

ԿՈՒՐԻՍՏԵՑԻ ԱՆԴԵԱՍԻ ԴԻՄՈՒՄԸ

ԿՈՒՐԻՍՏԻ ՀՈՂԱԲԱԺԱՆՔԸ

ԳԱՅԼԵՐՆ ՈՒՏՈՒՄ ԵՆ ԳԱՌՆԵՐԻՆ

ԱՆԴԵԱՍԸ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒՄ Է ԶՔԱՎՈՐ ԴԱՄԱԿԱՐԳԻՆ

ԴԻՄՈՒՄԸ ՀԱՄԱՎ «ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ԽՈՐՀՐԴԻՆ»

ԿՈՒՐԻՍՏՈՒՄ ԳՈՂՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԹԱԼԱՆ

«ՍՈՒՐՈՒՉ»

ԿԱՊԸ

ՕԶԻ ԲԵՐԱՆԻՑ

ՊԵՍԶԱՅԻ ՀԱՆՔԵՐՈՒՄ

ՎԱՐԴԱԳՈՒՅՆ ՏՈՒՑԻ ԵՐԿՐՈՒՄ

ՄԵՐ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՕԳՆՈՒՄ ԵՆ ԶՔԱՎՈՐ ԳՅՈՒՂԱՑԻՆԵՐԻՆ

ՀԱՂԹԱԿԱՆ ՀԱՎԱՔԸ

ԳՅՈՒՂԱՇԽՍԱՎՈՐԻ ՏԵՏՐԱԿԻՑ

ՄԱՐՄԱՐԻ ՏՈՒՆ ԿԱՌՈՒՑՈՂԸ

ՄԻ ԿԻՆ ՊԱՏԳԱՄԱՎՈՐ Է

ԽՈՍՈՒՄ ԵՆ ԶԱՎՈՅԻ ԲՆԱԿԱՐԱՆԻՑ

«ՇՅԱՐՔ ԳԱՓՈՒՄԻ»

Լուսաբաց է:

Գնացքը դանդաղ կանգ է առնում կայարանի առաջ: Հին Նախիջևանն է, կիսավեր կայարանը, որի մի մասը նորոգել են, ներկել, մի քիչ սարք ու կարգել:

Ներսեմ մտնում կայարան:

Բեռնակիրների քնատ դեմքեր, մի քանի պաշտոնյաներ: Դահլիճում, բուֆետի տերը կոլոված կարպետի մեջ, քնած է դեռ սեղանի վրա:

Բակից կառապանը ձեն է տալիս.

— Մի հոգի էլ...

Մոտենում են. կոտրատած լինեյկայի վրա տեղավորվել են յոթ հոգի, ես ութերորդն են: Կառք քիչ կա, ճամփորդների բաժինը լինեյկան է:

Անցնում ենք աղյուսի գործարանի մոտով. չեն աշխատում, կիսավեր դրության մեջ են:

Ահա և քաղաքի ծայրը, կամարակապ աղբյուրը և պղտոր գետը, որ վշշալով գլորվում է դեպի ջաղացները, ոռոգում դաշտը և խառնվում Արագին:

Ուղեկիցներս կառապանին իրենց իջնելու վայրի անունն են տալիս: Ես ծանոթ չունեմ և ուզում եմ իջնել մեղանում:

Մի քանի ծուռ ու մուռ փողոցներով անցնելուց հետո, իջնում եմ մեղանում: Խանութները դեռ գոց են:

Քայլերս ուղղում եմ դեպի քաղաքի վերին մասը: Նախիջևանում եղել եմ ես մի քանի անգամ, պատերազմից առաջ: Քաղաքի մի խոշոր մասը խանութներ էին: Նախիջևանը առուտուրական կենտրոն էր Զանգեզուրի, Օրդուբաթի, Մակվա և այլ շրջանների համար:

Հիմա չկա առաջվա եռ ու զեռը:

Պատերազմը ավերել, սրբել է շատ բան. հիշում եմ դաշնակ-մուսավաթյան անհիծյալ օրերը:

Մի քանի տեղ նորոգման հետքեր կան: Պետական հիմնարկներ են գլխավոր փողոցի վրա, գույնզգույն ցուցանակներով:

Ինչո՞ւ արևելքն այդքան վառ գույներ է սիրում, նույնիսկ ցուցանակները կանաչ գույնի են, կապ-կապույտ, կարմիր ու դեղին:

Անցնում եմ մի խոշոր շենքի մոտով, ուր տեղավորված է աղահանքերի գլխավոր վարչությունը, Նախիջևանի գյուղատնտեսական բանկն ու «Նախիթթիֆագը» (կոոպերատիվների միությունը):

Մի քիչ դենը սիրուն, կոկլիկ հրապարակ է, աղյուսի, կիրի և գաջի կույտերով: Նորոգում են, նոր տներ են շինում: Հրապարակի ճակատին ժողկոմխորհրդի սպիտակ շենքն է, որ շատ դուրեկան է շրջապատի մոխրագույն ֆոնի վրա: Բակում սիրուն ծաղկանոց, միակը ամբողջ քաղաքում, ինչպես իմացա ես հետո:

Ժողկոմխորհրդի շենքի կողքին մի այլ շենք, ավելի սիրուն, արևելյան նիշերով, ճակատը բրգաձև ուռուցքներով, նեղ ու երկարաձիգ պատուհաններով: Շենքն արդեն ավարտված է, միջին մասն են պատրաստում: Նախիջևանի խաներից մեկն է շինել այդ շենքը մեչիտի համար, թերի է մնացել: Խորհրդային իշխանության հաստատվելուց հետո մեչիտի շենքը վեր է ածվել ակումբ-գրադարանի:

Մոտենում եմ բանվորներին. չնայած որ կանուխ է դեռ, բայց աշխատանքն արդեն սկսված է: Մի խումբ բանվորներ ցեխ են խառնում հարդի հետ, աղյուս պատրաստում: Ալևոր մի բաննահ, քթի տակ մի երգ մոմռալով, պատ է շարում:

— Էս շենքը Աբաս խանի տղան էր ուզում շինել, հիմա տեսնում ես աստղը ճակատին, — ասում է ինձ բաննահ ծերուկը, ցեխոտ մատն ուղղելով դեպի շենքի ճակատը:

Կարմիր աստղը նախկին մեչիտի ճիշտ ճակատին:

Ծերուկը պատմեց ինձ, որ երբ կառավարությունը որոշում է շենքը ակումբի վերածել, սեյիդ Ղասում անունով մի մոլեռանդ հավատացյալ գիշերով ծածուկ մտնում է ներս, կրակ անում շենքի մեջ և սկսում բարձրաձայն աղոթել: Մյուս օրը քաղաքում լուր է տարածվում, թե մարգարեն իջել է մեչիտի մեջ և հայտնել սեյիդ Ղասումին, որ այդ մեչիտը «սուրբ» է. իհարկե «հրաշքը» պարզվում է, և սեյիդին ուղարկում են ուղղիչ տուն:

Այդ փոքրիկ հրապարակը քաղաքի ամենից սիրուն մասն է: Հրապարակից տարբեր ուղղությամբ փողոցներ են սկսվում: Հիմա շտկում են, դար ու փոս լեցնում, պատերը կոկում, սվաղում: Եթե այդպես թափով տարվի աշխատանքը, մի քանի տարուց հետո Նախիջևանը կդառնա մի սիրուն քաղաք:

Հրապարակի դիմաց այգին է, որի մոտով անցնում է սրընթաց, պղտոր գետակը, Նախիջևանի «Նեղոսը», որ իջնում է սարերից, արգավանդ տիղմ բերում և առատաձեռն փոում հարթավայրի վրա:

Բաժանվում եմ ավոր բաննահից և դանդաղ քայլերով իջնում դեպի հրապարակ: Կանուխ է դեռ, հիմնարկները բաց չեն:

Ահա և բազարը, նեղիկ փողոցների մի լաբիրինթոս, փոքրիկ կրպակներ՝ մսավաճառի կողքին դարբին, հացթուխի կողքին՝ կոշկակար: Ապրանքները շարել են խանութի առաջ. ներսում քիչ բան կա:

Էծանություն է, յուղ ու պանիր — որքան ասես: Առուտուրը իրար մեջ «դռանի» հաշվով է, իսկ նորեկի կամ անձանոթ մեկի հետ՝ չերվոնեցով: Մի բան եք ուզում, նայում է նախ, մտածում, թե ի՞նչ ասի — «դռա՛ն», թե «չերվոն»: Իրենց ծանոթ մարդկանց հետ դռանով են խոսում ու կես ծածուկ բռի մեջ դնում դռան կամ թումբան: Առնում ու ծախում են ամեն ինչ. նպարավաճառը պղնձե ամաններ է առնում, նավթ ծախողը՝ գորգ ու կերպաս, որ հետո հարմար դեպքում կամ թանկ ծախի, կամ արտահանի Իրան: Առևտրական կապը Իրանի հետ շատ է ուժեղ. քարավաններ կան, որոնք հատուկ այդ գործով են պարապում և բերում ու տանում են, ինչ որ ձեռնտու է՝ պղինձ ու ճոթեղեն, կաշի ու միրգ և այլն:

Չայխանե եմ մտնում. աթոռներ չկան. տեղավորվում եմ գորգի վրա: Այցելուներ շատ ունի չայխանեն. նա և բորսա է, և հանդիպումների վայր, և լուրերի կայան: Երկու ջահել հազիվ են հասցնում թեյ տալ: Մոտենում է մեկը:

— Մի բաժակ թեյ, — ասում եմ:

— Քո՞ շաքարով, — հարցնում է տղան:

Ընդունված է այստեղ մի կտոր շաքար դնել գրպանում և օրը մի քանի անգամ մտնել չայխանե:

Նայում են ինձ հետաքրքիր: Ինձ զարմացնում է վարդերի առատությունը: Համարյա ամեն սեղանի վրա մի փունջ վարդ կա: Երևանում դեռ չկա, իսկ այստեղ յուրաքանչյուր ոք իր պարտիզում բացված վարդ ունի:

Գորգերի վրա ծալապատիկ նստած են, խոսում են, թեյ խմում, ծխում կամ դայլան քաշում: Իմ գլխավերև կախված է ընկ. Կալինինի նկարը, ներքև՝ եվրոպական պատերազմի մի քարտեզ, որի վրա ճանճի աղտոտությունից ճերմակ տեղ համարյա չի մնացել:

Ներս մտավ ճպրոտ աչքերով, փալնքոտ, պատառոտած արան ուսերին, աղտոտ չալման գլխին փաթաթած մի մարդ, «սեյամ» տվավ և նստեց անկյունում: Երևում էր, որ շրջապատողները պատկառում են նրանից: Կողքիս նստողը շշուկով ասաց ինձ, որ եկողը «իմաստուն սեյիդն» է:

Միտս ընկավ ծերուկ բաննահի պատմածը սեյիդ Ղասումի մասին: Գուցե «նա ինքն է թագավոր փառաց»: Չգիտեմ ո՞վ Բաքվի թուրքական թերթում մի հոդված էր գետեղել չայխանեների մասին: Հոդվածագիրը շատ տեղին էր նկատել, որ չայխանեները ոչ միայն քաղաքական ասեկոսեների վայր են, այլև մի տեսակ «կլուբ» ուղղափառ հավատացյալների համար:

Դուրս եմ գալիս փողոց:

Մանուկների մի խումբ անցնում է շուկայով: Դպրոցական տղերք են, գրքերը թևի տակ. կանգնեցին մի խանութի առաջ, ուր արկղների մեջ դարսած է զանազան շաքարեղեն, կողքին էլ վանդակի մեջ մի կաքավ: Նայեցին ու անցան:

— Ճամփա տվեք, ճամփա՛, — հանկարծ ետևից լսեցի մի խրոխտ ձայն: Նեղիկ փողոցներում ժողովուրդը քաշվեց մեկդի: Լսվեց թմբուկի ձայն ու երևաց կարմիր դրոշը, ամրացրած մի

ձողի: Դրոշի ետևից ջահել մարդկանց մի ամբողջ շարան, որ քայլում էր հսկա թմբուկի զարկերի տակ:

Շարուրի զինվորացուներն են, գնում են զինվ. կոմիսարիատ ներկայանալու: Արևից սևացած ռանչպարներ, շատերը քաղաք չտեսած, զարմանքով նայում են շրջապատին, աշխատում շարքից դուրս չգալ և իրենց կեցվածքին զինվորական ձև տալ: Մի քանիսն էլ չուխաները մեջքին են կապել այնպես, ինչպես զինվորն է կապում շինելը: Յուրաքանչյուրի կրծքին կախված է կարմիր ժապավեն: Ձինվորացուների ետևից գնում է մանուկների, թամաշա սիրող անձանց մի ամբողջ խումբ, որ աշխատում է ետ չմնալ: Ես էլ եմ խառնվում նրանց ու մի քանի բուլբուլից հետո թափոթի հետ միասին հասնում զինվ. կոմիսարիատ:

Հավաքվում է ահագին բազմություն: Ահա և նվագախումբը: Ինձ ասացին, որ ընդամենը 15 օր է, ինչ կազմակերպել են նվագախումբ, որի ղեկավարը զանգեզուրցի մի եռանդուն տղա է:

Զինվ. կոմիսարիատի պատշգամբից դիմավորում են զինվորացուներին, ողջույնի խոսք են ասում զանազան ընկերներ: Զինվորացուների կողմից պատշգամբ է բարձրանում մեկը և խոստանում պաշտպանել բանվորի ու գյուղացու շահը:

— Մեզ Նիկոլայը սալդաթ չէր տանում, որ մութ մնանք, ուրիշ քաղաքներ չտեսնենք: Հիմա «Լըրմըզը օրդուն» (Կարմիր բանակը) մեր սիրելի մայրն է, համ ուսում պիտի առնենք, համ էլ սովորենք պաշտպանել մեր երկիրը վտանգներից, թեկուզ այդ վտանգը Արագի մյուս ափի խան ու բեկերից լինի:

Ծափահարում են, «յաշասըն» կանչում, գդակները օդի մեջ նետում, նորից կանչում «ուռա »: Նվագախումբը «Ինտերնացիոնալ» է նվագում. դեռ նոր են սովորել, նվագը մի քիչ խառն է, արևելյան շեշտով:

Միտինգը վերջացավ, զինվորացուների շարքերն անցան դեպի զորանոցները: Ժողովուրդը ցրվել սկսեց: Բոբիկ ոտքերով, կուրծքը բաց երկու պատանի, հագիվ 15 տարեկան, մոտեցան ինձ, ճերմակ թղթի մի կտոր ձեռքերին:

— Խնդիր գրի, որ մեզ ընդունեն Կարմիր բանակում կամավոր:

Ջահելների աչքերի մեջ կրակ ու եռանդ կա. հենց այստեղ դիմում եմ գրում. առնում են ու վագում դեպի զորանոց:

* * *

Արևն արդեն նեղում է:

Փողոցում անց ու դարձը պակասում է, մարդիկ սովորոտ մի տեղ են փնտրում, որ մի քիչ շունչ առնեն, մինչև հովն ընկնի:

Գործ. կոմ. շենքի առաջ նստոտել են մի քանի հոգի: Ներս եմ մտնում: Հենց միջանցքում գետնի վրա ծալապատիկ նստել է մեկը և գրում է: Նրա կողքին նստել են մի քանի գյուղացի, որոնցից մեկը գրողին թելադրում է իրենց դիմումը:

Միջանցքում անց ու դարձ են անում սպասողներ: Այստեղ ամեն ինչ հասարակ է ու պարզ: Փոքր է երկիրը, պաշտոնյաների թիվը քիչ, բոլորն էլ ճանաչում են իրար, հիմնարկները համարյա իրար կից: Մի երկու ժամում կարելի է բոլոր հիմնարկներում լինել, տեսնել բոլորին, ուզած տեղեկությունն առնել ժող. կոմ. խորհրդի նախագահից մինչև հասարակ գործավարը: Պաշտոնյաների մեծ մասը տեղացիներ են, որոնց հականե հանվանե ճանաչում են գյուղացիք: Շատ անգամ հենց տեղն ու տեղը որոշում է կատարվում և խնդրին սպառողական լուծում տրվում:

Տալիս են ինձ թվական տվյալներ գավառի դրության մասին: Ամեն տեղ շինարար աշխատանք, դպրոցներ են բացվել, խրճիթ-ընթերցարան, ճանապարհներ են նորոգվում, կազմակերպվել է գյուղատնտեսական վարկի գործը, կոոպերացիան դանդաղ, բայց աջող գրավում է գյուղական շուկան և դուրս վճռում չարչուն ու վաշխատուին: Այս տարի բամբակը ցանվել է որոշվածից ավելի:

— Եթե ժամանակին վարկ ստանայինք, մեկին երկու ավել կցանեինք, որովհետև անցյալ տարի գյուղացիք տեսան բամբակի օգուտը, — ասում են ինձ:

Հատուկ ուշադրություն է դարձված բժշկա-սանիտարական գործին: Մի քանի կարևոր կենտրոններում մտցված են բժշկական կայաններ: Գյուղացիք իրենք ընդառաջ են գնում իշխանության շինարար աշխատանքին, տրամադրում շենքեր, բանվորներ, հաճախ ծախսի մի մասը վերցնում իրենց վրա:

Շինարար աշխատանքի մասին գիտեն և Արագի մյուս ափին ապրող խեղճ ու կրակ գյուղացիք, որոնք դարերից ի վեր տքնում են, աշխատում անդուլ և իրենց ամբողջ վաստակը խան ու սարդարի տալիս: Հողային հարցի աջող և արագ լուծումը, բեգական հողերի գրավումն ու հողահավասարեցումը լավագույն ագիտացիոն ազդակներ են այդ չարքաշ գյուղացիների համար, որոնք Արագի մյուս ափից կարոտով են նայում, թե ինչպես հալալ և ազատ ապրում է Նախիջևանի գյուղացին առանց բեգի ու խանի:

Շատ է պատահում, որ մյուս ափից փախչում են և գալիս բնակվում Նախիջևանի շրջակայքում, դառնում խորհրդային քաղաքացիներ:

Նախիջևանի շրջանը հարստանալու բոլոր պայմաններն ունի:

Հողը բերրի, կլիման նպաստավոր բարձր կուլտուրաներ մշակելու համար, հողի սակավություն չկա, հոչակավոր աղահանքերը խոշոր եկամուտ են տալիս, Պարսկաստանի հարևանությունը թույլ է տալիս արտահանման և ներմուծման:

Անցնում եմ դեպի քաղաքի ծայրամասը: Ավերակ տներ, համարյա ամեն քայլափոխի հողակույտեր աջ ու ձախ: Ջարդված աղյուսների կույտերի վրա աչքիս են ընկնում հին փալասներ, փռված արևի տակ: Մոտենում եմ մի խորշի. երևում է, որ գետնափոր տներում մարդ է ապրում: Կուզեկուզ իջնում եմ սանդուղքներով: Գետնափոր սենյակի մեջապրում է մի ամբողջ ընտանիք. մի քանի աման, մի կուժ, մի երկու փալաս և իրենց վրա եղած ցնցոտիները՝ ահա նրանց սեփականությունը:

Նախկին բնիկներ են, որ ազգամիջյան կոիվների ժամանակ գաղթել են, թալանվել, հրմա նորից վերադարձել են ավերակները շենացնելու:

Անցնում եմ առաջ. ականջիս է հասնում մեքենայի անիվի ձայնը: Մոտենում եմ մի փոքր շինության, նայում եմ պատուհանից ներս:

Տպարանն է:

Ներս եմ մտնում ուրախ, որ այդ քանդված տների մեջ տեսա կենդանի մի անկյուն, ուր աշխատանք կա, աղմուկ ու երգ: Տեղական թերթի խմբագրատունն է՝ «Շյարք Գափուսի» (Արևելքի դռներ):

Ավելի հարմար անուն չկա թերթի համար: Իրոք որ Նախիջևանը Արևելքի դռներից մեկն է: Թերթը երեկոյան պիտի լույս տեսնի, շտապ երեսներն են կապում, որ հասցնեն: Օրաթերթ չէ, աշխատակից քիչ կա, գրելու ժամանակ չունեն: Բայց թերթն արդեն իր թղթակիցների խումբն ունի, ճանապարհը հարթված է, նույնիսկ հեռավոր գյուղերում է ստացվում:

Գրաշարներից մեկին հարցնում եմ նոր տառերի մասին.

— Ե՞րբ պիտի լինի, — լսել ենք դրա մասին, բայց դեռ չենք տեսել: Մի քիչ մոլլաները կնեղանան, բայց հույս կտանք, — ասում է նա և ծիծաղում:

Լատինական շրիֆտ դեռ չկա: Նոր միայն ստեղծվել է մի հանձնաժողով այդ նպատակով: Հարց ու փորձ եմ անում թերթի տիրաժի մասին:

— Մեկ-մեկ տալիս ենք ուղտապաններին, Արազի մյուս ափն են անցկացնում մեր թերթից մի քանի հատ: Էս էլ մեր կանտրաբանտը, — ժպտալով ասում է գրաշարներից մեկը:

Հարցնում են դրսի աշխարհից: Մեկը բավական զարգացած, ինքնուս տղա է: Երբեմն թերթում հոդվածներ է տալիս:

Լրագրի հին համարներից մի քանի օրինակ նվիրում են ինձ, ցույց տալիս կարևոր հոդվածները:

— Էս էլ մեր Մեհտու գրածն է քյաբինի դեմ:

Մեհտին գրաշար է, հակակրոնական պրոպագանդայի ակտիվ մասնակից, սեյիդ ու մոլլայի թունդ հակառակորդ:

Հեռանում եմ այդ կուլտուրական անկյունից, ուր մի քանի հոգի ռումբեր են պատրաստում՝ Արևելքի սեյիդ ու խանի մեջիտն ու քյոշքը պայթեցնելու:

Հոգնած իջնում եմ կայարան: Ցերեկվա տպավորությունները խոնվել են գլխիս մեջ, աչքիս առաջ է փոքրիկ շինությունը քանդված տների թաղում, ուր մի քանի հոգի շարում են «Շյարք Գափուստ»-ի փոքրիկ համարները, իսկ մեքենան ժիր ու աղմուկով տպում է, դարսում սուր

սլաքները կարմիր, որոնք տարածվում են Արևելքի դռներից այն կողմ՝ Արագից դեն, ուր կամաց-կամաց զարթնում է Իրանի չարքաշ ռանչպարը:

Միտս ընկան շարուրցի նորակոչ զինվորի խոսքերը, թե՛

— Սովորենք պաշտպանել մեր երկիրը վտանգներից, թեկուզ այդ վտանգը Արագի մյուս ափի խան ու բեգերից լինի:

ԳՍՎԱՌԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱՆԻ (Ա)

Գորիս (Զանգեզուր), 18 դեկտ.

1

Մեր քաղաքը գրպանի քարտեզի վրա ամենևին մի փնտրեք, փոքր է, չեն նշել, թեկուզ որպես միջակետ: Եթե հիշատակում են խոշոր ավանները, մեր քաղաքն էլ նրանց կարգում են դասում և նշանակում: Խորհրդային Միության մեջ հազարներով են մեր քաղաքի չափ բնակավայրեր, որոնք չունեն գործարանի և ոչ մի ծխնելույզ, ոչ մի անգամ սուլիչի ձայն չեն լսել, խոտով պատած և աղբոս փողոցներով երբեք օթո չի անցել. քաղաքի մի ծայրից կարելի է մեկին մյուս ծայրից բարձրաձայն կանչել, և նա կգա, ճաշիդ կհասնի:

Մեծ քաղաքում կգարմանան, եթե մի օր երկաթուղի չլինի. մեր քաղաքն ուրախ է, եթե շաբաթը մի անգամ փոստ է գալիս: Այդ լուրը բերնեբերան տարածվում է. փոստը գալուց մի օր առաջ են իմանում, որ արդեն այսինչ գյուղից ճանապարհվել է: Ցրիչ չկա. նամակդ ինքդ գնա ստացիր. մտիր փոստ և վարիչին ընկերաբար ասա, որպես մոտ ծանոթի՝

— Օհա՛ն, ես նամակ չունե՞մ.

Եթե դու չունենաս ոչինչ, գոնե կիմանաս, թե քաղաքում ուրիշ էլ ով նամակ կամ լրագիր ստացավ. հարցրու Օհանից, նա անգիր գիտե:

Մեր քաղաքը միայն մի ժամագործ ունի, որ ազատ ժամերին կոշիկ է կարկատում, պարապ չմնալու համար: Քաղաքը փոքր է, հազիվ հիսուն ժամացույց լինի. դե հո ամեն ամիս չպիտի տանեն ժամագործի մոտ: Կառք չկա. միայն մի կառք գործկոմն ունի, բայց ճամփեքը առապար են, քարոտ, միայն տոն օրերին են լծում, ձիերը զարդարում գույնզգույն փնջերով ու զանգուլակներով և ման ածում քաղաքի կարճ ու լայն փողոցներով:

Քաղաքից գյուղ կամ ոտքով պիտի գնալ, կամ ձիով: Քաղաքում միայն եզան երկու սայլ կա, որ լծում են միայն այն դեպքում, երբ տուն շինելու համար հարկավոր է գետից քար բերել:

Շատ մարդ ձի չունի, իսկ կան բաժիններ, որ մի քանի ձի ունեն: Մեր քաղաքի բոլոր բաժինների վարիչները (սույնիսկ զագսի) ձի ունեն՝ շրջան գնալու համար: Եթե ժողովուրդը գիտե, որ Աթասանց Իվանը փոխօգկոմի վարիչն է, նա շատ լավ ճանաչում է և նրա ձիուն, Իվանի ձիուն: Եթե այդ ձին մի ուրիշ մարդ նստի, տեսնողը պիտի ճանաչի և ասի.

— Էս ընկեր Իվանի ձին է...

Մեր փոքրիկ քաղաքում, որ երկաթուղուց 200 վերստ հեռու է, բարձր լեռներով շրջապատված, հնուց ավանդ մնացած սովորույթ շատ կա. իգիթ լինելու, լավ ձի քշելու, փողոցներով սրարշավ անցնելու, գյուղին մոտենալիս ձիու սանձը մի քիչ թափահարելու, որ ձին վիզը կեռ պահի, բարձրախոս լինելու և էլի այսպես տեսակ-տեսակ շարժ ու ձև, իրեն կեցվածքին ու տեսքին վայելուչ ձև տալու անմիտ սովորույթ:

Անցյալ գարնանն էր, որ մեր քաղաքի գլխով առաջին անգամ աերոպլան թռավ, իսկական և ոչ թե հնարովի. շատերը նույնիսկ ձայնը լսեցին, մի խուլ դռոց: Այդ օրը քաղաքն անօրինակ տեսք էր ստացել, ասես ժողովրդյան պատուհաս էր շարժվում դիմացի լեռներից: Աերոպլանը երևաց երկնքի կապույտում, մի քանի անգամ պտույտ տվեց քաղաքի գլխին և կորավ կապուտակ հեռվում: Շատերը միայն այդ օրը համոզվեցին, որ աերոպլան («այերոպլանգա») կա, իսկ ոմանք էլ... (երդվյալ հակահեղափոխականները), որ խորհրդային իշխանությունը հաստատ է: Այդ օրը քաղաքի ամենից լավ օրն էր. դեռ մինչև հիմա էլ շատ մարդիկ, մի բան հիշել տալու դեպքում, ավելացնում են:

— Հերու էր, էն որ այերոպլանգան շուռ էր գալիս երկնքում:

Շատ անիմաստ կլիներ մեր փոքրիկ քաղաքի գոյությունը, եթե նրա հիշատակման արժանի կողմերը՝ փոստը լիներ, կամ զագսի ձին և կամ թե անցյալ տարվա աերոպլանը:

2

Խաղաղ և իր քեֆին ապրում է այս փոքրիկ քաղաքը, որ գրպանի քարտեզի վրա չի էլ նշանակված թեկուզ որպես միջակետ: Կարծես դիտմամբ հեռացել է այս անկյունը խուլ, որ իրեն չխանգարեն, շատ եռ ու զեռով, ժխորի աղմուկով իրեն չնեղացնեն:

Ապրում է իր քեֆին, կատարում է այն ամենը, ինչ հարկ է, աշխատում է նմանվել մեծ քաղաքներին և օրինակ դառնալ շրջակա գյուղերի համար: Փոքրիկ այդ քաղաքը գավառի կենտրոնն է, նրան են նայում հարյուրավոր գյուղեր՝ թառած լեռան կատարին, խոր ձորերի մեջ ընկած գյուղեր:

Դրսի աշխարհի հետ ունեցած կապը փոստն է, որ գալիս է անկանոն, բեռը կես ճամփին թողնում, որ հետո վերադառնա բերի. կապը ծուռ ու մուռ խճուղին է, որ լղար եզան պես կողքի ճաղերն է ցցել, կապը՝ հեռագրի մի բարակ թելն է, որ անցնում է տասնյակ վերստեր անմարդաբնակ սարերով, կտրում հավիտյան ձյունապատ լեռների կատարներ, իջնում անդնդախոր ձորեր և հասնում հեռավոր երկաթուղուն: Շատ հաճախ է գիծը կտրվում. ձյան հյուսեր, սարի քամի, փոթորիկ պոկում են այունը տեղից: Սարերով անցնելիս մեկ էլ հանկարծ հանդիպում ես հեռագրասյուների ուղիղ շարքին ու բարակ երկաթալարին, որ կանչում է ասես հուսակտուր ու խեղճ՝ մեծ քաղաքին հաղորդում, որ այնտեղ, երկաթուղուց հարյուրավոր վերստեր հեռու, լեռներով փակված մի գետահովտի վրա անհոգ ընկած գավառական փոքրիկ քաղաքում ևս կա մուլեկույթար աշխատանք, այնտեղ էլ են շինում, այնտեղ էլ է բաբախում թեկուզ մի երակ, որ տանում է դեպի սիրտը՝ լայնարձակ Միությունը Խորհրդային: Մարդ այնպես խղճահարվում է, երբ ձյունապատ լեռանգլխին՝ ժխորից հեռու, հանկարծ լսում է, թե ինչպես նվվում են երկաթի թելերը

հեռագրի, ինքդ էլ ուզում ես կանչես, որ մեծ ճամփով անցնող գնացքը մի օր էլ շուռ տա ուղին իր և մխրճվի քնած լեռնապարն այս, լեռները վախենան, բազմանան գործարանները, խաղաղ ու հանդարտ գետահովիտում այս վառվեն հսկա լապտերները քաղաքի:

Ամեն ինչ դանդաղ է, խաղաղ գավառական այս խուլ անկյունում: Շտապելու հարկ չկա. կենտրոնից հեռու լինելը, մարդաշատ քաղաքի կարիքներին անհաղորդ լինելը ստեղծում է անհրաժեշտ միջավայր, ուր առատորեն զարգանում է գավառացու մտավոր կարճությունը, նրա մեղկ և կենդանական կյանքը, որկրամուլ և թուլամորթ լինելը: Կատարյալ քաղքենի, օրինապաշտ, պինդ փարած հնօրյա ադաթին՝ նավասարդին ու ձմռան երկար գիշերների զրույցներին:

3

Լեզո՛ւն, կենդանի խոսքը այս խուլ անկյունում...

Յոթ տարի է անցել Հոկտեմբերից, և դեռ մարդիկ կան՝ հին պիսարներ, որոնք հայերենը համարում են գյուղացու լեզու, անվայել «իրենց» շրջանի համար: Քա ըր գլխին, թող համարեն. բայց զայրանում ես, երբ ժողովում են այդ ասում, և մեշխանական տիղմի մեջ սնված, չինովնիկի մունդիբի տակ աճած մի էքս-գործավար, որ այսօր մատենավար է սոսկական, — և անգամ թեկուզ Խորաշխի վերստուգիչ հանձնաժողովի,— զայրանում ես, (երբ ընդհանուր ժողովում ձայն է խնդրում և խոսում...ռուսերեն, երբ լսողների կեսից ավելին իրենց քաղաքից ուրիշ քաղաք չեն գնացել):

Եվ այն էլ ի՛նչ ռուսերեն...

Իր ելույթը պատճառաբանում է ազատ ցանկությանը և մայրենի լեզու չիմանալով, այնինչ ստում է, հորինում:

Այդ Կարապետ Հախնազարիչը թեկուզ սոսկ մատենավար է, բայց նրանից շատ բան է կախված: Իրեն այնպես է դրել մանավանդ եկող-գնացող գյուղացիների մոտ, որ կասես վարիչն ինքն է, չափազանց պատասխանատու մի պաշտոնյա:

Մարդու խելք չի հասնում, երբ քննում է մեր խուլ անկյան «անքննելի» բաները: Ասես մի մեծ հեղեղից փախել և կորած, մոլորած այս մժեղ քաղաքում հանգիստ են առել նրանք, մրուրը հնի, ոտից ցզուխ կեղծիք, կաշառք և ցածություն:

Իրեն պատասխանատու չի համարում և ոչ մի դեպքում: Եթե մեղադրես, կարդարանա հազար տեսակ, իսկ առիթը չի փախցնի «իր բազմանդամ ընտանիքի» համար մի կատեգորիա էլ ավել կորզելու, չնայած աշխատանքն էլ մի գատ չի, կես կատեգորիա արժե:

Նա ջուխտ ոտով ու կենտ գլխով անցյալի մեջ է թաղված, սիրով (իհարկե ծածուկ) է պատմում սրան-նրան, թե այսինչ պրիստավի ժամանակ իրենք ոնց կերան, ոնց «մեծավորը» մատը թափ տվեց և գյուղացիք խոնարհվեցին: Ինչ խոսք, որ ներկա կարգերին հավան չի. անկետա լեցնելիս էլ «համակրող» գրելիս նայում է չորս կողմը, և տասն անգամ գույնը թռչում է, էլի գալիս:

Կարապետ Հախնազարիչը առիթը չի փախցնում կծելու, չնայած գիտե և քսվել, պոչը թափ տալ: Եթե նա վերաստուգիչի անդամ է, այդ որոշ «պալիտիկա» է, իր ակտիվ լինելն է ուզում ցույց տալ, գուցե մի օր պետք գա: Եվ անհաշտ հակառակորդ է նորին, իսկ պետական լեզուն հո նրա աչքի փուշն է: Որ մոթթես, նա չի ասի երբեք «գործկում», այլ անպատճառ՝ «խսպակում»: Հայերեն խոսելիս էլ խառնում է այնքան ռուսերեն, որ շիլաճաշ է դուրս գալիս՝ անհամ, անհոտ:

4

Մեր փոքրիկ քաղաքում ուշադրության արժանի բան դեռ շատ կա:

Ինչպես ամեն քաղաք, մերն էլ ունի բուլվար ու հրապարակ: Ճիշտ է, մեր բուլվարում նստարան չկա, բայց լավ յոնջա է բուսնում՝ պառկիր կանաչի վրա ինչքան քեֆդ ուզի:

Շատ անգամ՝ մանավանդ գարնան, կարելի է տեսնել բուլվարի մի անկյունում նստած քաղաքի նախկին «հայրերին» (այժմ պարապ, հոգեպահուստով ապրող) անուշ զրույց անելիս: Բուլվարի մյուս անկյունում մի գյուղացի իր էշն է թողելկանաչ ուտելու, ինքն էլ դինջանում է կողքին:

«Հայրերի» խումբը ուշադրություն է գրավում: Առաջ հարուստ էին, խանութատեր. մեկը մի քարվանսարա ունեւր, մյուսը՝ բաղ ու հող, տոկոսով տված փող: Հիմա չկա, բայց մրմուռը կա, զայրույթը մնում է: Նրանք երդվյալ հակահեղափոխականներ են, չնայած որ նրանց ուժը սկար է, խոսքերը ծիծաղ հարուցող:

Բայց մարդիկ ապրում են քաղաքականորեն, դեռ չեն մեռել: Նրանք սնվում են...պրովոկացիայով, իրենց հնարած լուրերով, սրանից-նրանից թերատ լսած ու հասկացած խոսքերով: Հերիք է, որ մի լուր իմացան. մեկը ծաղկեցնում է, մյուսը եզրակացության հանգում, մեկելը՝ ապացուցում, որ «սրանք» երկար կյանք չունեն:

Յոթ Հոկտեմբեր է անցել, Եվրոպան իրար է անցել՝ Խորհրդային Միությունը շուտ ճանաչելու, իսկ փոքրիկ մեր քաղաքում (որ քարտեզի վրա լվի ծերտի չափ էլ չէ) դեռ համառում են և հավատում «սպիտակ ձիավորին», հակահեղափոխության սուրբ Գևորգին, որ պիտի գա...Ավան ապոր՝ բանկում թողած մանեթները ետ տալուն:

Կարապետ Հախնազարիչը գործն ավարտելուց հետո շտապում է նրանց մոտ, հավաքվում են և զրուցում, հուսադրում ու հորինում: Կարապետ Հախնազարիչը լուրջ հայտնում է, որ այսօր վռագ ժողով են հրավիրել նրանք, մի բան կա երևի:

— Երևի մի բան կա...

Մրմռում է խումբը ցմահ հակահեղափոխության, և հույսը, իբրև ձմռան անգոր արև, մի անգամ էլ շողում է նրանց պառավ դեմքերին...

ԳԱՎԱՌԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱՆԻ (Բ)

Ձմռան էն թունդ ցրտերն են այժմ: Յուրտ քամին ասես ուզում է մարդու մարմինը ծակել ու թափ անցնել: Ձեռներդ կապտում են ցրտից: Երջանիկ ես, եթե մի օջախի մոտ կարող ես մեկնվել կամ թոնիրի մեջ ոտներդ կախել ու տաքանալ:

Անօգ մի կին, վարձու աշխատանքով ապրող՝ ջրկիր, լվացարար, թե տան ծառա, անօգ մի կին ամեն օր կուժն ուսին՝ այս ցուրտ ձմռան բոկոտն անցնում է մեր փողոցով՝ «խանումի» համար ջուր է տանում:

Կրունկները սառել են, ճաքճքել, դարձել հաստ պաղոշ՝ անզգա, առանց նյարդի: Այդ ավելցուկ մսի կտորներով մարմինն իրեն պաշտպանում է ձմռան ցրտից: Համարյա կիսամերկ է, ուռած, կապտած մարմնով: «Խանումի» նրան իր տան ներքնահարկում մի անկյուն է տվել ապրելու. դրա փոխարեն ծառայում է, ջուր բերում, լվացք անում:

Ամուսինը հաշմանդամ է, կինն է նրան պահում: Երեք ամիս աշխատելուց հետո նա կարողացել է չորս արշին բյազի արժեք ետ գցել: Մնացել է շիվար, չգիտե իր մերկություն՝ նը ծածկի այդ չորս արշինով, թե՛ բարուր պատրաստի մանուկի համար, որ մուշ-մուշ քնել է կիսամերկ մոր արգանդում և չի զգում, թե մայրը ձմռան ցրտին «խանումի» համար ջուր է բերում:

Իբանիյեսը իր գրքերից մեկում շատ սիրուն նկարագրում է Մադրիդի աղքատներին, որոնք ապրում են քաղաքից դուրս և աղբակույտերը փորփորում մի բան գտնելու հուսով: Նրան եմ հիշում և նրա աղքատներին, երբ տեսնում եմ ձմռան ցրտին բոբիկ ոտքերով «խանումի» համար ջուր տանող կնոջ:

2

Գյուղը շա՞տ է փոխվել:

Հին կապերը թուլացել են, տեղ-տեղ մի թեթև հարվածի են սպասում, որ իսպառ վերանան: «Ամբողջ աշխարհն եկավ մեր առաջով անց կացավ», — պարծենկոտ ասում է ամեն մի թեկուզ փոքր գյուղ, որ ձիու հանգիստ ճանապարհ էլ չունի:

Մի չնչին օրինակ. ամեն ինչի հետ փոխվում է և գյուղացու տարազը: Առաջ չուխան էր ու մոթալ փափախը, բայց հիմա կեպկա էլ են դնում, շյապա էլ: Ֆրենչն ու գալիֆեն մեր պապենական չուխայի հետ այժմ գյուղում կոփվ ունեն: Երիտասարդությունը «փրենջ» է ուզում. ի՞նչ խոսք, որ գյուղի դերձակները «փրենջը» ըստ իրենց «հայացնում» են: Մեր գյուղերում իսպառ վերացել է հին տարազով հարս գնալու սովորույթը, հինգ տարուց ավելի է մի դեպք չի եղել, որ «բերանը» ծածկած հարս տանեն:

Նոր կենցաղը գյուղում դեռ թույլ նվաճումներ է անում, սակայն գյուղն արդեն հակված է նորին: Հեղափոխական կնունքը կամ, ինչպես գյուղում են ասում «կոմսոմոլի մկրտություն»-ը անցյալ տարի ավելի քիչ կողմնակից ուներ, քան այս տարի: Անկուսակցական գյուղացին էլ է տանում իր մանուկին կոմսոմոլի «տերտերի» մոտ:

Այդ բանն առանց «շերտավորման» ու պայքարի չի լինում: Գյուղի պառավ կանայք, որոնք հարս ունեն և թոռներ և որոնք ավանդապաշտ են ու հնի փեշից պինդ բռնած, — արգելում են, որ հարսները «կոմսոմոլի կնունքին» տանեն իրենց մանուկին:

— Աման, մեր օջախը միք հարամի:

Վերիշեն գյուղում կոմսոմոլի կնունքին այս տարի հարսները քիչ չեն կովել պառավների հետ: Շատերը ծածուկ են տարել իրենց երեխաներին նոր ձևով մկրտելու: Մի այսպիսի դեպք է պատահել այս տարի այդ գյուղում. Ծիծաղաշարժ է, բայց խիստ բնորոշ:

Մի կին որոշում է ինչպես էլ լինի իր մանուկին նոր ձևով կնքել: Երբ լուր է առնում, թե գյուղում արդեն նոր կնունք կա, ուզում է տանի: Սկեսուրը վրա է հասնում և արգելում. ահագին աղմուկ, աղաղակ: Հարսը համոզվելու է ձևացնում ու մի քիչ անց մանուկի հետ ծլկում: Բայց կնունքն արդեն վերջացած է լինում: Ճանապարհին մարագի մոտ նա հանդիպում է մկրտություն կազմակերպողներին, դիմում է նրանց և խնդրում է իր մանկան էլ կնքել: Եվ հենց մարագի մոտ, փողոցում, կնքում են մանուկին:

Մեր գյուղերում դեռ շատ են նրանք, ծնունդ ու բերանը սպիտակ լաթի կտորով ծածկած, խոսելիս՝ ամաչկոտ ու անհամարձակ, սկեսրոջ և ամուսնու կրկնակի ահի տակ մեծացած մունջ հարսեր: Սակայն քիչ չեն և շրջապատի խավարին հաղթել կամեցող և «քաղաքի» կնոջ պես՝ «քաղաքավարի» ապրել ցանկացող գեղջկուհիներ:

3

Բռունը մի փոքրիկ գյուղ է, բլուրի արևկող լանջին: Ամեն անգամ, երբ լսում եմ գյուղում տարվելիք աշխատանքի մասին, միտս եմ բերում այդ փոքրիկ գյուղը՝ բլուրի լանջին:

Այս ձմռան էր, գյուղ-ժողով կար: Կիսամութ, ծխով լցված մի սենյակում գյուղացիք իրար կողքի ծալապատիկ նստոտել են գետնին, նստարան չկա: Մեղանի վրա պլպլում է սև նավթի ճրագը և մրով սենյակը լցնում: Սենյակում էլ նստելու տեղ չկա. այդպես լավ է, տաք է լինում, խոնավ գետնին ոտքերդ չեն պաղում:

— Հընգերնե՛ր, խնդրեմ նախ և առաջ տուվեցեք մին նախագահ...

Գյուղխորհուրդն է. ուրեմն ժողովը սկսված է համարվում.

— Արուսյակից հարմար նախագահ չկա, — ձայնեց մեկը, հետո երկրորդը, և այդ ձայնը դարձավ մի կատարյալ օվացիա:

Քվեարկությունն ավելորդ է արդեն:

Առաջին անգամ ես այդտեղ տեսա կնոջ՝ գյուղի համայնական ժողովի նախագահ: Ի՞նչ ծածկեմ, առաջին պահ տարակուսանք ունեի և թեթև կասկած ժողովի աջողության մասին: Բայց ժողովից հետո ես ինձ հանդիմանում էի կասկածիս համար:

Հետո գյուղացիք ինձ շատ բան պատմեցին ընկերոջ մասին: Նա դպրոցի միակ ուսուցիչն է, ակտիվ մասնակցություն ունի գյուղի անց ու դարձին, կոոպերատիվին ու նոր դպրոցի շինության: Աշխատում է գյուղում կազմակերպել լիկկայան, որի միակ դասատուն ինքն է լինելու: Գյուղացիք պատմում էին, որ ընկ. Արուսյակը ոչ միայն պարապում է դպրոցի երեխաների հետ, այլև հոգս է տանում նրանց առողջապահության, դեղ է ձեռք բերում չքավոր աշակերտության համար: Դեպք է եղել, երբ ինքն է դեղ պատրաստել աշակերտների մեջ տարածված «քոսի» դեմ:

— Առավոտից մինչև արևամուտ դաս է տալիս. բա նրա գլուխը չի՞ ցավում էդքան աշխատանքից...

Հիշեցի մի հին պատմություն՝ «Խորհրդավոր միանձնուհի», բայց ընկեր Արուսյակը «միանձնուհի» չէ, այլ մի անխոնջ մշակ, որի կարևոր աշխատանքն արժանի է հիշատակման ու խրախուսանքի:

Եվ ամեն անգամ, երբ մտաբերում եմ Բռունը՝ բլուրի արևկող լանջին, սիրտս անկեղծ ուրախությամբ է լեցվում, որ մենք այսօր համեստ աշխատավորուհիներ ունենք, ցրված մեր հեռավոր գյուղերում, որոնք մի-մի քլունգ առած անդադար փորում են հիմքերը գյուղական խավարի:

4

Մեծ քաղաքներում պոետներ շատ կան, որոնք հորինում են «Երկաթե երգեր», գրում «Վուլկան» ու «Տիտան», մի խոսքով՝ մի ամբողջ «Հրաբխոպոեզիա»: Իսկ ո՞վ է գրել այն մասին, որ Հերիքնազը այժմ դելեգատկա է, նա, որ երկու տարի առաջ չգիտեր ոչ գրել, ոչ կարդալ ու մինչ այդ իր օրում գրքի երես չէր տեսել:

Հերիքնազն այժմ էլի առաջվա պես է ապրում՝ սրա-նրա տան խմոր է հունցում, բուրդ լվանում, ջուր է բերում կամ լվացք անում: Ժամանակ չունի շատ պարապելու, երեխաների հոգսն ու կարիքը շատ է: Դրա համար էլ նա օրընդմեջ է հաճախում ետկեսօրյա դպրոց, մի օր աշխատում է՝ երկու օրվա համար: Ու դասերը սերտում է փոքրիկ ճրագի աղոտ լույսի տակ, երեխաներին քնեցնելուց հետո միայն:

— Անցյալ օրը դասի ժամանակ, — պատմում է ետկեսօրյա դպրոցի մի դասատու, — դուռը կամացուկ բացվեց ու դասարան մտավ մի թմբիկ մանուկ՝ ուռած թշերով, ոտնամանի մեկը ձեռքին: Ներս մտավ ու զարմացած սկսեց նայել մեզ. իր տեսածը նրա համար օտարոտի էր: Մանուկը նայեց մի քիչ, պոռշ արեց, որ լա, երբ հանկարծ աշակերտուհիներից մեկը «վույ քոռանամ» ասեց ու արագ մոտեցավ մանուկին: Հերիքնազն էր, մայրը մանկան:

— Ես այս պատկերը չեմ մոռանա. նստել է Հերիքնազը նստարանին, մանուկը գրկին: Մի ձեռքով երեխան է գրկել, մյուսով գրատախտակից թվաբանության խնդիրն է ընդօրինակում իր տետրակում: Երբ նրան կանչեցի գրատախտակի մոտ խնդիրը լուծելու, փոքրիկն էլ հետն եկավ, մոր փեշից բռնած: Մայրը խնդիր է լուծում, իսկ մանուկն աչքերը չռած մերթ մորն է նայում, մերթ ինձ...

Քույրեր են՝ նա, որ դեռ ցուրտ ձմռան բոկոտն ջուր է տանում «խանումին» և նա, որ մանուկը գրկած գրատախտակի մոտ խնդիր է լուծում: Քույրեր են՝ և նա, որ արևածագից մինչև արևամուտ դաս է տալիս դպրոցում, և ամաչկոտ հարսը գյուղի, որ ուզում է նոր ձևով կնքել իր մանկան, թեկուզ փողոցում, մարագի մոտ:

ԳԱՎԱՌԱԿԱՆ ՆԱ ՄԱԿԱՆԻ (Գ)

Բանակումբի դահլիճում նստելու տեղ չկա: Խորհուրդների համագումարն է: Եկել են հեռու գյուղերից, քերծի գլխին թառած արծիվի բներից, ծմակների խորքում ընկած շեներից: Եկել են՝ որը ոտով, որը ձիով: Եկել են գործի, պակաս-պռատի մասին խոսելու, թե ոնց անենք, որ ավելի լավ լինի:

Դահլիճն անզարդ է, պետք էլ չի, որ սիրուն լինի: Անելիք շատ կա, մարդու աչքին էլ չի ընկնում, թե ինչու զարդարված չի:

Բեմի վրա տեղավորվել է նախագահությունը: Մակիչ ամին էլ է այնտեղ, գլխով հազար անցք անցած Մակիչ ամին: Լուռ լսում է գործկոմի զեկուցումը մի տարվա աշխատանքի մասին: Լսում է գլուխը կախ, ուշադիր, ասես լարել է ուղեղն իր՝ հետևելու զեկուցման, արդյո՞ք ամեն ինչ ասաց, պակաս բան չմնաց:

Զեկուցումը վերջացավ: Խոսում են իրար ետևից կարճ ու նաղդի մասին, ինչ որ հնարավոր է. խոսում են ազատ, իրենց մայրենի լեզվով (տեղական բարբառով): Մի գյուղում կոոպերատիվ չկա, մի տեղ «փոնթի» (ֆոնդ) հողը քիչ է, դպրոցի շենքն է թերատ մնացել:

Ուշադիր լսում է Մակիչ ամին, ասես հետևում է, թե մեկն ու մեկը կասի՞ այն, ինչ ինքն է մտածում: Չէ՛, պետք է խոսի:

Ու դեռ միտքը չպարզած, ներողություն է խնդրում, որ իր կորեկի պատմությունն է անելու: Փուխ ու կես կորեկ է ցանել, բայց ուրիշը հնձել է ու տարել: Գյուղի խորհուրդն այդ չի արգելել, որովհետև իր իրավունքից վեր է համարել: Մակիչ ամին դատարանի էլ չի դիմել. փուխ ու կես կորեկի համար դատարան գնալն էլ մի բան չի: Ուրեմն հարկավոր է գյուղի խորհուրդին ավելի իրավունք տալ, — եզրակացնում է Մակիչ ամին:

Համագումարը ադմկահույզ ծափերով է ընդունում Մակիչ ամու ասածը կուլակի մասին:

Ո՞վ է կուլակը:

— Էն մարդը, որ խոտհարքը չի ջրել, բայց հարում ա, ով որ չի վարում, չի ցանում, բայց հնձում ա, նա ամենամեծ կուլակն ա:

— Էս ի՞նչ ա իմ հագիս (շորերն է ցույց տալիս), բայց տես որտեղ եմ կանգնած: Դեռ էդ հերիք չի, պակաս-պռատի մասին էլ եմ ասում: Կեցցե՛ մեր կառավարությունը...

Մակիչ ամին իր խոսքն ավարտեց, սրտինն ասեց ու նստեց տեղում: Եվ համագումարը միաձայն որոշեց գյուղխորհուրդներին իրավունք տալ 5 ռուբլու սահմաններում վճռել տեղում քրեական և քաղաքացիական գործերը:

Սարերն ամայի, անկենդան:

Գարնան սկիզբն էր: Ձին կայտառ՝ կածանով նեղ ելնում էր սարն ի վեր, իսկ Սիմոն ամին պատմում էր, թե արտերը «խեյբատ» են, քարոտ ու հող, թե իրենք «բարահեր» (պարարտ) վարելահող չունեն:

Սիմոն ամին՝ չարքաշ ու ռամիկ, քար ու քոլի հետ ամբողջ տարին կոփվ է տալիս, մի քիչ հաց ու թացան ունենալու համար: Մեր գյուղերում հազար ու մի Սիմոն ամի ամեն լուսաբացի լարում են մկանները բազուկների՝ քարից, հողից մի բան պոկում, մի բան ստեղծում:

— Մեր շենում հինգ տարուց ավել մաճ բռնել դժվար ա: Հողը «խեյբատ» ա, հոշուտ, տակը մեծ քարեր կան, գութանը դեմ ա առնում մեկ էլ, ու վա՛յ մաճկալին:

Ուրիշ տեղ եզները մանուկներ են քշում, մեզ մոտ տղամարդիկ: Պատահում է, որ ցնցումից մաճկալն ընկնում է, կամ եզն է սայթաքում:

— Դժար ա...Մենք էլ ենք ջարդվում, եզինքն էլ:

Ինքն էլ, եզն էլ:

Սիմոն ամին ջահել ժամանակ շատ է վարել, հիմա պառավել է, կաշին ծալ-ծալ կախվել է կզակի տակ:

— Հերու էր, — շարունակում է Սիմոն ամին, — Դլեչուն Մադին վար անելիս խոփը հողին դեմ առավ բիրդան, Մադին ընկավ գութանի վրա, գութանը նրա փորը ճղեց:

Մադին արնակոլով ընկավ հենց իր քաշած ակոսի մեջ: Տունը անտեր է՝ կինը և երեք երեխան: Հաց չունեն, աշխատող չունեն: Հիմա Մադու դռներից էլ չեն կանչելու, թե

— Եզները հանե՛ք, էգուց վար ա...

Ձին կայտառ՝ կածանով նեղ ելնում էր սարն ի վեր: Սիմոն ամին՝ փշրված ու պառավ մի եզ, էլի պատմում էր, թե մաճ բռնելը ինչքան դժվար է...

Ուզուն մեշեն կուսական մի անտառ է, որ տասնյակ վերստ երկարություն ունի: Մինչև այժմ էլ շատ տեղեր կան անտառում՝ մնացած անաղարտ, ուր ոչ մի անգամ կացին չեն շարժել, ոչ մի ծառ չեն կտրել:

Լուսնկա գիշերով անցնում ենք Ուզուն մեջով: Ես եմ, Դիլան դային՝ վաթսունամյա մի ծերունի և մի ուրիշ գյուղացի: Չյունը փայլում է լուսնի լուսի տակ, հաստաբուն կաղնիներն ասես քարացած հսկումի մեջ են:

— Է՛, էս ճանապարհով հազար անգամ եմ անցել...Հրեա մեռնելու եմ, համա աչքս մեշին կարոտ մնաց:

Օրեր տեսած, կյանքում եփված մարդ է Դիլան դային: Ու պատմում է, թե առաջ հենց այդ ճանապարհով ստրաժնիկի առաջն ընկած ոնց է վազել մինչև քաղաք՝ ամբողջ քառասուն վերստ:

— Ես ոտով, ինքն ասլան ձիու վրա: Քրտինքից շապիկս մեջքիս էր կպել: Որսկան շան պես լեզուս կախ արած առաջին վազ էի տալիս: Որ մի քիչ ետանում էի, պլետով էր տալիս: Հիմա ո՛ր, էն ժամանակն ուր...

Ձիերը փոռացնում են: Ճանապարհ շատ ենք անցել, հոգնել են:

— Էս դատը հաստատ մնա, լավ դատ ա, համա մի բանի հավան չեմ, — ասում է Դիլան դային ու ջորին պահում ծառի մոտ, մի ճյուղ կտրում, որ ջորուն քշի:

Ասում է, թե ինչին հավան չի:

— Մեր շենում մի քանի ջահել-ջուհուկ կա: Նրանք ինձ տեսնելիս բարի օր են ասում, ես էլ «աստծու բարին» ասելիս նեղանում են, էլ խոսում չեն ինձ հետ, թե ինչ ա՝ աստված չկա:

Դիլան դային խոսում է դանդաղ, իր տարիքին համեմատ:

— Բա ես որ ասում եմ աստված կա, ես տեսե՞լ եմ: Լսել եմ էլի, ոնց որ լսել եմ, թե սա կաղնի ծառ ա: Նա ինչո՞ւ պետք ա իմ բարևից նեղանա: Տեսնանք արդյոք էդ մինը գրվա՞ծ ա կամինիստի ծրագիրում:

Իր միտքն ավելի է պարզում, թե իր «միջուկը» փտած է, էսպես էլ մեռնելու է, բայց սիրտը չկոտրեն, ասած «աստծու բարին» ընդունեն:

Համաձայնվում եմ նրա հետ: Դիլան դայու բարևը պիտի ընդունել, ինչպես էլ ասի: Նա արդեն անուղղելի է, թող այդպես էլ ասի:

— Սոված են, տես ոնց են կանչում է՛, — ասաց մյուս գյուղացին:

Գայլեր էին, ոռնոցը ձորից էր գալիս: Ձմռան պարզկա գիշերին ոռնոցն արձագանք էր տալիս ձորերում և մի խուլ աղմուկ ասես լցվում էր Ուզուն մեշայի թավուտներում: Ակամա զարգանդ էս զգում:

— Բան չկա. հրեա գեղին մոտենում ենք, — սիրտ է տալիս Դիլան դային:

Ձիերն ասես հասկանում են մեզ և քայլերը մի քիչ արագացնում: Մի քիչ էլ, և շների հաչոցը լսելի եղավ: Գյուղը հեռու չէր:

Հոգնել ենք ճանապարհից ու մի կուշտ պանիր-հաց ուտելուց հետո իսկույն պառկում ենք: Մենյակի անկյունում բուխարին է. կրակը մերթ լուսավորում է ամբողջ սենյակը, մերթ հանդարտում: Փայտն առատ է և աժան, գյուղն անտառի մեջ է, վառում են ուզածի չափ:

Դիլան դային էլի իր պատմությունն է անում: «Արմենտուրքի» (Արմենտորգ) մասին է պատմում: Շատ գոհ է, որ իրենց շրջանում ժողդատարան են բացել: Էլ առաջվա պես ամեն հասարակ գործի հարմար կարիք չկա քաղաք գնալու:

Ինչ-որ գործ ունի դատարանում և համոզված է, որ դատը հոգուտ իրեն են վճռելու:

— Շունչս շատ, ապրուստս քիչ, ուրեմն ես չունևոր եմ էլի, — եզրակացնում է նա:

Խոսքերն էլ մի տեսակ են, դեռ լեզուն չի ընտելացել նոր բառերի: Այդ երևույթն ընդհանուր է մեր գյուղերում: Խրթին բառն աշխատում են գեղավարի դարձնել ու ստացվում է մի տեսակ հայերեն: Դիլան դային իր գործի մասին պատմելիս, ասաց,

— Անհարի ա (անհնարին), որ հնարապետության (հանրապետության) տված գործը ժողով դատարանը (ժողդատարանը) կարճատի:

Նոր կենցաղի հետ ստեղծվում է նոր լեզու, նոր բառեր: Շատ անգամ գյուղերում կարելի է լսել այսպիսի խոսք, թե «ընկերներ, օրակարգերը պրծավ» կամ մի այլ բնորոշ գեղավար դարձվածք:

Նինջը հաղթում է ինձ: Կիսաքուն վիճակում ականջիս է հասնում թառի ձայն: Մեկը երգում է դիմացի տան՝ ծոր տալով ու զգացված.

— Ավտամաբիլը ցոլա՛ց ու գնաց...

Առավոտ կանուխ հավաքվում ենք դպրոցում: Հարց ու փորձ են անում, իրենց հոգսերից պատմում: Մեկը հարցնում է նույնիսկ... Դոուեսի ծրագրի մասին: Է՛, որտեղից որտեղ. Դոուես ու Ջեյվա...

Գյուղի ներքև դպրոցի շենքն է, մի փառահեղ շինություն, որ դեռ պատրաստ չի: Երկու տարի է գյուղն աշխատում է վրան, այս տարի մեջն էլ կպատրաստեն.

— Առաջ ուզում էինք մի փոքր շենք շինել, բայց — մեկ էլ պլանը փոխեցինք: Էս նորը լավ է:

Դասը սկսվում է: Աշակերտները չեն գրում, միայն կարդում են, որովհետև նստարան չկա: Նոր են շինում: Նստոտել են տախտակների վրա հիսունաչափ մանուկներ՝ կարմրաթուշ ու կայտառ, մեկը մյուսից ժիր է:

Այդ առաջին խմբակն է: Նրան հաջորդում է երկրորդը: Պարապմունքները տևում են մինչև երեկո, իսկ երեկոյան մեծահասակ անգրագետներն են պարապում:

— Մեզ էլ էսպես, որ կարդացնեին, հիմա մենք էլ մարդու շարքում կլինեինք, — սրտանց և շատ անկեղծ ասում է մեկը գյուղացիներից:

— Ընկեր Լենինն ասել ա, որ մինչի երեք տարին երկրագունտի բոլոր մարդիկ պետք ա գրագետ լինեն: Եթե շատ չկարան, գոնյա իրենց անունը պետք ա ձեռք քաշեն, — պատասխանում է նրան մի ուրիշը, որ «գերմանու պլեն» է եղել:

Գյուղը մի քիչ ծաղկեցնում է պատգամը լենինյան, բայց իմաստն ու ոգին ճիշտ է ըմբռնել:

Խոսում ենք գյուղի պակաս-պռատից: Նավթը թանկ արժե մի ֆունտ նավթին տալիս են 3 ֆունտ ցորեն: Կոռպերատիվ դեռ չունեն: Բաքվի հայրենակցական միությունն իր աջակցությունն է ցույց տալիս. նոր դպրոցի կառուցման մեջ նա մեծ աշխատանք է թափել:

Քիչ անց ճանապարհվում եմ մի ուրիշ գյուղ: Դիլան դային ճանապարհ է գցում ինձ:

— Տեսա՞ր ուսումնարանը, — հարցնում է, — պալատ ա, խանի պալատ...

Ու մի բան էլ դեռ ավելի:

ՄԵՐ ԳՅՈՒՂԵՐՈՒՄ (Ա)

Ցածիկ առաստաղով մի ընդարձակ սենյակ է Սիսիանի շրջգործկումի «կանցիլարը»: Մանդուղքները ծուռ ու դիք, բարձրանալիս պիտի կռանաս, թե չէ՝ գլուխդ առաստաղին ես զարկելու:

Արտասովոր աղմուկ է, գնում են, գալիս: Գյուղխորհուրդների հերթական համագումարն է, եկել են հայ, թուրք, մալական, շրջանի 37 գյուղից:

Ժամի 12-ն է արդեն: Սպասում են ամենից հեռու գյուղերի պատգամավորներին, որ նիստն սկսեն:

Զանգ չունեն: Մեկը կանչում է բարձրաձայն.

— Դե, ընկերներ, նստեցեք: Մեկիք, էն սկամին մոտ քաշի, թող նստեն:

Մի կերպ տեղավորվում են, որոնք ոտքի վրա են, դռան մոտ:

Նախագահը հայտարարում է, որ այսօրվա օրակարգի խնդիրներն են լինելու գյուղատնտեսական և դպրոցական, հետո շինարարական աշխատանքները: Տեղերից պիտի զեկուցեն.

— Ուրիշ հարցեր կա՞ն:

— Դե դրանից էլ լավ հարցե՛ր, — ձայնում է մեկը:

Հաղթանդամ, թխադեմ մի տղամարդ, տեղական շալից գալիֆեն հագին, զինվորական կոշտ սապոգներով մոտենում է սեղանին: Շրջգործկումի նախագահն է: Նայում է ընկերներին, ժպտում ու հնամաշ շինելի ջերից հանում մի փոքր թուղթ:

— Երկու ամսում շոշափել ենք 408 հարց, մեծ մասամբ կրթական և շինարարական: Դեպի կառավարության հասցեին սերտ վերաբերմունք ա. շրջանում տիրված ա խաղաղ աշխատանք: Մենակ մի գողություն ա եղել, էն էլ գողերը, հուսով ենք, որ կը բռնենք: Դե, կուշտ ենք, սերմի պակաս չունենք: Էդ էլ մեր տնտեսական դրության մասին:

Նայած որ էս տարվա ցանքսերի 20 պրոցենտը ցրտից վտանգի ճանկերում ա գտնվում, հողրաժանում ամեն տեղ չի եղել: Թյուրիմացություն ընդմիջտ էլ եղել ա: Ես կարող եմ մատնաշնչել մի քանի թյուրիմացություն հողերի վերաբերյալ, բայց մեր կամիսիան կը որոշի այդ գյուղերի սահմանները: Հողը չափելումը գյուղում լավ մասնագետ չկան:

Կանգ է առնում մի պահ, մտքերը ժողովում: Ուզում է շրջանի դրությունը նկարագրել ճիշտ, իր պարզ ու անպաճույճ լեզվով:

— Միսիանում բավական շին. աշխատանք ա տարվել, պետք է գնահատենք: Առաջ էնպես ճանապարհներ կային, որ էշ էլ չէր գնում, հիմա գյուղացիք շինել են, շատ տեղ արաբա էլ ա անցնում: Առաջ գետով անցնելիս պետք ա ոտքերդ հանեիր, հիմա լավ կամուրջներ կան: Շուտով հեռախոսական գիծ են անցկացնելու: Գյուղարանք կա, որ դպրոցի ֆունդամենտը դրել են, և 22 թվին 12 դպրոց ունենիք, էս տարի 26, 1800 աշակերտ, 19 լիկկայան և 700 էլ սովորող: Սա էլ պակաս աշխատանք չի:

Չի հպարտանում: Ասես՝ ուզում է ասել, թե դեռ որտե՛ղ ենք, ինչե՛ր պիտի անենք: Չայնը հաստատ, խոսքերը որոշ, ասես ամեն խոսքին պատասխանատու է զգում:

— Կոռպերատիվն առաջ վախճան դրության մեջ էր, և ժողովուրդի մասսային քիչ էր օգնում: Հիմա շրջանային կոռպերատիվ ունենք, և էդ կոռպերատիվը առողջ հիմքերի վրա ա դրվում: Որպես բանկը (շրջանում վարկ. ընկերության բանկ են ասում) ևս տալիս ա սերմացու և եգ, միջակ և չքավոր գյուղացու համար: Բանկը տվել ա ութ հազար ռուբլու օգնություն: Փօկը շրջանումն մի տեսակ դրության մեջ ա: Վերջին ժամանակներս գյուղացիք անդամագրվում են Փօկի շուրջը, և Փօկը դառնում ա հետաքրքիր:

Կյանքը էսպես ա: Մեր միլիցիան օգնել ա գյուղի խորհրդին, և ոչ մի թյուրմացության առաջ չենք եղել տուրքերը գանձելու մեջ: Մենք, ճիշտ ա, մի քիչ ուշացել ենք, բայց տուրքը գանձվել ա:

— Մի քանի խոսք ևս կավելացնեմ ենթաբաժինների մասին, որի մեջ ա Ջագար: Շրջանիս գյուղացիության 90 տոկոսը կապված ա Ջագսի շուրջը: Հոգևորական իշխանություն գոյություն չունի, և Ջագսի աշխատանքները լավ են գնում: Մի կարևոր խնդիր էլ Պետապն ա: Պետք ա գյուղերում հասկացնել նրա մասին:

Նոր պատգամավորներ են գալիս: Ընդմիջում են. զեկուցողը դադար է առնում և դառնում է մեկին՝ «էն օթախում նստարան կա, բերեք նստեք», հետո էլի շարունակում է.

— Գոնյա պետք ա մեծ աշխատանք տանենք Պետապի մասին: Դե սրանով էլ իմ զեկուցումս պրծավ:

Հարցեր են տալիս, թե հեռախոսի սյուները որտեղից պիտի բերեն, թե թերի մնացած դպրոցական նոր շենքերը ե՞րբ պիտի պատրաստեն: Զեկուցողը պատասխանում է հարցերին ու հանկարծ մի բան է մտաբերում:

— Հա, մոռացա ասել, որ մենք գյուղխորհրդի աշխատանքները կանոնավորել ենք: Այ, Լծենը հիմա լավ ա աշխատում. առաջ մի քիչ թույլ էր:

Էլի հարցնում են, թե ո՞նց անենք, որ գյուղերում անչափահասներին չամուսնացնեն:

— Դրա դեմ օրենքը տուգանք ա առնում և գրանցման չենք ենթարկում: Բայց դե էլի ապրում են ծածուկ, մինչև չափահաս դառնան (ոմանք ժպտում են): Դե դեպք ա եղել, որ քննել ենք, աղջկանը կամ տղին ասել ենք, թե սպասեք, ասում են՝ թե բանը բանից արդեն անց ա կացել, էլ ի՞նչ սպասենք (ծիծաղում են):

— Ես նրանով եմ իմանում, որ դպրոցը լավ է, որ հիմիկ գարունք ա, բայց էլ առաջվա պես երախոցը դպրոցից չեն հանում և ուղարկում տավարը կամ վարը, — ասում է մի գյուղացի: Նրան ի՞նչ, թե ըստ էության չեն խոսում: Միտք էր, եկավ, պիտի ասի, ու տեղից առաջարկում է ամեն ջանք թափել, որպեսզի դպրոց չունեցող գյուղացիներն էս երկու տարին դպրոց ունենան:

Մեկը բանաձև է առաջարկում՝ շրջգործկումի գործունեությունը հաստատել:

— Կարճ ա գրած, է՛, դուք հետո մաքուրը կգրեք:

Զեկուցում է Բոնակոթ գյուղի ներկայացուցիչը գյուղի խորհրդի աշխատանքների մասին:

— Ունեցել ա 10 նիստ, շոշափած ա 45 հարց. էս երկու ամսում հասարակության ժողով 5 անգամ ա եղել: Ունենք 2061 շունչ, արական էլ, իգական էլ: Բաքվում ունենք 381 բանվոր, գյուղում կա 560 հատ լծկան եզ, 1428 ոչխար, 33 ավանակ (ոմանք ծիծաղում են, մեկը տեղից ձայնում է՝ «մին էլ ասա»): Գյուղում կա Փօկ, 65 գութան: Գյուղում ունի դպրոց, որտեղ հաճախում են 157 (տեղից հարցնում են՝ «ի՞նչ», «աշակե՛րտ, ի՞նչ» ժպտալով պատասխանում է զեկուցողը): Հետո սեկցիաները, — կուլտուրական աշխատում է լավ: Էս 2 ամսում գյուղում ծնվել է 17 երեխա, մեռել են 7 (մի պատգամավոր տեղից՝ «Մեր գյուղում էս տարի հլա մեռնող չի եղել»): Չորս ճանապարհ ենք շինել, 400 մարդ ա աշխատել: Կապերատիրն ունի 175 անդամ: Լիկկայանը առայժմս լավ ա:

Հարցեր են տալիս.

— Ի՞նչքան տուրք եք տվել:

— 80 տոկոս տվել ենք, 20-ը մնում ա:

— Դաշտային աշխատանքների պատճառով աշակերտները դպրոցից չեն հակաստ[՞]ում (երևի ուզում էր ասի պակասում):

— Չէ՛, չեն հակասում, — պատասխանում է:

— Մի դուռը բաց արեք, օդը փոխվի, — ասում է նախագահը:

Դուռը բացում են. ցածրիկ սենյակը ավելի է լուսավորվում: Դուրսը գարնան արևոտ օր է, ու հեռվից կանաչին են տալիս արտերը:

— Կզեկուցի Անգեղակոթն իր արածի մասին:

Կազմը բաղկացած է 38 հոգուց, ունեցել է 12 հատ նիստ, 7 հասարակական ժողով: Խորհուրդը 13 օրվա մեջ շինել ա մի մեծ ճանապարհ, աշխատել ա 1400 բանվոր: Որ կարելի ա ասել առաջ էդ ճանապարհով ուլախ չէր գնում, հիմա փոշտ էլ կգնա: Ծառատունկը բաղում տնկել ա 120 հատ, շինել ա 13 նստարան, պետք ա 25 հատ էլ շինի: Փօկն ունի 96 փութ ցորեն: Երեսուն տարի ա մեր հողը չի բաժանվել: Էս տարի խորհուրդը որոշել ա գավառից բերել 7 հատ հողաբաժին, որ էս տարի հողի բողոքը միանգամից վերջանա:

Խրճիթ-ընթերցարանում պարապմունք լինում ա, գալիս են կուսակցական և գյուղացի ընկերներ: Գողություն չկա: ՄՈՊԸ-ի անդամ 35 հոգի, Պետապի հարկը գրում են: Էլ էնպես հարց չունիմ:

— Գյուղում կա՞ առողջապահական սեկցիա, — հարցնում է մեկը:

— Կա՛, — պատասխանում է:

— Ի՞նչ աշխատանք ա տանում:

— Դե պարզ ա ի՛նչ պիտի անի: Ծրագիրը իրագործում ա:

Հարցնում են, թե նախ զինակոչները լիկկայան հաճախե՞լ են, թե ոչ, կոռպերատիվն ի՞նչպես է աշխատում և այլ բազմաթիվ հարցեր, որոնցով այսօր մեր գյուղն է զբաղված:

— Ավագ, էն կուլան մի դես տուր, -խնդրում է մեկը: Պաղ ջրով լի կուլան ձեռքեձեռք է անցնում:

Խոսք է տրվում Ախլաթյան գյուղի նախագահ Կոնսուլին: Զարմացա, երբ այդ անունը լսեցի: Եվ ի՛նչ տեսակ ավել անուն չեն հնարում մեր գյուղերում:

Ցեխոտ պալտոն ուսին, մտրակը ձեռքին մոտենում է Կոնսուլը սեղանին:

— Կոնսուլ, վիզդ ինչո՞ւ ես կապել:

— Չիբան ա, — խոպոտ ձայնով պատասխանում է նա ու սկսում պատմել արած աշխատանքի մասին: Դարձյալ դպրոց, կամուրջ, ճանապարհ: Գյուղում բոլորն էլ կոռպերատիվի անդամ

են: 500 արշին տախտակ են քաշել նոր դպրոցի համար, քար են կտրել: Բաքվի բանվորներն օգնում են, ուղարկել են տետրակներ, գիրք, փող, ապակի: Կոնսուլը հայտնում է, որ գյուղը որոշել է ավելի սերտ կապվել քաղաքի բանվորների հետ:

Կոնսուլից հետո խոսում է մի ավեր գյուղացի, որի գլխին դրած զինվորական հնացած գլխարկը չի սագում նրա պատկառելի միրուքին: Առաջարկում է, որ խորհրդի անդամները գյուղացոց հասկացնեն, թե երեխաներին դպրոցից չի կարելի հանել:

— Էսօր եթե նա հինգ փութի կամ հինգ գառան համար նա իրեն երեխային կույր ա թողնում ուսումի կողմից, մի քանի տարի հետո նա հինգ հարյուր փութի վնաս ա քաշելու:

Կոնսուլը պագել է գետնին, ծնուրը հենել է ձեռքին և ասքերը ճպճպացնելով նայում է մեկ սրան, մեկ նրան:

Հարցնում են, թե լիկկայանում ի՞նչ են սովորել:

— Ես վարժապետ չեմ, որ իմանամ: Լիկկայանը գնացողը գիր չգիտե, դե նա էնտեղ գրագիտություն պիտի սովորի, էլ ուրիշ ի՞նչ պիտի անի:

Էլի խոսում են, պատմում արածի, պակաս-պռատի մասին: Համագումարը ասես մի նահապետական գերդաստան է, որ վաղվա աշխատանքն է բաժանում, թե ո՛վ է հանդ գնալու, ո՛վ հունձի, ո՛վ կալի:

Մի թուրք գյուղացի նախագահին է հարցնում թե՛

— Բըզըմ դարալարդա հա՞վախ օլաջայ բջիջլար:

«Մեր ձորերում ե՞րբ են բջիջներ լինելու». հեռու ձորերում դեռ թույլ են աշխատում, բայց այդ ձորերում էլ շուտով «բջիջլար օլաջայ»:

* * *

Արևը թեքվում է արդեն:

Պատուհանի ճեղքից շողերի մի խուրձ դիմացի պատին է ընկել, ասես շոյում է ընկ. Մյասնիկյանի պատկերը, որի շուրջ մեկը դաշտի ծաղիկներից փնջեր է շարել, խնամքով ու գորովով: Ասես ժպտում է մայր մտնող արևի շողերի միջից և ուրախ է, որ «մահվան կռիվ է հայտարարված հայ գյուղի տգիտության և աղքատության»...

ԲԻՉԱՆԱԳ

Միսիանից Նախիջևան տանող ճանապարհին անցնում է Սալվարթուի լեռներով: Վեց ժամ անընդհատ պիտի բարձրանալ և ապա իջնել:

Ու վերև, գագաթից բացվում է մի հսկա տեսարան: Հեռվում կապույտ մշուշի մեջ երևում են Ղարադաղի ժայռերը, ավելի մոտ անտառոտ Ղափանը գանգուր մորթու պես փռվել է բլուրների վրա, իսկ արևմուտքում՝ Նախիջևանի հարթավայրը բերրի:

Հունիսին Սալվարթուի վրա դեռ ձյուն է լինում: Զուլալ առունները քչքչում են կայտառ, ծաղիկները գույնզգույն, կանաչ ֆոնի վրա, ասես գորգեր են փռած:

Ձմեռն է սոսկալի: Միսիանի գյուղացին գիտե ինչ ասել է ձմռան բուքին Նախիջևանի սարն անցնել. քանի՛ հոգի են բքախեղդ եղել, ձի ու չարվադար մնացել ձյունի հաստ շերտերի տակ մինչև գարուն, մինչև հալոցքը ձյունի:

Լուսաբացը հեռու է դեռ: Վայրէջքն է սկսվում: Նեղ կաձանն անցնում է փոքրիկ մացառուտների միջով: Քանի իջնում ենք, այնքան մացառուտը խտանում է ու վերջում դառնում անտառ:

— Որ մեշին հասնենք, տաք կլինի, — ասում է չարվադար Աբոն, որն իր գլխի մազի համրանքի չափ գնացել-եկել է այդ ճանապարհով ու գիտե ամեն քար ու քուլ:

Ցուրտ քամի է փչում, բայց ինչքան ներքև ենք իջնում, այնքան օդն ավելի տաքանում է: Աբոն փորձված է, ձիու կողքից է քայլում: Այդպես ավելի լավ է պաշտպանվել ցրտից:

Մեզ հանդիպում է մի մեծ քարվան: Արմենտորգի ապրանքն են փոխադրում: Հարցնում են, թե սարում հո ցուրտ չի: Աբոն գիտե բոլորին, ճանաչում է, ով որ գյուղից է:

Իջնում ենք նեղ կաձանով: Մեկը ներքևից բարկացած կանչում է ձիուն, հայհոյում: Հավասարվում ենք: Ծանր բեռան տակ ձին չոքել է, չի կարողանում վեր կենալ:

— Թամահո մի քիչ պակաս արա, էլի՛, բա էդ ձին եղբանը կտանի՞, որ բեռնել ես, — կանչում է Աբոն և մոտենում:

Օգնում ենք: Բեռը նորից բարձում է ու ճանապարհը շարունակում:

— Էհ, սրանք չարվադար ե՞ն: Հե՛յ գիտի ժամանակ: Էնպես ադաթ կար առաջ, որ եթե չարվադարը ճանապարհին իր ընկերոջ թողներ, էլ նրա հետ ոչ ոք ճանապարհ չէր գնա: Թողել են բեռը վեր ընկած, իրենք գնացել, — տրտնջում է Աբոն:

— Հասանք հա: Հրեն Բիչանագի ծուխն երևաց:

Ձորից ծուխ էր բարձրանում:

Բիչանագում առաջ մալական էր ապրում: Գյուղը կոչվում էր Կարմալինովկա: Պատերազմի տարիներում մալականները քոչել են ուրիշ գավառներ, որը՝ Շամախի, որը՝ Դիլիջան, որն էլ Ռուսաստան: Գյուղում այժմ թուրքեր են բնակվում:

Բիչանագր Նախիջևանի սահմաններումն է: Կտրված լինելով կենտրոնից և ընկած հեռու ձորում, Բիչանագն առաջ էլ իր ուրույն կյանքով էր ապրում: Այժմ էլ շարունակվում է այդ դրությունը:

Բիչանագում ոչ մի կազմակերպություն չկա. չկա կոոպերատիվ, դպրոց: Գյուղում կուսակցական մարդ չկա: Առանձին գյուղխորհուրդ չունեն: Նայում են Շահբուզ գյուղին, որ 20 վերստի վրա է: Հողաշինարարական աշխատանք ամեննին չի տարված:

Գյուղում զանազան վեճեր լինելու դեպքում այս կամ այն ախսախկալն է վճիռ տալիս, համաձայն աղաթի ու հին սովորության:

— Սեյիդ ամու մոտ մի լավ չայ խմենք, — ասում է Աբուն:

Ձիերից իջնում ենք: Սեյիդ ամին բարևում է մեզ մի առանձին ախորժով և պես-պես շարժ ու ձևով ներս կանչում:

Նրա խրճիթը մալականի մի հին տուն է: Նոր կենվորը փոխել է ըստ ճաշակի: Տան անկյունում դեռ մնացել է ռուսական վառարանի մի մասը, որի վրա դարսած է աթար:

Թոնիրը թեժացրել են: Մուխն ու ալավը իրար են խառնվել: Սեյիդ ամու ամբողջ ընտանիքը բոլորել է թոնրի շուրջ: Ետ են քաշվում, մեզ էլ տեղ տալիս:

— Սարից եք եկել, մրսած կլինեք, — ասում է Սեյիդ ամին:

Թոնրի վրա մի խաչափառ երկաթ ձգված, վրան ապուրով լի մի կաթսա: Սեյիդ ամու պառավ կինը, չորացած ձեռքով խառնում է ապուրը: Աչքիս այնպես է երևում, կարծես միսից սևացած շերեփն էլ կնոջ ձեռքի շարունակությունն է, և կինը ապուրը ձեռքով է խառնում:

Թոնրի շուրջը շարվել են երեք կիսամերկ մանուկներ՝ անվա, ճպոտտ աչքերով: Նրանցից ամենափոքրը դժգոհ մոմում է քթի տակ. հաց է ուզում:

— Եղբորս երեխաներն են, ես եմ պահում, — ասում է Սեյիդը:

Աբուն արդեն ձիերը տեղավորել է:

— Սեյիդ, մի լավ չայ գցի մեզ համար:

— Գլխիս վրա: — Ու ձայն տվավ:

Անկյունից, ասես թաքստոցից, դուրս եկավ մի մանկահասակ աղջիկ, սամավարն առավ ու դուրս գնաց:

— Նորապսակ է Սեյիդը. էս երեխան նրա թագա կնիկն է, — կամացուկ ասաց Աբուն: — Հինգ կնիկ է առել, չեն դիմացել, մեռել են, հիմա էլ էս երեխին է բերել:

Ներս մտավ մի երիտասարդ, որ անդամալուծի էր նման, ոտքերը գոռով էր քարշ տալիս ու խոսելիս էլ բերանը ծռմռատում:

— Մեյիդի տղան էլ էս է. հոր մեռնելուց հետո նա պիտի նրա տեղն անցնի: Էդպես է օրենքը, — բացատրում էր Աբուն:

Ապուրն արդեն եփվեց: Պառավ կինը հողե ամանների մեջ լեցրեց ապուրից, տվավ երեխաներին, մի կտոր էլ գարու բոբոն: Փոքրիկը, որ մոմում էր քթի տակ, ի՛նչ ախորժով էր ուտում տաք ապուրն ու գարու բոբոնը, ծպացնում շրթունքով ու գդալից ծլծլացնում կիսաբաց կրծքին, մերկ ոտքերին:

— Էհ ո՞նց ես, Մեյիդ ամի, — հարցնում է Աբուն: Մեյիդն աստծուն փառք է տալիս, գոհ է ապրուստից:

Մի բանից էր դժգոհում. որ ուժը պակասում է, ծերությունը հաղթել էր: Խոսում էր դանդաղ, ծոր տալով, կարծես աղոթք էր անում: Ժողովուրդն իրեն լավ է նայում, գյուղի գործերից շատերն իր ձեռքով են անցնում:

Սանկամարդ կինը սամավարը բերեց, բաժակները շարեց և էլի քաշվեց անկյուն:

Թեյ եմ առաջարկում Մեյիդին: Իրենք շաքար չունեն, շատ վաղուց է, ինչ բերանը շաքար չի դրել: Հրաժարվում է:

— Դուք անուշ արեք:

Աբուն ինձ կամացուկ ասում է, որ Մեյիդը շատ մոլեռանդ է, «հարամ» մարդու շաքար կամ հաց չի գործածի:

Նորից առաջարկեցի: Ես էլ, ընկերս էլ, Աբուն էլ, կարծես խոսք մեկ էինք արել, որ Մեյիդին չայ տանք:

Վերջում համաձայնվեց, առավ իմ բաժակը, տվավ կնոջը և կարգադրեց, որ...14 անգամ լվա: Հետո խմեց:

Չոքել էր գետնին ուղտի պես, բաժակը բռնել էր ձեռքին, ոնց որ քահանան սկիհն է բռնում, մի կում էր անում, տնքում, լեզվով շաքարը բերանում խաղացնում ու մեկ-մեկ էլ ազատ ձեռքով միրուքը սղալում:

Բաժակը լվալուց հետո «հարամն» այնպես էր հալածվել, որ Մեյիդը թեյից ետ կենալու միտք չուներ: Բաժակներն իրար ետևից դատարկում էր, առանց տեղից շարժվելու: Ասես մտքում դրել էր սամավարը դատարկել:

— Էն ո՞նց ես ասում, Մեյիդ, թե աստված հեռու պահի մին...Էն ոնց է, մի ասա, Մեյիդ ամի, — դիմեց Աբուն նրան ու ծածուկ էլ մեզ աչքով արավ:

Եվ առանձին պատկառանքով ու վեհությամբ (երևի այդպիսի դեմք ուներ Մովսեսը Մինայի պատգամները բերելու ժամանակ) Սեյիդ ամին միրուքը սղալելով ու փոքրիկ, փոս ընկած աչքերը կկոցելով, ասաց.

— Ալլահը թող մարդուն հեռու պահի նախ բեկի բանտարկությունից, հետո կնոջ խարդավանքից և վերջում էլ...

Նա արաբերեն էր ասում: Այդ երրորդ պատգամը վերաբերում էր Սեյիդի «հանդերձյալ» կյանքին: «Ըստ օրինաց» նրան բարձր տեղ թաղել, որ նրա հոգին ավելի մոտ լինի երկնքին:

Հետո նամագն էր, ավելի շուտ նամագի դասը: Որդին բերանը ծոմոելով կրկնում էր հոր ասած խոսքերը արագ, կատարում էր այն, ինչ հայրն էր անում:

Մենք լռել էինք: Տնեցիք անշարժ նստել էին: Միայն փոքրիկն էր, որ ապուրը կերել էր և փորը կուշտ՝ քորում էր ետևի փափուկ մսերն ու նայում աղոթողներին:

Նամագը վերջացավ: Աբոն ձիերը հանեց գոմից. բակում՝ դիմացի սենյակից լսեցինք կուփիչի հավասար զարկերի ձայն:

Սենյակի ներսում, գերանների վրա կարպետի հենք էր ամրացված, որի դիմաց նստել էր մի աղջիկ: Նա նուրբ ու բարակ մատներով գույնզգույն թելեր էր հագցնում հինաձիճն և կարպետ գործում:

Մեզ որ տեսավ, գլուխը կախեց, գլխի շալն ավելի քաշեց, որ երեսը չտեսնենք: Լղարիկ, բարակիրան մի աղջիկ է:

— Սեյիդի աղջիկն է, մայրը հերու մեռավ, — ականջիս փսփսաց Աբոն:

Աղջիկն իր օժիտն էր գործում: Սեյիդն ասաց, որ շուտով քյաբինը կտրելու է:

— Տեսնես ի՞նչ քավթառ մարմին պիտի գրկի այս փոքրիկին, ո՞ր ծերունու չորացած շրթունքները պիտի համբուրեն սրան, — զայրացած ասաց ընկերս ու դուրս եկավ:

Ես էլ դուրս եկա սենյակից: Դռան մոտ ետ նայեցի, աղջիկն էլ նայեց: Ու այնպե՛ս ծով խեղճություն, անտերունչ գառան վիշտ կար նրա աչքերում:

Հանկարծ լեզու առներ կարպետը գունավոր ու պատմեր, թե ինչ մտքեր է հյուսել աղջիկը հենքին, ինչպես ծանր հառաչել է կուփիչի զրնգան ձայնի հետ ու ինչպես նրա բարակ, դեղին մատները ամեն մի թելի հետ մի ծանր միտք են կապել կարպետին:

* * *

Մեր ճանապարհը շարունակեցինք Ղզլ-Բողազի ձորով, որի երկու կողմում տձև ապառաժներ և ահռելի քարակույտեր են: Ճանապարհի հետ, ձորով, կեռ ու մեռ հոսում է մի փոքրիկ վտակ, որ հետո կորչում է Նախիջևանի տափարակում:

— Է՛, էն քաղաքի լուսավորությունը երբ է հասնելու էս մեր ձորերին, — լռությունը խախտելով ասաց չարվադար Աբոն: Ու վրա բերեց. — Էս մեկը լավ աղաթ չի: Ախր ի՞նչ կյանք պիտի քաշի էն փոքր երեխան:

Ետ նայեցի Բիչանագին:

Տան կտուրի վրա պահապան արագիլի պես կանգնել էր Սեյիդ ամին, ձեռքերը կողքին. հեռվից ռուսերեն «ֆ» տառի էր նման:

Մի քիչ էլ ու ճանապարհը ծովեց, Բիչանագն է՛լ չէր երևում:

Ճանապարհին ասես վերջ չպիտի ունենար: Աջ ու ձախ ժայռեր, որոնց վրա, ոնց որ քյոսա մարդու բեղ, բուսել էին հատ ուկտոր թփեր, գորշ, մոխրագույն:

Վայրի բաղերի մի երամ կոնյունով անախորժ սլացավ գետն ի վեր:

— Սրանց տեղ որ այրոպլան գա, էն ժամանակ ամեն ինչ լավ կլինի, — ասաց Աբոն:

ՄԵՐ ԳՅՈՒՂԵՐՈՒՄ (Գ)

Ուլու չայի ձախ ափին ընկած է Թագա գյուղը, որ հարյուր տարվա անցյալ ունի: Խոյեցի են, լեզուն չի գանազանվում իգոյիցու լեզվից: Տեղացիք նրանց «կլլան» են ասում:

Միսիանում մի քանի «կլլան» գյուղեր կան, որոնք մինչև այժմ էլ, հարազատորեն պահել են իրանց բերած տարազն ու աղաթը:

Գյուղը ցավեր շատ ունի, բայց Թագա գյուղի հոգսը եզակի է:

— Մի տեղ լինե՛ր, քոչեինք, — ասում են գյուղացիք մասնավոր զրույցի ժամանակ, հասարակական ժողովում, ամեն պատեհ առթիվ:

— Մեր գեղի տեղը ծած է գալիս, տես, էս տները փքվել են: Մարդ է մնում փլվածի տակ, ապրանք է փչանում:

Գյուղատեղն անհարմար է: Վերի սարում մի փոքր լճակ կա, որից աղբյուրներ են սկսվում, անցնում գեղի տակով ու քերում հողի ստորին փափուկ շերտը: Ու հանկարծ տնատեղը նստում է, պատերը ճաքճաքում են: Կամ մի ուրիշ տեղ գետինը բարձրանում է, հարևան տներն իրարից հեռացնում:

Տան պատերի վրա կարելի է տեսնել մեծ ճեղքվածքներ: Գյուղի վերին թաղը քոչել է մի քիչ ներքև, չնայած որ այդ տեղն էլ ենթակա է «ծածքի»:

Դպրոցի երկու պատն էլ ծովել են ու ճեղքվել:

— Այս տարի պարապել ենք միշտ էլ վտանգի տակ, — ասում է ուսուցիչը:

Մի ուրիշ ցավ էլ ունեն: Գյուղի կողքին էլ ընկած է մի ձորակ, որի բերանը հենց գյուղի գլխին է վերջանում: Գարնան հեղեղի ժամանակ սելավը երդիկից է ներս թափվում:

— Հերոս գարնան մի տուն ջրով լցվել էր: Խմորի տաշտը շոգենավի պես լողում էր: Մի երեխա էլ ջրախեղդ եղավ, չկարողացանք ազատել, — պատմում է մի գյուղացի ու նորից կրկնում:

— Մի տեղ լինե՛ր, քոչեինք:

Ուրիշ ցավ էլ ունեն: Գաղթելուց հետո, մինչև այժմ, 90 տարվա ընթացքում գյուղը չի աճում:

Այժմ էլ այնքան շունչ կա, որքան գաղթելուց հետո: Գյուղի ծննդյան մատյանում մեծ տոկոս է կազմում մանուկների մահացումը:

Շատ հաճախ լինում են վիժումներ կամ ծնվում են մեռած: Գյուղացիք այդ վերագրում են ջրին, որ բխում է ծծմբի հանքերից և անդուրեկան համ ունի:

Թագա գյուղը վատառողջ է:

Դեղնած, կանուխ թառամած դեմքեր, վաղահաս ծերացած կանայք և մանուկներ՝ վտիտ, ռախիտից տառապող, կեղտի մեջ: Փողոցներում աղբ ու ցեխաջուր, տներն անկարգ, իրար վրա կուտակված, հողաշեն խրճիթներում միշտ էլ կիսախավար, խոնավության ու բորբոսի հոտ:

Հասկանում ես, թե ինչո՛ւ են ասում.

— Մի տե՛ղ լինե՛ր, քոչեինք:

* * *

Ալեյուն Սիսիանի հետամնաց գյուղերից մեկն է: Եվ իզուր չէ, որ «Մաճկալի» խմբագրությունն ընկ. Սյասնիկյանի նվիրած տասը թերթից մի օրինակը Ալեյու գյուղին է ուղարկում:

Կեղտոտ է գյուղը, փողոցները ծուռ ու մուռ, տներն անհամաչափ, մեկի կտուրը փողոցին հավասար, մյուսինը՝ բարդու բարձրության:

Արևի տակ աղբակույտերն են նեխվում, ու փողոցում, շվաք անկյունում ծուլորեն մեկնվել է որոշ տարիք անցած մասը, գյուղի ավտորը, որ էլ հանդ չի գնում, հորանջում է, ծոր տալով՝ «Հե՛յ գիղի ջահելություն» ասում ու պատմում մովրովի օրերից:

Մեկը կաշի է քերում ապակու փշրանքով, մեկելը թաց ցողունից կթոցներ է գործում, մի ուրիշը՝ թագբեհ է քաշում, թոնթորում ինքն իրեն և դժգոհ՝ աներես ճանձերին քշում:

Միայն անցյալ տարի են դպրոց շինել, բայց շատ անհաջող, շենքի տակը խոնավ է, դիրքն անհարմար, պատուհանները նեղլիկ:

— Ձմռան օրերին մենք ցերեկով ճրագ ենք վառում կամ դռները բաց թողնում, որ լույս լինի, —
զանգասովում էր ուսուցիչը:

Ծախս են արել, հեռու տեղից քար ու գերան բերել, գեղովի աշխատանք թափել ու ղեկավար
չլինելու պատճառով, այդպիսի շենք կառուցել:

Դպրոցից զատ կուլտուրական ուրիշ օջախ չկա գյուղում: Խրճիթ-ընթերցարանն ուսուցչի
բնակարանն է:

Պետապի մի երկու պլակատ, մի աերոպլանի նկար, որը գլխիվայր են փակցրել պատին: Մի
քանի փոշեպատ գրքույկներ, «Բամբակի չոռը», «Քաղվածքներ և որոշումներ», «Աշխատանքի
պաշտպանությունը քաղաքում» և էլ ուրիշ ոչինչ: Ահա խրճիթ-ընթերցարանի
գրականությունը:

Լրագիր կանոնավոր չեն ստանում: Մինչև հասնում է Ալելու, սրա-նրա ձեռքին անհայտանում
է կամ ով գիտե, փոստի ո՛ր գրասենյակում ամիսներով ընկնում: Մայիս ամսվա
ընթացքում «Խ. Հ.» ստացել է միայն հինգ օրինակ:

Գրագետ քիչ կա, մատների վրա կարելի է հաշվել: Մի համախոսական գրելու դեպքում մի
քանի հոգի «Վասն անգրագիտության» ստորագրում են ամբողջ գյուղի տեղակ:

Երիտասարդ սերունդը մի քիչ ուշադիր է, ավելի եռանդուն, բայց անգրագիտության
վերացման աշխատանքը հարկավոր եռանդով չէ տարված:

Դպրոցական տարիք ունեցող երեխաների մի երրորդն է հաճախում դպրոց: Մի քանի աղջիկ
են սովորում, այն էլ առաջին խմբակում:

Գրաճանաչ լինելուց հետո ծնողները նրանց հանում են դպրոցից՝ մարդու տալիս:

Փոքրահասակների ամուսնությունն «անշեղ» է կատարվում:

— Դե հլա սովորութ ա, էլի, վերջապես չի լինում ժխտել, — ժպտալով ասում էր խորհրդի
նախագահը:

Հենց այդ նույն օրը մի դեպք էր եղել: Տասներկու տարեկան մի աղջիկ են առնում: Նախագահն
արգելում է և տուգանք նշանակում: Գյուղացին տուգանքը տալիս է, բայց էլի աղջիկն առնում
իր տղին:

— Ահա քո շտրափը, էլ հո չես կարա մի խոսք ասի, — ասում է, զուռնեն փչում
է «տարանինան»:

Կոռպերատիվ չկա: Կենտրոնից հեռու է, ապրանք դժվար են ստանում, կոռպերատիվի
գաղափարը դեռ հանրացած չէ, նախաձեռնող էլ չի եղել:

Չարչիներն են, որ խմբերով պարբերաբար գալիս են Նախիջևանից ու ապրանք բերում: Ինչ խոսք, որ քերթում են, մի տուփ լուցկին 2 գրվանքա ցորենով են տալիս: Հավաքում են յուղ, պանիր, ոչխար ու նորից վերադառնում Նախիջևան:

Ձմռան երկար գիշերներին ուսուցիչը մի խումբ աշակերտների հետ հրատարակել է պատի լրագիր:

Գարնան սկզբին աշակերտների մեծ մասը դայրոց չի հաճախել դաշտում աշխատելու համար: Թերթն էլ փակվել է մինչև աշուն:

Մեկը մի ոտանավոր է գրել, որ վերջանում է հետևյալ տողերով:

«Ամուր հիմքերով տարածենք լենինիզմ, հիմնովին տապալենք խավար կրոնիզմ»: N° 2-ում խոշոր տառերով մի կոչ է գրված, որտեղ ասված է այսպես.

«Ընկեր գյուղացիներ՝ ր, ստիպե՛ք, որ ձեր երեխաները տանը դաստիարակվեն մարքսիզմի հոգով»:

Ու մի քիչ հետո՝

«Մեր դայրոցի աշակերտությունը գտել է, որ մարզանքը մարդկության կյանքում ամենաառաջին տեղն է բռնում»:

Մի կիսատ պոեմ — ձոն կա, ուր հեղինակն ամպագոռոռ լեզվով Ալեյուի պսպղուն աստղերին հրամայում է չքանալ անհետ, որովհետև «ավելի փայլուն են մտքերը Իլիչի»:

Շատ զգացված շարադրել է մի աշակերտ իր մտքերը Լենինի մահվան տարեդարձի առթիվ:

«Համաշխարհային պրոլետարիատի հանճարեղ արծիվը, թռավ մեզանից: Խելքի, կամքի, գործի ծովը չորացավ»:

Մի ուրիշ համարում խմբագրությունը դիմում է Ասատուրին և ասում՝

— Ասատո՛ւր, թող զուռնեղ և հետևիր կոմունիզմին...

* * *

Այս տարվա երաշտը տեղ-տեղ խանձել է արտերը: Բերքը հերվա չափ չի լինելու: Գյուղացին մտահոգ է, և համայնքի ժողովին Չեմբերլենի մասին էլ որ խոսեն, էլի նա իր կորեկի մասին է ասելու:

Նրա հանդն ու տավարն է այն առանցքը, որի շուրջը պտույտ է գալիս գյուղացու դանդաղաշարժ միտքը:

Գյուղը դեռ մույթ է: Ալեյուն էլ մույթ գյուղերից է, չնայած որ «Նոր պայթում» լրագիր ունի ու մի տարեկան ուսումնարան:

Եթե կայուն ժողով է, գեղամիջում մեկ-մեկ հավաքվում են, ու եկողն անպատճառ պիտի մոտենա քեզ, ձեռքդ սեղմի, հալո հարցնի, թեկուզ առաջին անգամ է տեսնում:

Ամռան գով գիշեր է: Լուսնյակի շողքն անձն ստվերներ է կախել, աթաբի դեզերը ձիգ ու սրածայր են երևում: Նստոտել են գետնին գերանի ու քարի վրա:

Լսում են ու հետո բացվում են, մտքի կծիկը ետ տալիս:

Ինչքան խայտաբղետ, կարծիքները, հոգսերը զանազան: Քաղաքի երես տեսածն ու ջահելը ավելի շուտ է հասկանում:

Մի ուրիշը, որ օրն ի բուն վար ու ցանքսի հետ է, որի միտքը խոպան է, հերվա հարոս արտի պես, տեղով մի ադաթ, քարացած սովորույթ, նորին դեմ է, քաղաքին կասկածով է նայում:

— Մեզ ագրամոն հարկավոր չի:

Գյուղատնտես չի ուզում: Դեռ ավելին. կասկածում է, որ «ագրամոնը» կարող է իրան օգուտ տալ:

— Թե որ ագրանովը մեզ նման գեղացի ա, ի՞նչ պիտի ասի. նրա ասածը ես շուտուց գիտեմ, թե որ նրա իմացածը սովորովի ա, իսկի գատ չի կարա տալ, ուզում ա տեղով մի կրակ էլ դառնա:

Համոզում եմ: Խամ արջառի պես լուծին չի մոտիկանում, կանգնած տեղից մի քայլ առաջանալ չի ուզում:

Այս տարի երաշտ է եղել: Ու խուլ գյուղերում գյուղացիք էլի «ճուլի» են ման ածել, մատաղ հավաքել, խաչերին ոչխար մատաղ արել: Մատաղը կերել են, ու մի կաթ անձրն էլ լի կաթեր: Վաղուց մոռացված մի սովորույթ այս տարի երաշտի հետ հարություն է առել: Մի հեթանոս սովորույթ, ով գիտե, ո՞ր դարից մնացած:

Հավաքվում են մի խումբ կանայք, տղամարդու շորեր հագնում, եզան տեղ լծվում գուրանին մի քանի գույգ, մի պառավ նան էլ մաճն է բռնում:

Գետն են «վարում», գետի ափի ավազուտը կամ աղբյուրի մոտ: Վարում են, անեծքներ կարդում, «չարը խափանում»: Ու եթե գիշերով հանկարծ մի քիչ անձրևեց, գեղը մաճկալ նանին սրբոց կարգն է դասում:

* * *

Մագրան հեռվից գեղեցիկ է երևում: Կարմիր կավից ցեխապատ խրճիթները կանաչ մարգերի վրա մի առանձին գրավչություն ունեն:

Մագրան Նախիջևանի սարերի ստորոտին է, մի բարձր բլուրի գագաթին թառած:

Էլի նույն արևկող մարդիկ, գեղամիջում զրույց անող ակտրներ:

— Հա՛, տերտեր, էն ո՞ր առաջնորդն էր որ...

Ու տերտերը պատասխանում է, թե էն ո՞ր առաջնորդն էր, որ մի սինի փլավը միանգամից էր ուտում:

Մազրան հնուց դպրոց ունի: Երկու ուսուցիչ հերթով պարապում են շատ անգամ մինչև երեկո, բայց էլի չեն հասցնում:

Կոռպերատիվն ապրանք չունի: 21 թ. ծծմբոտ լուցկիների մի կիտուկ, մի քանի կտոր սապոն, թեյի պնակներ, ձիու պայտ ու մի քիչ էլ տեղական ծխախոտ:

— Լուցկիները գյուղացիք ձրի էլ չեն առնում, դե լավն էլ չունենք, — ասում էր կոռպերատիվի գործակատարը, որը խանութի հովում կարդում էր Շիրվանզադեի ժողովածուն:

Նախագահը շաբաթօրյակ է կազմել դպրոցի փլած պատը շինելու: Տունը մի ֆահլա պիտի տա: Հավաքում է ցուցակի համաձայն, աշխատանքը բաժանում ու ճամփու դնում: Հարցնում են գյուղի դրության, խորհրդի աշխատանքների մասին:

— Դե գեղ ա, էլի, կառավարում ենք, — ուսերը շարժելով ասաց նա ու մի քիչ հետո ավելացրեց, — չէ, հիմա էնքան էլ հակայություն չկա:

ՍԱՐԱԼՈՒ

Գյազբեյը Ջանգեզուրի բարձր սարերից մեկն է: Ամռան շոգին, երբ ներքև՝ ձորում արևն անխիղճ խանձում է, ու արտերը դեղնին են տալիս, Գյազբեյի գագաթին ու լանջերին տեղ-տեղ դեռ ձյուն կա, ու կանաչ մարգերում՝ գույնզգույն ծաղիկների գորգեր:

Մարի լանջին, մի քիչ փոս ընկած տեղերում, օբաներ են, արանից սար բարձրացած քոչվորների վրանները՝ խմբերով կամ հատ-հատ, սառնորակ աղբյուրի մոտ, կանաչի վրա:

Մարալուի յուրդերն են:

— Գյազբեյին դուրբան, մենք հո առանց նրան կկոտորվենք, — ասում էր մի չոբան ու պատմում, թե «դաշնակլար»-ը երբ փակել էր ճանապարհները ու էլ սար չէին բարձրանում, ամռան շոգին ժողովուրդը կոտորվում էր, ոչխարը սատկոտում: Օձն ու կարիճը մի կողմից, արանի մոծակը մյուս կողմից հանգիստ չէին տալիս:

Մարալուն — քրդեր են, մի ամբողջ համայնք, նահապետական վարք ու բարքով, «պատվավոր» խաշնարած: Մի քանի գյուղեր են՝ Քյուրդստանի հարավային մասից: Գարունը բացվելու հետ քոչի ծայրը բացվում է: Չորս օր ու գիշեր գալիս են անվերջ ու Գյազբեյին հասնում, սառնորակ աղբյուրներից մի կուշտ խմում:

Առաջին օրերը ջերմն անպակաս է լինում: Կլիմայի զգալի փոփոխումը իրենն անում է: Բայց հետո վարժվում են սարի օդին:

* * *

Մի ուրույն կյանք կա յուրդերում, դարերով ստեղծված վարք ու բարք, որ ասես մազաչափ անգամ չի փոխվել:

Ահա չոբանը, թաղիքի յափունջին ուսերին, մի ահագին, գլուխը երկաթապատ մահակ ձեռքին, կանգնել է երկու մեծ քարերի միջև և ոչխարն է համարում:

Ուզում եմ մոտենալ, արգելում են: Չոբանը թույլ չի տալիս, որ ուրիշ մի օքմին «աղայի» ոչխարներին մոտենա:

— Եթե դագանակով չտա, շներին կարող է «քրս» տալ, — ասում են:

Ոչխարը սուրուններով է, գալիս են և մեկ-մեկ անցնում երկու քարի արանքով, իսկ չոբանը մահակի ծայրով անցնող ոչխարների մեջքին է խփում և ինչ-որ մի բան ասում:

— Չի համրում, նա մինչև հարյուրը դժվար թե կարողանա ուղիղ հաշվել, — ասում են ինձ:

Նշաններով է համարում: Ամեն մի ոչխար մի նշան ունի՝ մեկի դմակը կախ է, մյուսի ականջն է կտրած, երրորդի գլխին սպիտակ նշան կա և այլն: Ու ամբողջ հոտը նա այդ նշաններով ստուգում է և իմանում, թե ճակատը դամղած ոչխարը չկա:

Համրանքի մի հին ձև է, գուցե ավելի հին, քան փայտի վրա խաչեր քաշելը: Եվ ինչ հիշողություն ու վարժություն է պետք, որ հինգ հարյուր ոչխարի միջից մեկը պակասելու դեպքում իմանա:

Չոբան կա, որ տարիներով գյուղի երես չի տեսնում:

Ամառը սարերում, ձմեռը հարավի տաք հովիտներում: Ինձ մի հովիվ ցույց տվին, — աժդահա մի տղամարդ, — որ քսան տարուց ավել է տաք կերակուր չէր կերել:

Նրանք միս եփելու մի առանձին ձև ունեն: Ոչխարը մորթում են, մաշկում, միսն ու դմակը խանչալով մանրացնում, լցնում նույն մորթու մեջ և թաղում հողի տակ: Հողով ծածկելուց հետո վրան կրակ են անում, աթար դարսում և իրենք հեռանում:

Երկու օրից հետո վերադառնում են և հողի տակ թաղած մորթին հանում, եփած միսն ուտում:

Անչափ հավատարիմ են: Իրենց հոտն ապահով պահելու համար ամեն ինչ կանեն:

«Աղան» էլ օգտագործում է նրանց: Ամբողջ տարին չոբանը ոչխարի հետ է լինում՝ անձրևի, կարկուտի տակ թրջվում, այրվում և դրա փոխարեն տարվա վերջում ստանում մի երկու ոչխար:

* * *

Վրաններն ենք վերադառնում: Իրար ձեն են տալիս, թե քաղաքից մարդ է եկել: Ու գալիս են սարի գագաթից, ձորերից, լանջերից, մոթալ փափախներով, թխադեմ, բարձրախոս և խանչալից անբաժան սարալուեցիք:

Մեկը հողի պակասությունից է գանգատվում, մյուսը թե՛ ոչխարը սատկոտում է, երրորդը տուրքերի մասին է հարցնում:

Վեճեր միշտ էլ լինում են. երբեմն բանը հասնում է դագանակի կամ խանչալի: Եվ ախսախկալն է, որ դատ է անում, մի կողմին համոզում, երկրորդ կողմին հանդիմանում, մի կերպ հաշտեցնում:

Չեն ուզում, որ բանը հասնի դատարանին: Այդ նախ ծախսի հետ է կապված, հետո՝ հնամյա աղաթը ոտնակոխ անել է նշանակում:

— Ջանըմ, հիմա լավ է, ամեն բան հեշտացել է, — ասում է հինայած մորուքով մի ծերունի, որի հանդեպ մյուսները մի խորին պատկառանք են տածում:

Ու սկսվում է «շուրա հուքումաթի» գովասանքը: Իհարկե, այժմ լավ է, բայց հնից մնացած շողոքորթ ձևերը ոսկրացել են: Բեկն ու պրիստավը նրանց սովորեցրել են մանվածապատ դարձվածքներ, երկմիտ խոսքեր, ակնարկներ, զգույշ և առատ գովասանք, շարբաթած անուշ խոսքերով:

Եվ այդ ալևորը պատմում է հին մի դեպք, թե ինչպես հարևանը կացնով տալիս է ու նրա գոմեշի պոչը կտրում:

Երկու տարի գործը դատարանում քաշքշում են, գնում է գալիս, մի գոմեշի գին էլ կաշառք տալիս:

Վերջը դատ են անում:

— Է, «փաղիշահի» օրենք, դատավորը ռուս, ես էլ մի անլեզու հայվան: Մի Ալիշ բեյ կար, մեր Սարալուի բեկերից: Էն էլ լիլբանջ էր (թարգման): Դատավորը խոսեց, ասեց, Ալիշ բեյի վրա «չորտ-չորտ» արեց ու վեր կացավ գնաց:

Հիմա Ալիշ բեյը ոնց է կարմրել:

Հարցնում եմ նրան, թե բանն ինչումն է: Ալիշ բեյը թե՛

— Էս անտեր միլլաթը ոչ գոմեշ ունի, ոչ կացին: Ես ռուսերեն ո՞նց ասեմ, թե գոմեշի պոչը կացնով կտրեց: Հերսոտեց, գնաց...Հապա, էսպես բաներ:

Ու դանդաղ շոյում է իր հինայած փառահեղ միրուքը, իսկ մյուսները ծիծաղում են:

* * *

Ծալապատիկ նստոտել ենք վրանի տակ:

Մի երիտասարդ կին, մանուկը մեջքին կապած, ներս ու դուրս է անում, օջախն է վառում: Մկեսուրը հիվանդ պառկած է վրանի մի անկյունում:

Ներս է մտնում մի պառավ, ձեռքին հողե գավաթ, կանաչավուն հեղուկով լեցված: Պառավը հեքիմն է ամբողջ յուրդերի: Մի բան լինելու դեպքում նրան են կանչում: Ամեն ցավի դեղ ունի. խոտ է քաղում, եփում, ջուրը հիվանդին խմեցնում կամ ինչ-որ մաճուցիկ նյութ շինում և փետուրով քսում վերքի վրա:

Հիվանդը, որ տաքության մեջ էր, վեր ելավ, նստեց անկողնու մեջ, նայեց գավաթին ու զզվանքով ասաց.

— Անա, գահրումար է...

Բայց խմեց, խմեց մինչև վերջին կաթիլը, հետո զզվանքից էլ թափահարեց, ընկավ կեղտոտ բարձի վրա: Քիչ հետո՝ գունատվեց, քաթան դարձավ, աչքերը գլուխն ընկան, մարելու պես եղավ:

Իսկ հեքիմ պառավը պագել էր հիվանդի սնարի մոտ, անթարթ նայում էր հիվանդի դեմքին, ասես այնտեղ կարդում էր գաղտնի մի թալիսման, որոնց իմաստը արևելքի հեքիմներին է հայտնի:

Իսկ հարսը օջախի մոտ հաց թխելու պատրաստություն էր տեսնում: Երևի այդպես էր հաց թխում և մարդը հնում, երբ առաջին անգամ կրակին վարժվեց: Եվ ոչ մի գործիք, ոչ մի թոնիր: Մի փայտյա տաշտակի մեջ խմոր էր արել, որից գունդեր էր պոկում, ձեռքերի մեջ տափակեցնում և գցում մոխրի վրա կամ օջախի քարից փակցնում: Ճիշտ այդպես մեր գյուղերում ջրադացպանն է բաղարջ թխում: Հետո մոխրաթաթախ բլիթները դարսեց իրար վրա ու դրեց վրանի մի անկյունում, ուր կանաչը աճել էր փարթամորեն:

Թեյ բերին: Ծաղկավոր պնակներ, բաժակները նախշուն: Ինչքան գունեղ և վառ ճաշակ ունի արևելքն այլեհեր: Շաքարը՝ սպիտակ տեղ չէր մնացել: Կինը մի քանի փալասի մեջ էր փաթաթել և սանդուղում պահել ազիզ օրվա համար:

— Սար տեղ է, շաքար դժվար է ճարվում, — ասում են նրանք:

Չարչիներն են առուտուր անում, նրանք են քոչվորին ապրանք տալիս: Ամեն մեկը մի փոքրիկ պարկ ուսին՝ միջին լուցկի, սապոն և ուլունք, ասեղ ու շաքար, պտտվում են սարեսար և օբաներում իրենց ապրանքը յուղ ու պանրով փոխում: Մի տուփ լուցկին մի գրվանքա պանրով են առնում: Ամբողջ ապրանքը սպառելուց հետո, յուղ ու պանիրը ծախում են մոտակա գյուղում կամ քաղաք են տանում, ծախում, պարկը նոր ապրանքով լեցված էլի յուրդերի ճամփան բռնում:

Թեյ ենք խմում: Ծպպացնում են, շաքարի մի փոքրիկ կտոր բերանում լեզվով խաղացնում ու ամեն կումից հետո՝ տնքում: Ի՛նչ ախորժակով են խմում և կարագի ահագին կտորներ կուլ տալիս, մոխրոտ բլիթը ծամում: Մի անգամ կուլ տված կարագը քաղաքում մի ընտանիքի օրեկան բաժինն է:

Իզուր է որոնել գրավիչ մի կողմ յուրդերում, Գյազբեղի գլխին:

Մենակ սարն է կանաչ, օդը անարատ, թարմ կաթի պես և աղբյուրը պաղջուր: Իսկ ինքը սարվորը՝ տգետ բնության արհավիրքին ենթակա, հիվանդանալիս՝ զահրումար խմող, ցեխի ու կեղտի մեջ, քաղաքի բարիքից զուրկ:

* * *

Մայուն է, որ լսվում է:

Անվարժ մարդուն թվում է, թե ձորը ոչխարով լեցվեց, քարերն էլ են մայում:

Ճաշվա կիթն է: Ոչխարը սարից իջել է, գառն ու ոչխարը խառնվել են իրար:

Սկեսուրը տնքալով՝ հարսին պատվիրում է շտապել, թե չէ գառները կծծեն: Ու կինը ջահել, մանուկը շալակին, շարժումներով վարժ, կյթում է, ամանը դատարկում, նորից կյթում: Թարմ կաթը փրփուր է տալիս, յուղի կաթիլները ոսկու ավազի պես լողում են կաթի երեսին: Կինը կաթը քամում է մի կեղտոտ փալասի կտորով, մրից սևացած կաթսայի մեջ:

Ամեն ինչ պապենական ձևով է դեռ, և այդքան աշխատանքն ու առատ բարիքը կորչում է իզուր: Մի քիչ յուղ են ստանալու, մնացածը թան է, շներն են լակելու:

— Տեսնո՞ւմ ես են չորանին, — ասում է կողքիս նստած մեկը, մատը դեպի առաջ մեկնելով.

— Մարդան-բեյն է, երկու հազար ոչխարատեր:

Նայում եմ ու չեմ հավատում, թե այդ զգզված կարպետի մեջ կոլոված կարճ ու բրդոտ չորանը, աթարի դեզի պես սրածայր մի փափախ գլխին, որ սուլոցով ոչխարներին մի կողմ է քշում, թե նա երկու հազար ոչխար ունի:

Մարդան-բեյը մեզ տեսնելուն պես մոտեցավ «սելամ» տվավ ու կոթնեց մահակին: Կատարյալ չորան, որի գլուխն ով գիտե քանի տարի է տաք ջուր չի տեսել և ոչ էլ սապոն, որ իր սուր դանակով և՛ ոչխար է մաշկում, և՛ երես է ածիլում, որ լուցկի չունի, այլ կայծաքար ու մի կեռ պողպատ էլ կողքից կախ:

Ուրիշ ապրանք էլ ունի՝ ձի, կով, ուղտ: Վեց տղա ունի, վեցն էլ ամուսնացած: Իհարկե կարող է հովիվ վարձել, բայց իր ապրանքն ինքն է ուզում պահել:

Կոթնել է մահակին, ոտքերը չռել, մկրատի բաց բերանի պես, ու մի ձեռքով էլ ետևի փափուկ մասերն է քորում այնպես, ինչպես եզն է քում վիզը մի ծառի կամ քարի և քորում ախորժով:

Փորձում եմ խոսել նրա հետ, բայց նրա ուշքը ոչխարի կողմն է. տեսավ, որ կիթը վերջացել է, իսկույն շտապեց դեպի այն կողմը:

Այնքան շատ կարկատան կար Մարդան-բեյի շալե շավարի վրա...

* * *

Իրիկուն է դառնում:

Արևի շողերը ամպի ճերմակ քուլաներն են ներկում՝ մեկ կարմրագույն, մեկ նարնջագույն:

Ցուրտ է: Առանց յափունջու վրանի տակ նստել չի լինում:

Արանից մեկն եկել է, պատմում է գյուղից: Հունձն արդեն սկսվել է այնտեղ, շոգ է անտանելի: Բերքի մասին են հարցնում:

Եկվորը պատասխանում է ընդհանուր առմամբ, բայց ամեն մեկն աշխատում է իր արտից տեղեկություն իմանալ: Եվ հարցեր է, որ տալիս են:

— Դե, էգուց կանուխ պիտի գնանք:

Հինայած մորուքով ծերունին է, որ Ալիշ-բեյի դիլբանջ լինելուց էր պատմել:

Եվ որոշում են լուսաբացին ճանապարհ ընկնել: Տղամարդիկ պիտի գնան, հունձն անեն և էլի ետ գան:

Այնտեղ գյուղում մարդ չի մնացել:

Շոգին դիմանալ չի լինում: Դռները շատ անգամ թողնում են բաց և իրենք սար քոչում: Գյուղում թողնում են մի քանի պահապան, որոնք արագիլի նման, կտուրների վրա, իրենց համար բարձր տեղ են շինում՝ մոծակից ու կարիճից անվտանգ լինելու:

Վաղը պիտի գնան, հնձեն արտերը, խուրձերը թողնեն արտում ու վերադառնան: Կալը ուշ են կատում, աշունքվա մոտ, սարից իջնելու ժամանակ:

Իմ տանտերն էլ է պատրաստություն տեսնում: Մրաքարն ու մանգաղն է հագրում, տրեխի ծակ տեղերն է կարկատում: Իսկ հիվանդ սկեսուրը հարսին պատվիրում է ճամփի համար պաշար շինել:

Մութ է արդեն:

Օրաների առաջ խարույկներ են վառվել: Մի տեղ իրիկվա ընթրիք են եփում, մի ուրիշ տեղ սարից մի քոչվոր է թրջած շորերը չորացնում:

Խարույկները թեժանում են, երբ մի կապ չոր ցախ են գցում... բոցը բարձրանում է, կայծեր են թոչում վեր, պսպղում մութի մեջ ու հանգում:

Խարույկի շուրջը նստոտել են, խոսում են բարձրաձայն, մեկը զիլ ձայնով նախիրից ետ մնացած կովին է ետ կանչում: Եվ ձորերը թնդում են նրա ձայնից:

Աղմուկը հանդարտվում է, խարույկների կրակը թուլանում, մերթ էլի բռնկվում: Շներն են հաչում. կլանչում է մեկն այս ձորից, մյուսը ոռնում է զիլ, և երկյուղ է ազդում, անմեկնելի մի զարգանդ: Կռվվում են յափունջուս մեջ ու թիկն տալիս:

Քիչ անց, սարի ետևից, արծաթ սինու պես, կլոր լուսնյակի պռունկն է երևում, ասես մի անտես ձեռք սարի ետևից բարձրացնում է նրան:

Խաղաղ է յուրդերում: Շներն էլ չեն հաչում: Վրանի առաջ կովերը մուշ-մուշ որոճում են: Ձորակից լսվում է բայաթու մի մեղմ ձայն, որ թրթռալով հանգում է օդի խաղաղ ոլորտում:

ԿՅՈՐԱ

(Գյուղի տպավորություններ)

Քերծերի մեջ պահված մի գյուղ է Կյորան՝ սրածայր ժայռերով, քարանձավներով շրջապատված, գետնափոր տներով, ուր արևի շողերի մի խուրձ է թափանցում փոքրիկ հերդիկից և հազիվ է լուսավորում քարայրի ներսը:

Ծնկների դողում են ու ցավում, մինչև նեղ կածանով Կյորա կիջնես:

— Ինչպես են ապրում, ինչո՞ւ այս խորխորատից դուրս չեն եկել,— պատրաստվում ես հարցնելու հանդիպած գյուղացուն:

Իրենք էլ են բեզարել:

— Ոչ մի շինարար աշխատանք չենք ուզում կատարել, — ասում են գյուղացիք:

— Ղզլբաշի ժամանակ Կյորան «պենդոտ» (բերդ) է եղել: Մեր պապերը դրա համար են հավաքվել էստեղ,— ասում էր մի ալևոր:

— Հիմա փուչ տեղ է, էստեղ ապրել չի լինի:

«Պենդոտի» ավերակները մինչև այժմ էլ կան: Ձորի երկու ափին բարձր ժայռերի մեջ թաքստոցներ և անցքեր կան, որտեղից կրակել են ղզլբաշի ժամանակ: Այդ ամրոցում գյուղացիք հիմա խոտ են դարսում:

Կյորան աղքատ է, անչափ աղքատ: Յոթանասուն ծուխն ունի մի ձի և մի ջորի: Ամենից ունևոր գյուղացին ունի 20 ոչխար, 2 կով, մի կամ երկու լծկան և մի էշ: 25 տուն լծկան ու կրթան չունեն:

— Հավ էլ չունեն իսկի, նրանց շեմքում կատու էլ չի մլավում:

Աղքատներն ամառը հասկաքաղ են անում, մի փոքր հարցով սրա-նրա արտը քաղհանում, շալակով փայտ են բերում, ծախում կամ թե հարևան գյուղերում մշակ

վարձվում: 20 տուն գաղթել է Բաքու և աշխատում է նավթահորերում: Այնտեղ նրանք ավելի լավ են ապրում, քան գյուղում և գյուղ վերադառնալու մտադրություն էլ չունեն:

Դպրոց չունեն: Եկող տարվա համար որոշել են մի սենյակ պատրաստել: Նստարանների վարձը Բաքվի միությունն է խոստացել տալ:

— Վարժապետ չունենք, մեր գյուղը դժվար թե գան, — ասում են գյուղացիք:

Իրենց գյուղից մեկին ուղարկել են Բաքու, որպեսզի կուրսերում ավարտի, ուսուցչության պատրաստվի: Հիմա էլ ցենզի խնդիր կա, խեղճը շվարել է, հույս չունի, թե կկարողանա քննություն տալ:

— Աղքատ ենք, համա գիտակից, — մի առանձին հպարտությամբ ասում է ընկեր Արամայիսը՝ բջջի քարտուղարը:

Գյուղում կա 60 պիոներ, որոնք լավ կազմակերպված են, կանանց միությունը 45 անդամ ունի: Ձմեռվա ընթացքում կանոնավոր պարապել են:

— Նոր կենցաղն սկսել է տիրապետել, — ասում է ընկեր Արամայիսը և պատմում է, թե ինչպես է մեռնում գյուղում չքավոր մի երիտասարդ: Քահանան պատրաստվում է թաղելու, իսկ իրենք մինչև լուսաբաց նստում են ու սովորում հեղափոխական երգեր, դրոշակ պատրաստում և առավոտյան մեծ շուքով թաղում:

Հողը պակաս է, տեղը քարոտ:

Հողային խնդիրը խճճված է:

Այս տարի ցանքերը երաշտից ու ձմռան ցրտերից վնասվել են. մուկն էլ մի կողմից է վնասել:

Հույս են դրել այգիների վրա, գուցե մի բան ստացվի: Այգիներում էլ հիվանդություններ են տարածվել, իսկ գյուղացիք՝ բժշկության ձևերին անձանոթ են:

— Էս Կյորում ապրելով մի լայն օրի հասնելու չենք, — ասում է մի գյուղացի, որ եկել էր մեզնից նոր լուր իմ անալու: Գյուղը ջուր էլ չունի:

Դարերի ընթացքում որքա՛ն աշխատել են ջրի փոքրիկ առվակները քերծից քերծ տանելու: Մի տեղ ժայռն են ծակել մի քանի սաժեն երկարությամբ, մի այլ տեղ հսկա թմբեր շինել կամ նովեր անցկացրել, որոնք լարախաղի պարանի պես ձգվում են մի քերծի գլխից դեպի մյուսը: Եվ ինչպիսի վտանգավոր ձևով են մաքրում այդ նովերը կամ ժայռեր պայթեցնում նոր առու անցկացնելու: Պատահել է, որ նովի գլխից մարդիկ ձորի անդունդն են ընկել: Սարի գլխին մի տափարակ տեղ կա, գյուղի համար շատ հարմար, և ահա որոշել են ամբողջ գյուղով ձորից դուրս գալ և այդ տափարակում նոր գյուղ հիմնել, սակայն որոշումն անկատար է մնացել, միջոց չունեն:

— Էս հեռու ձորին ո՞վ է օգնում, — ասում են, — օգնություն որ լինի, մենք էստեղ չենք ապրի:

Վտանգավոր է է: Շատ անգամ ժայռերը փլվում են, մարդ ու անասուն տակովն անում: Քանի՛ գլուխ անասուն է գլորվել նեղ կածանից դեպի անդունդը: Հենց հիմա էլ գյուղի վերևում մի ահռելի ժայռ կա, որը ճաքել է և մոտ է փլելու: Եթե դինամիտ լինի, վտանգը կարելի է կանխել:

Մի քանի տարի շարունակ գյուղը դաշտում ջրի ակունք է փնտրել: Դաշտում էլ ջուր չկա: Գուրթանավորին էշով են ջուր տանում:

Ջրորսների այդ բազմությունը շատ տեղեր է փորել, ջուր գտնելու հույսով: Եվ գյուղում որքան են ուրախացել, երբ մի գեղեցիկ օր, հողի երեսին խոնավ շերտը վարելուց հետո, կանոնավոր առու է գոյացել: Փրկության ուղին գտել են, ելք են ստեղծել, բայց միջոց չունեն նոր գյուղ հիմնելու:

Ջրորսները հիմա էլ շարունակում են ջրի ակունք փնտրել լերկ ժայռերի մոտ, ամռան կիզիչ արևի տակ:

* * *

Աղբյուրի մոտ հանգստանում ենք: Կին ու աղջիկ ջրի են գալիս: Մեզ տեսնելիս մի քիչ շփոթվում են, ոմանք երեսը կիսով չափ ծածկում: Լսում եմ ինչպես միմյանց հարցնում են, թե ովքեր են սրանք:

— Ամոթ չլինի հարցնելի ո՞ր տեղացի եք, — դառնում է մեզ մի տարիքավոր կին, կուժը աղբրի տակ դնելով:

Ես պատասխանում եմ, ու մի քիչ անց՝ էլի հարցնում է, այս անգամ՝ թե ինչու ենք եկել:

— Նանի՛, եկել ենք բաղերին ճար խփենք, — ասում է մի կոմսոմոլ:

Նանին չի հավատում, թե այգիները դեղ սրսկելով կարելի է բուժել:

Նայում է մեզ, մեր գործիքներին ու ծոր տալով ասում.

— Է՛, դրանով բան չի լինի: Ցավը տվովի է, ինչ կարող եք անել:

«Տվովի» ասելիս, գլուխը դեպի երկինք է բարձրացնում, ինչպես հավը ջուր խմելիս:

Նանին գնաց ու քիչ հետո մի փոքրիկ տղայի թևից բռնած հետ եկավ:

— Կարա՞ք սրան մի ճար արեք, մինուճարս է, — ասեց ու փոքրիկի շապիկը վեր քաշեց: Երեխայի պորտի տակ մի մեծ ուռուցք կար, որից նա շատ էր նեղվում:

Ասում եմ, որ բժիշկի մոտ տանի:

— Բա դուք մի ճար չունե՞ք, — նորից է հարցնում ու զոջալով հետ դառնում:

Աղբյուրին է մոտենում մի պատանի, ծաղկատար դեմքով, ծաղկից կուրացած աչքերով: Փայտով գետինը շոշափելով՝ նա հասնում է աղբյուրին, մի կուշտ խմում է ու էլի հեռանում:

— Կույր է, գիշերն էլ մենակ հանդ է գնում, եզները պահում: Տան միակ աշխատավորն է, — ասում է գզիրը, որ երկու ժամ գյուղում ման գալուց հետո հազիվ կարողացել է մի լղար էջ գտնել, դեղորայքն ու գործիքներն այգիները տանելու համար:

Ճանապարհ ենք ընկնում: Այգիները չորս վերստ հեռու են: Պետք է բարձրանալ սարն ի վեր, իջնել, նորից վեր ելնել ու այսպես մի քանի անգամ:

Որոտում է. անձրև է գալու, շտապում ենք: Գզիրը բզում է էշին և մերթ ընդ մերթ հետևից հրում:

— Մի տուն է պահում է՛, ուր շունչ էս քուռակին են նայում, — ասում է և սրածայր մահակով կրկին բզում:

Անձրևը կաթկաթում է և հանկարծ փոխվում կարկտի:

Տասը բռպե չանցած՝ գետինն սպիտակին է տալիս: Կարկտին հաջորդում է անձրևը, վարար անձրև, ասես դույլերով են ջուր թափում:

Գզիրը ավելի է բզում, նզովում, «վաշ» անում, որ կարկուտն արտերին վնասեց, որ հեղեղ է լինելու և նորից ու նորից հրում, բզում իշին:

Այգիները դեռ հեռու են, որոշում ենք վերադառնալ: Մեր եկած ճանապարհն անճանաչելի էր դառել: Ամեն քայլի վրա մանր վտակներ, պղտոր անձրևաջուր ու սրընթաց գետակներ, որ շառաչով, ահագին քարեր տանելով թավալվոր իջնում էին սարի լանջով:

Ցեխ է, սայթաքում ենք: Շորերս սպունգի պես անձրև է ծծել:

Արագացնում ենք մեր քայլերը:

Վայրէջքն ավելի հեշտ է: Աղբյուրի մոտ, ձորի միջով, մի ահագին գետ է անցնում:

Մի կերպ քարերի վրայով ցատկում ենք վազում ու մտնում առաջին պատահած գոմը:

Գզիրը տոնից տուն է ընկնում՝ փոխնորդ շորեր հավաքելու: Մեկից մի բլուզ, մյուսից՝ տրեխ, երրորդից շապիկ է բերում մեզ:

— Մի տան լավ շորեր կար, չտվին, — ասում է գզիրը, — Բաքվից են բերել, ազիզ են պահում:

Անձրևը չի դադարում:

Հավաքվում ենք «կանցելարը», որ ներքնահարկ մի սենյակ է:

Հեղեղը փոքրիկ լճակներ է գոյացրել կանցելարի հողե հատակի վրա:

Գզիրը ցախ է բերում, հենց կանցելարում էլ կրակ անում: Տաքանում ենք: Գյուղացիք մեկ-մեկ հավաքվում են:

Բոլորն էլ բոբիկ, թրջված, ոմանք մի հնամաշ կարպետ ուներին: Խոնվում են կրակի շուրջը:

Խոսքը հեղեղի մասին է: Մի տեղ հեղեղը արտոն է սրբել, տարել, մի ուրիշ տեղ այգում կարասներն են ջարդվել, ոչխար է ընկել հեղեղի բերանը, ջաղացի առուն է քանդվել:

— Դրանց էշը ջրի մեջ տաշեղի նման վեր ու վար էր անում, — հայտնում է մեկը:

Մի քանի օր առաջ արտերը երաշտից խանձվում էին, հիմա էլ հեղեղն է վնասել:

— Էդ լավ եղավ, որ թրջվեցիք, — ասում է մեզ մի ավեր, — գյուղացու հալն իմացե՛ք:

Խորհրդի նախագահը գանգատվում է, որ մկների դեմ պայքարն ուշացնում են: Ինքն այդ մասին վաղուց է հայտնել շրջգործկումին:

Հետո պարզվեց, որ մկների մասին ուղարկված դիմումը շրջգործկումի գրասենյակից հողբաձին է հասել...տաս օրվա ընթացքում, այնինչ երկուսի միջև միայն մի արշինանոց պատ կա, դռներն էլ իրար կից են:

* * *

Կանցելարում կրակը թեժացնում ենք:

Բաքվից նոր եկած մի բանվոր, որ հանդում թրջվել ու ցեխոտվել է, մոտենում է կրակին:

— Է՛հ, տասը տարի քաղաքում չարչարվես, մի քանի օր գյուղում չապրես: Էս ինչ հալ է՛...

Սկսում է Բաքուն գովել:

— Ութ ժամ աշխատի, եկ տանը քնի՛ր, ինչքան ուզես:

Կուչ ենք եկել կրակի շուրջը: Բոցը կարմիր լեզվակներով լիզում է ցախերն ու լուսավորում ներքնահարկ կանցելարը: Անձրևը չի դադարում:

Դուրսը մութ է արդեն: Քամուց խշշում են դարավոր ընկուզենիները, իսկ ձորերում հեղեղն է վշշում, ահագին քարեր իր երախի մեջ առած: Մթի հետ զարգանդ է իջնում գյուղի վրա:

Մոթալ փափախի տակ, չիբուխին գոռ տալով, մի միտք են անում գյուղացիք.

— Ինչքա՛ն վնաս տվեց հեղեղն այսօր...

ՄԵՐ ԳՅՈՒՂԵՐՈՒՄ (Դ)

Գյուղը դեռ հնի փեշը բաց չի թողել, էլի ծածուկ, թե ափաշկարա գյուղի գորբան աշխատում է զավթել սրա կամ նրա այգին, արտը, կալն ու մարագը: Աղբերամեջ հողը բաժինք անելիս մեծ եղբայրը շատ հաճախ էլի չաղ բաժին է ստանում, երբեմնի «մեծահարկը», որ մեր գյուղերում դեռ մոռացված չէ:

Հողային հանձնաժողովները շատ գործեր են քննում, մեկը մյուսից բնորոշ գյուղի ներկա իրադարձի, ներքին աշխարհի տեսակետից:

Ահա մեկը, «մեծ տեգրը», որ բռնություն է գործ դրել և ուժով գրավել իր եղբոր այրի կնոջ կալ ու մարագը: Տիրապետել է, փլած պատը նորոգել, մի քանի վկաներ հավաքել, հաստատելու, որ այդ կալն ու մարագը դեռ «Օհան քյոխվի ժամանակից իրեն հայրենիքն էր»:

Ահա և ամաչկոտ տեգրակինը, որ հանձնաժողովի առաջ էլ քաշվելով է խոսում, շուտ-շուտ շալի տուտը քաշացնում, ձեռքերով, մատներով զանազան նշաններ անում և հասկացնում, որ մեծ տեգրը խաբել է նրան սովի տարին:

Ահա մի ուրիշ եղբայր, որ իրեն բաժին ընկած հողամասում նոր տան պատն այնպես է շարել, որ արևի լույսից գրկել է հին տանն ապրող մորն ու եղբորը:

— Ընկե՛ր դատավոր, նամության մեջ կոտորվում ենք, ասի՛ պատը մի քիչ դես քաշի, — լացակումած խնդրում է:

— Հնար չկա, լինիլ չի, — ասում է մյուս եղբայրը և ասածի վրա կանգնում:

Ահա մի նիհարավուն պատանի, չոբան, երբեմնի գերդաստանի միակ ժառանգը, մի քիչ խելապակաս, խոսելիս՝ փսիկնքը շաղ է տալիս: Խաբել են, հայրական հողը մի քանի փուլ կորեկով առել: Կորեկը կերել է, հիմա «ղաբալան» (պայմանագիրը) էլ է հետ տալիս, կերած կորեկն էլ: Ահա «ղաբալան»:

«Մենք Խնձորեսկ գյուղացի Փարսադան Թոխասանց և այրի կին Ագյուլ Թոխասանց որպես որբի ինամատար հանգուցյալ Սհակ Թոխասանցի ծախեցինք նույն որբին պատկանյալ Կուրաթին գետ անվանյալ տեղի ջրովի հողից մի մասը քեզ համագյուղացի Արսեն Ջանունցիդ վրա, որի սահմանները հետևյալն են»:

Թվում է սահմանները, մանրամասն. «Շաբունցի հողամասի պատի տակին մեկ կապույտ քարից ուղիղ կտրի մինչև պատի տակի մեծ բոլսովի լափռի ծառն» և այլն, և այլն: Սահմանները թվելուց հետո ավելացնում է.

«Այս վերոհիշյալ հողամասն իր հիշած սահմաններով ծախեցինք քեզ Արսեն Ջանունցիդ վրա գումարով հարյուր հինգ մանեթ ոսկի փողով, որի գումարը ստացինք լիովին այս ծախած հողամասը որպես քո սեփականություն իրավունք ունիս տիրապետելու որդուց որդի ազգե ազգ եթե լինի և հակառակ խոսողներ ազգականներից և այլ մարդկանցից ընդդեմ այն

դաբալուս մենք խնամատարներս լինենք պատասխանատու օրենքով սույն ծախած հողամասի ճանապարհը լինի որքերի հողամասով»:

Հարյուր հինգ մանեթ ոսկի չի ստացել, այլ 3 փութ ցորեն, մի փ. բրինձ և տասնվեց փութ կորեկ: Գրված է այդչափ, որ «եթե լինի և հակառակ խոսողներ ազգականներից և այլ մարդկանցից ընդդեմ այն դաբալուս» — չկարենան ասել, թե աժան է ծախված:

Ղաբալի տակ ստորագրել են տասը վկա, իսկ գյուղխորհուրդն ավելացրել է.

«Ուղիղ իմանալով սույն դաբալաս հաստատեցինք Խնձորեսկի Գործկումի նախագահության կազմ»:

Հողհանձնաժողովը, սակայն, «ուղիղ չիմացավ սույն դաբալան» և լուծարքի ենթարկեց:

* * *

Մի ուրիշ կալվածագիր, որ ասորական՝ երկրներ ավերող, քաղաքներ գրավող և քարե քանդակների վրա արքայական սնապարծությանը այդ արշավանքների մասին պատմող թագավորի ոճն ունի, իր նգովքով հանդերձ: Այս անգամ «ղաբալա» չի, այլ կալվածագիր, գրված համարյա թե «երկաթագիր», հինավուրց «պատիվներով», սղումներով: Սկսվում է այսպես:

«Ես, ներքո ստորագրող որ եմ Չանգեզուր գավառի Ալի դուլիշեն գյուղի բնակչուհի Նախշուն Պատրապետյանս այսու վաճառել եմ իմ Քյումբաթի ձոր անվանյալ տեղում գտնվող թուրթի այգիս ընդ քեզ համագյուղացի մեր Գալուստ Ավագիմյանիդ որի դիմաց ըստացի քեզնից ութանասուն փութ ցորեն, այդ գումարը ըստացի այսօրվանից լիովին և հետայսու իրավունք ունիս տիրապետելու վերև հիշված այգուն որդոց որդի: Այգու սահմանները սոքա են»:

Դարձյալ մանրամասն թվում է սահմանները՝ «հարավակողմից մինչև մեծ քարը, էնտեղից կտրի անցնի», — իսկ և իսկ երկու տերության սահմանագիծ: Հետո վերջում ասում է.

«Այսուհետ դու հանդիսանում ես այդ բաղին տեր ու տիրական, եթե այդ բաղի վերաբերյալ որևիցե մեկս ազգական բարեկամներից մեկն ու մեկը խոսելու լինի խոսքը լինի անընդունակ և պատասխանատու լինի օրենքի առաջ ոչ ոք իիրավունք չի տրվում ձեռնամուխ լինելու վերև հիշված այգուն բացի քեզանից և քո որդկերանքից գուցե թե ես Նախշունս փոշմանելի լինեմ և հետ դարձնեմ բաղը պարտավորվում եմ մեկ հարյուր ռուբլի ոսկի տալ իսկ եթե ես Գալուստս փոշմանեցի և ուզեցա վերադարձնել զրկվում եմ իմ տված ութանասուն փութ ցորենից կալվածագիրը գրված է Նախշուն Պատրապետյանի համոզմունքով»:

Կալվածագիրը Նախշունի «համոզմունքով» գրելուց հետո «մեր Գալուստը դառնում է տեր ու տիրական», սակայն «ազգական բարեկամներից մեկը խոսում է օրենքի առաջ», և նրա խոսքը լինում է «ընդունակ», «մեր Գալուստը» զրկվում է «որդոց որդի ազգե ազգ տեր և տիրական լինելուց»: Գործի քննությունը պարզում է, որ «մեր Գալուստը» ութանասուն փութ ցորեն չի տվել, իսկ գյուղխորհուրդը հաստատում է, որ «Գալուստը գյուղիս գործկումից ծածուկ առել ա Նախշունի բաղը»:

Քննությունը շարունակվում է, դատ է կատարվում, որին որպես արձագանք գյուղխորհուրդը վերջին անգամ գրում է, թե «Նախշունը իր այգին վերադարձրել ա Գալուստից և էլ չի ծախել իսկ ինքը գնացել ա Բաքու»:

Եվ «մեր Գալուստը» չկարողացավ «որդոց որդի ազգե ազգ» «տեր ու տիրականի» պես «տիրապետելու» Նախշունի այգուն:

* * *

Բայց գյուղում ավաշկարա ուրիշ ավելի կարևոր երևույթներ են տեղի ունենում:

Քար ու քերծի տակ դարեր շարունակ կույզ գալուց, կածաններով, ձորերի բաշով վերուվար անելուց, գետնափոր անձավներում ապրելուց գյուղը բեզարել է, էլ չի ուզում: Գյուղում մեծից մինչև փոքրը մի միտք են անում. «նոր գյուղատեղը ձևել ինջիների ձեռքով և ինջիները պիտի ճանապարհին այնպես վերցնի արաբա բանելու համար»:

Ահա ինչ են ուզում այն գյուղերը, որոնք ձորերի մեջ են, ժայռերի կատարին, մթին ծմակների ետև, հարմար ճանապարհներից զուրկ, եզան արաբի կարտո:

Տասնյակ գյուղեր ունենք այդպես, որոնք համախոսական թերթեր են կազմում, ժողովներ անում, նոր գյուղատեղը որոշում: Մի քիչ վարկ և տեղահան կլինի հին գյուղը՝ ձորի գլխին կթողնի մամռոտած քարերով եկեղեցին խանգարված և սարահարթում կփովի շեն ու արձակ, ուղիղ փողոցներով, կոկիկ տներով:

Ահա ինչ են գրում համախոսական թերթում.

«Հավաքվելով հասարակության ժողովարանը նախագահությամբ գյուղի Գործկոմի առ այն թե առաջին հարցն է գյուղը ամբողջությամբ տեղափոխել դաշտը վերանորոգել նոր գյուղ բնակություն հաստատելու թե հասարակությանս և թե օրենքին հայտնի է գյուղը միանգամից անվայել անհարմար տեղ է նեղվածք դժվարին ամեն կերպ անհարմար որպես գյուղ միանգամից անընդունակ է հասարակության»:

Դրա համար էլ ստորագրում են «սեփական ստորագրությամբ» և հետո նորից ավելացնում, որ հին գյուղը «միանգամից անվայել անհարմար տեղ է նեղվածք դժվարին և միանգամից անընդունակ հասարակության»:

Իսկ «ընդունակ» տեղ նրանք կստանան:

ԽՈՏ

Երբ «Կատարի խաչի» բարձունքից նայում եք ներքև, խոր ձորին, որի միջով արծաթե գոտու պես ձգված հոսում է Որոտան գետը և պսպղին տալիս այգիների մութ կանաչի մեջ, երբ նայում եք ձորին ու գետին, որի երկու ափերը վայրի ընկուզենիներ են

բուսած՝ հաստարմատ, դարավոր, իսկ քիչ վերև, ժայռի ծերպերին, գյուղերն են թառել. ամեն մեկը ցինի մի բուն, — չեք ուզում հեռանալ «Կատարի խաչից», նեղիկ կաճանով իջնել ներքև:

— Չու, չու, — լսվում է ընդհատ մի ձայն քերծերի ետևից:

Էշը բարձրանում է գառիվերով, ականջները լռշ շարժում, և նստողի երկար ոտքերն էլ մորթած հավի վզի պես կախվել են մինչև գետին:

Հարցնում եմ Ռոտտանի մասին:

— Մի շահու էլ օգուտ չի տալիս, — ասում է և էշը պահում. — եղած չեղած մեզ համար մի հաշիվ ա...հալա տարին մի քանի գլուխ ապրանք ա ռելս գցում, տանում...

Իսկ եթե բետոնի հունի մեջ դնես, բանգին երկաթե շյուզներ կախես, շառաչելով թափի, ջուր տա լանջերի ցամաք մացառուտին, քանի միլիոն շահու օգուտ կտա...

Ապերը կարծես միտքս հասկանում է և ասում, որ այդ էլ կլինի:

— Հաստատ մնա էս կառավարությունը: Ոսկին դիր գլխիդ ման եկ. մեկել օրը իմ մի աջառս կորել էր, գնացի Բարկուշատի ձորում գտա: Բա էս կարող էի առաջ Բարկուշատ գնա լ:

Նայում եմ ճամփի գլխին ցցված ժայռերին, որոնք մի թեթև, ցնցումի են պատրաստ, որ պոկվեն, գլորվեն ներքև:

— Վախիլ մի՛, բան չի լինի, — ասում է էշավորը, ոտներով էշի փորին խփում:

— Ամեն տարի չի վեր ընկնում, էնպես, պատահում ա...Հերու մի քերծ պոկվեց, լավ էր եկավ մի մարագի դեմ առավ, թե չէ գյուղի կեսը կջարդեր, ոնց որ հնձանի խավող...

Ապերն իր ճանապարհն է շարունակում, ես՝ իմ: Իջնում եմ գառիվարով, աչքս վեր ցցված ժայռերին, որոնք կախվել են ճանապարհի վրա, կռացել:

Ամեն տարի հեղեղը փորում է հիմքը, մաշում, և ժայռերն ավելի են թեքվում:

Մի քիչ ներքև արդեն ընկուզենիներ են բուսած քարերի, ժայռերի արանքում:

Մագիլների պես խրել են արմատները փխրուն ավազահողի մեջ, քարերը տեղահան արել:

Ագռավներն են, որ ընկույզը կտցահարելիս կորցրել են, ընկույզը քարի տակ է ընկել, խոնավություն ծծել ու ծլել:

Մի մարդ, փեշը լիքը քար, ժայռի գլխից քար է շարտում ընկուզենուն, իսկ ագռավները կոնչոցով պտույտ են անում հարևան ծառերի շուրջը:

— Շատ խելոք ա ագռավը, — ասում է նա: — Ընկուզը կտուցին թոնում է բարձր, վերից գցում քարի վրա, ջարդում և ապա թոնում՝ ուտելու:

Քիչ հետո արդեն գյուղն է, Խոտը, թաղված այգիների մեջ, տները գորշ խորանարդներ անկարգ, խառնիխուռն, փողոցները ծուռ ու նեղլիկ, փողոցներում աղբ, ընկույզի կճեպներ, խաղողի չոփեր:

* * *

— Ընկեր, կարելի՞ քան նվիրել ձեր անունները. — դիմում է մի երիտասարդ, կարմրաթուշ, կարճլիկ: Բատրակ է, հարցմունք ունի: Իր և տիրոջ մեջ անհամաձայնություն կա: Աշունքացել է: Շուտով լիկկայան է բացվելու, իսկ իրեն առաջարկում են խոզերը տանել անտառի ձմեռանոցում պահել:

— Նա էնպես մի դիփ ա, մին անհայտ ա, որ եթե ձեռքերս էլ մոմ անեմ, նրա առաջ վառեմ, էլի ոխը սրտում պիտի պահի:

Քիչ հետո էլ խոզատերն է գալիս, խառնվում է մեր զրույցին և թոնթորում, թե նա ինչպես է խոզերը թողել, գանգատի եկել:

— Կոնգարեսը որ որոշում ա դրել, ուրեմն որ բատրակը լավ աշխատի, ես էլ նրան լավ հաց տամ, լավ փող տամ:

Լսել է կոնգարեսի մասին, տեղյակ է, իր շահին աչքաբաց: Խոսելիս մեջքին է ընկնում, փորը ցցում, նայում կողքին կանգնած հարևաններին, ասածին հավանություն ստանալու հուսով: Եվ խոսելիս թափահարում է իրեն, զրնգում է արծաթ գոտին:

— Կառավարության հարկ տալի՞ս եմ, — հարցնում է և ինքն էլ իսկույն պատասխանում, — տալիս եմ: Դե ինձ հրաման տուր հարստանամ, ինչքան ուզում ես տուրք տամ...

Բայց վերջում համաձայնվում է բատրակին ձմեռը լիկկայան ուղարկել: Հեռանալուց հետո գզիրն է կամացուկ ասում նրա մասին.

— Էս տարի տուրքը պակաս ա, մեծ-մեծ խոսում ա...Մի տեսնեիր հերու ոնց էր խեղճացել, համ էլ կատարը կեծ էր...

— Դե հիմիկուց դեն էլ էդ ա, անտեր գինին խմում են, կատարնին կեծացնում, դատաստաննին քաղցրացնում, — ավելացնում է մի ուրիշը, շաշված մոլորված աչքերով:

Նրա «դատաստանն» էլ դառը չէր:

Գրասենյակը՝ խոնավ, մութ, հողե հատակ, մի քանի գերաններ պատերի տակ շարած: Սեղանի վրա ընկած և խունացած թերթերով չափաբերական մատյանը հին, կազմը մաշած, տեղ-տեղ բորբոսնած:

Խոտում, ուր սևենի խաղողը փաթաթվում է բարձր ծառերին, ուր հնձաններում սևենի խաղողից քաղցրահամ գինի են ստանում և խմում փթերով, հողի մեծ գավաթներով, ուր «առաջներում մեծամեծ չինովնիկները գալիս էին, լակում»:
Խոտում՝ առաջներում մի տեր Անդրիաս է եղել, որ մեռել է, հիշողություն թողել

չափաբերական մատյանը կիսամաշ, թունդ հարբողի համբավ և խարխուլ եկեղեցի, որի դուռը փակ է մնացել նրա մահից հետո: Հիմա մի ինվալիդ տղա կա, որ երբեմն բանում է եկեղեցու դուռը, ապրում հուսով, որ հազարափրկիչը ոտը կուղղի:

— Բայց հազարափրկիչը մի շահու օգուտ չի տալիս:

Թերթում եմ չափաբերականը, 80-ական թվերն են, մանրամասն գրած, «յաղագս ծնելոց և դավանության», «յաղագս ննջեցելոց և պատճառք մահվան», սյունակներ «յաղագս ննջեցելոց», որոնց դիմաց տեր Անդրիասը խնամքով գրել է «պատճառ մահվան» — կարմրուկ, ծաղիկ: Հարյուրներով են մեռել տասնյակ տարիներ առաջ, երբ պրիստավ կար, քյոխվա ու տեր Անդրիաս, մեռել են ծաղկից, կարմրուկից, որպես աշնան ճանճեր, իսկ տեր Անդրիասը թաղել է օրական երեքին, չորսին, խմել սևենի գինին «ննջեցելոց հիշատակ» և չափաբերականում նշանակել «ի հանգրստարան առհասարակ գերեզմանատան է թաղյալ»:

Այդպես ապրել է տեր Անդրիասը, խմել, «պատճառ մահվան» գրել՝ «փորացավոց», «փորձանքից», «մեծամահից», մինչև որ դաշնակների օրերն են եկել, սով ու տիֆ, և ավտոր տերտերը, որ էլ գինի չէր ճարում խմելու՝ պատճառ մահվան է գրել լ«դիփոց», «գնդակից», «խփված» և լուսանցքում ավելացրել «հակառակ օրինաց»:

Մի օր էլ ինքն է մեռել, և նույն մատյանում ժամի տիրացուն գրել է. «Տեր Անդրիաս հանգյավ ի տեր»:

* * *

Երեկոյան ներկայացում կա: Գզիրը՝ կենդանի աֆիշա, կտուրներից կանչում է զիլ «թատրոն կա, այ ժողովուրդ»:

Քիչ հետո մեկ-մեկ հավաքվում են, ամենից շուտ երեխաներն են գալիս և դռան արանքից ներս նայում, թե ինչպես են բեմը սարքում:

— Ամեն բանը լավ ա, մենակ ծմակն (անտառը) ա պինդ: Էդ էլ որ մի կանոնի գա, էլ ուրիշ պահանջմունք չունենք, — ասում է գյուղխորհրդի նախագահը:

Գյուղի դիմաց անտառներ կան, արոտատեղ չունեն, տավարն անտառի ձմեռանոցներում են պահում:

Գյուղում մի ուրիշ «թյուրիմացություն» է եղել, որի առթիվ նախագահն արձանագրություն է կազմել:

«Առաքել Թյունանյանը գնալով իր այգին ջրելու և նույնպես առաջարկված է եղել, որ Շողեր Հայրապետյանը ջուր տանի Թյունանյանի այգովը, և Առաքելն արգելք է հանդիսանում Շողերին ջուրը կապելու իր այգովը և կանչելով թե՛ ինչո՞ւ ես ջուրդ կապել իմ այգովը և Շողերը վերադառնում է գյուղ և ասում է, որ Առաքելն իր այգուց կանչել է, ինձ՝ Շողերին տարել, որ ուժով բռնաբարի, այդ դեպքումը եղել են շրջակայքում երեք հոգի 15 քայլի վրա և ոչինչ չեն ցույց տալիս Շողերի մասին...»:

— Գնանք, տեսնենք մեր տղերքն ինչ դերեր են կատարում, ո՞նց են թատրոն տալիս, — առաջարկում է մեկը:

Թատրոնի շենքը գյուղխորհրդի կողքին է, մի հին կամարակապ սենյակ, նեղ և երկար, փոքրիկ պատուհանով: Սենյակի վերի մասը հարմարեցրել են բեմի համար, բեմի պատերը ցախերով է գործած, ցեխով պատած:

Անկյունում պատի մեջ մի փոքր անցք կա, որի ետևից հուշարարն է հուշում:

Դերակատարները գյուղխորհրդի անդամներն են, կոմսոմոլներ, գյուղացիք: Հինգ պիես գիտեն, շատ անգամ են ներկայացրել, ամեն մարդ իր դերն անգիր գիտե:

— Ընկերներ, հլա մի քիչ նստեցեք, մինչև բեմը սարքենք...

Նստոտում են տախտակների վրա՝ առաջին կարգերում տղամարդիկ, հետո կանայք, իսկ դրան մոտ երեխաները, զգիրն է կարգը պահպանում:

Բեմի առաջ դիմել են խփում, թառ ածում, պար գալիս, իսկ բեմի վրա վռագ աշխատանք են տանում, դռներից վարագույրներ կախում, շորերը փոխում: Գաջով ներկած ցեխապատի վրա կարմիր ներկով մեկը նկարել է ծառեր, երկու Մասիսն, ուրիշ նախշեր:

Վարագույրը բացվում է, դիմել էլ չեն խփում: Բեմից մեկը խոսում է նորակոչիկների մասին, որոնք վաղը ճանապարհվում են բանակ:

— Մենք էս թատրոնն ի պատիվ նրանց ենք տալիս...

Խոսքը վերջացնելուց հետո հեռանում է, որպեսզի բեմի ետևում չուխան հանի, ուրիշ փափախ դնի և մասնակցի ներկայացման:

Մի կոմսոմոլ տղա կնոջ դեր է տանում, բոլորն անգրիմ են, շատ անգամ տեղական բարբառն են գործածում. «Տորթ»-ը հնչում է «Տորթն»-ի, որ շրջակա գյուղերից է:

Բայց և այնպես հանդիսականների անկեղծ և սրտանց ծիծաղը ձեռք էլ է վարակում: Եվ ոչ ոքի աչքին չի ընկնում այն, որ դերասանները տրեխով են, շալե շալվարով ու խաղում են «բուրժուազի» դեր:

Ուշ գիշերին ներկայացումը վերջանում է:

— Թատրոնը պրծավ, — ազդարարում է զգիրը: Ցրվում են տները նեղլիկ քարոտ փողոցներով, հանգչում են ճրագները, և մի խոր մրափ իջնում է բեզարած գյուղի վրա:

Թատրոնում դեռ ճրագ կա, մի խումբ ջահելներ խոսում են նոր ներկայացման մասին, դերերն են բաժանում, արած սխալները շտկում: Եվ երբ հանգչում է վերջին ճրագը, ցրվելիս՝ նորակոչիկներից մեկն ասում է դերակատարներին.

— Ընկերներ, ձեր սոված էս օրվա պատիվը մենք հուր հավիտյան մտահան չենք անի:

ՄԵՐ ԳՅՈՒՂԵՐՈՒՄ (Ե)

Դուման է սարերում, խոնավություն է կաթում անպերից, ցուրտ է, ցեխ: Քամին քշում է քուչաները ամպի, մի պահ բացում ձորերը խոր, սարի անտառապատ լանջերը, հետո հանդարտում, և ամպերը, լորձունքոտ խխունջի պես, շարժվում են, լիզում սարի փեշերը, էլի ձորը լցնում ամպի սպիտակ քուլաներով:

Եվ երբ քաշվում են ամպերը, ներքև՝ ձորում երևում է գյուղը՝ քարակույտերի պես, տները՝ տափակ կտուրով, իրար վրա, մեկի բակը մյուսին կտուր: Դեղնել են ծառերը, եզները այգիների ցանկապատն են քարուքանդ անում և, վարից պրծած, ծառերի չոր տերևներն ուտում:

Վայրէջքը՝ լայն ու կոկիկ ճանապարհով է: Նոր են շինել, հինգ հազարի չափ բանող ձեռք է աշխատել, տասնյակ կապեր են դինամիտով պայթեցրել, քարապատ արել, սալել, սայլի ճանապարհ շինել: Բայց գյուղը սայլ չունի դեռ:

Իջնում եմ. ձին՝ վարժ քարոտ ճամփին, գլուխը կախ հետևում է ինձ: Քիչ հետո հասնում եմ պառավին, որ բոբիկ ոտքերով, էջն առաջ արած, իջնում է ճամփով: Հալ է հարցնում, նպատակը գնալու: Գլուխը երերաց, խոր թառանչ քաշեց նանին, մեռած որդու մասին պատմեց:

— Վանիս մեռավ, հեղափոխության գործերին գլուխը զոհ տվավ: Էն ժամանակ, որ իմ Վանին բալշևիկ էր, էս ձորերում մինն էլ հասկանում չէր հեղափոխության գործերից: Մեռավ, ինձ էս օրին թողեց...

Նանին լացակումեց, ձայնը դողաց պինդ ձգած լարի պես: Հետո արցունքը կուլ տալով կամացուկ ասաց.

— Մահ բաժանողի կռները կոտրի, բա ինձ թողաց, նրան տարա՞վ...

Էջը, դատարկ կողովները մեջքին, իջնում էր վայրէջքով: Պառավը, — բոբիկ, ոտքի կաշին ճաքճքած, կոշտացած, — տնքալով էջն էր քշում և շարունակում թոնթորալ ինքն իրեն: Նա իր Վանու գերեզմանի տեղն էլ չգիտեր, չէր տեսել ու միշտ միտք էր անում, թե ինչու է ապրում դեռ:

* * *

Գյուղամիջում, կալի քարերին, նստոտել են գյուղացիք: Խոսակցությունը դադարում է, երբ մոտենում եմ նրանց: Մեկը նրանցից մոտենում է, ձեռք տալիս: Նախագահն է:

— Գնանք, մի քիչ հանգստացի, — ասում է, ուղեկցում դեպի տուն:

Ծիփց սևացած պատերի վրա գույնզգույն պլակատներ, լրագրի պատկերազարդ հավելվածներ, անկյունում սեղանն է, վրան մատյաններ, գրքեր:

— Կանցելար չունենք, մեր տանն եմ պահում դավթարները, — ասում է և պատուհանից ձեն տալիս գզիրին, որ իմաց տա, թե ժողով է լինելու:

Հարցնում եմ գյուղից:

— Գյուղ ա էլի, կառավարում ենք...Մի քիչ դժվար ա, շտրաֆի իրավունք չկա, դե թակել չի կարելի, մի քիչ դժվար ա...

Եթե մեկը մյուսից մի խուրձ է գողանում կամ արտն է անարդար վարում, տուժողը գանգատվում է, և խորհուրդը եթե չի կարողանում տուժողին բավարարել, ելքի միակ ճանապարհը դեպի ժողդատարան է տանում: Իսկ այդ կապված է ծախքի հետ, գնալու գալու հետ:

Զրույցի վրա ներս է մտնում մի երեխա, քիթ մռուլթը մրոտ, փափախի փոստը ծակ:

— Անդրի դայի, մեր չալ հավը էն ա Շաբանենց գոմում դուսաղ. տալիս չեն...

Լավ, Մաթին (գզիրը) կը գա, կուղարկեմ: — Երեխան հեռանում է, իսկ նախագահը, որ տրեխների քանդած թելն էր կապում, դարձավ ինձ, թե՛

— Աչքը հենց քյասիբի հավին է տեսնում, անխիղճ...

Եվ կուշտ հայհոյեց, դինջացավ:

— Բա մի ուժղ չլինի երեք օրով նրան գոմում նստեցնես...

Ներս է մտնում մի ուրիշ գյուղացի, սպիտակամազ, երբեմնի «ախսախկալ».

— Ընկեր, ախր մի գանգատ ունեմ...

— Զո՛ւր ա, գուր գանգատդ, — ասում է նրան գյուղխորհրդի նախագահը:

— Հա, հենց դու մի գլուխ գուր ասի. տեսնենք ընկերն ինչ ա խորհուրդ տեսնում...

Հին վեճ է. մինչև այժմ տասն անգամ գանգատ տված կը լինի հողբաժին, խորհրդին: Մերժել են, բայց այդ մտքի հետ չի հաշտվում:

— Ոնց թե, բա ես հալալ դատած փող եմ տվել ժամանակին:

Հողի վեճ է. տասնյակ տարիներ առաջ հող է գնել հարևանից, նոր հողաբաժանման ժամանակ հաշվի չեն առել պայմանագիրը՝ հին, խունացած, պատռոտած:

«Միամտության թուղթ հորինեցավ 1888 ամին...», այսպես է սկսվում պայմանագիրը. «ուրժ մանեթ թղթադրամով» մի դեպատին հող է գնել, պայման կապել, հիմա հողաբաժանման ժամանակ հաշվի չեն առնում:

— Զուր ա գանգատդ, ապեր, քեզ նոր հող կը տան, — ասում եմ. իսկ նա աչքերը չռած նայում է ինձ, շրթունքները շարժում: Հենվել է փայտին, դողում է ձեռքը, դողում է ձեռքին պահած «թուղթը միամտության»:

Բացատրում եմ, թե ինչու է գանգատը գուր: Լսեց, կանգնեց մի քիչ, հեռացավ անխոս: Իմ խոսքս էլ էր իզուր նրա համար:

— Եկող տարի էլի էդ թուղթը պիտի նշանց տա... Ռամիկ ժողովուրդ ա: Բայց ջահել դասակարգը շրջված ա...

Նոր սերունդը սովորելու ծարավ է, ժողովներին միշտ գալիս է, ավելի աչքաբաց է, նորին հարմարվող:

— Քեզ օրինակ ասեմ այ հենց մեր Մաթին, զգիրը:

Մաթին գորակոչի է ենթարկվել, ազատել են. Մաթին բողոքել է, չեն լսել: Եվ մտքում մեխել է ամուր՝ փախչել բանակ, կամավոր գնալ:

— Ճանապարհից ենք ետ սովել: Բայց միտքն էլի ծուռ ա: Ուշքը են ա Կարմիր բանակում:

Գնում ենք ժողովի: Ցեխ է փողոցներում, խրվում ենք ցեխի մեջ, աշխատում չոր տեղով գնալ:

— Ընկեր, բա ծմակի (անտառի) մասին... Գազեթում գրված էր, որ թույլ են տալու: Մեր ժողովուրդը դրա մասին շատ ա հետաքրքիր:

Ասում է և ճարպիկ ուստյունով մի քարից մյուսի վրա ցատկում:

Եվ ժողովին էլ անտառն է խոսակցության առարկան. լրագրում գրված է, կարդացել են, ուրախացել, բայց անտառապահը առաջվա պես խիստ է, ասում է, որ հրաման դեռ չի ստացել:

Մի ուրիշ գանգատ: Կոռպերատիվ ունեն, բայց փող չկա ապրանք գնելու: Մթերք՝ ինչքան ասես, բայց կոռպերատիվը դրամով է առուտուր անում, մթերք չի վերցնում՝ յուղ, պանիր, ցորեն: Տեղում պահանջ չկա, ամեն մարդ էլ իր պաշարն ունի, իսկ ավելցուկը սպառելու տեղ չկա:

— Եթե ցորենն ընդունեն, սաղ գյուղով կոռպերատիվի անդամ կգրվենք:

Կոռպերատիվն էլ ընդունած մթերքում վնաս է արել: Ցորնի գներն իջել են, ձեռնտու չի համարում մթերք հավաքել:

— Մինչև քաղաք տանեմ, փութին տասը կոպեկ քրեհ եմ տալու, բա մեր օգուտը ինչն^օւմն ա, — վիճում է վարչության նախագահը նրանց հետ, որոնք մթերք են առաջարկում:

— Լավ, դու բյազը կապերատիքում ցից ես արել, իմ ցորենն էլ չես առնում: Բա ես ի^օնչ անեմ, բյազիդ նայեմ, կշտանա^օ մ...

Վեճը երկար է տևում: Վերջում համաձայնության են գալիս մթերքը հանձնել քաղաքում, շուկայի գնով:

— Ծմակի հարցն էլ որ էսպես վերջանար, մեր փափախը ծուռ կը դնեինք...

Տուրքի մասին են խոսում: Դժգոհ չեն: Շատերը հարկաթերթ ստանալուց երկմտել են, դիմել խորհրդին, թե ինչու է քիչ, գուցե սխալ լինի: Ստուգել են, տեսել, որ սխալ չի, այդքան էլ պիտի լիներ: Եվ քեֆ ու գուռնով են տուրքերը գանձում, շատերը միանգամից են մտցնում:

* * *

— Գնանք դպրոցը տեսնելու, — առաջարկում է ընկեր Անդրին:

Գյուղում հերու դպրոց չկար, հիմա հարյուր աշակերտ ունեն, տեղ չկա: Մեկը աչքացավոտ, մի հին, կեղտոտ գոգնոց է փաթաթել փափախին, աչքերը ծածկել, — հնամաշ չուխով մի գյուղացի կանգնել է դպրոցի դռան առաջ:

— Վե կալ, վարժապետ, մեղք ա, սրան էլ վե կալ, — խնդրում է, չորս տակ ծալած մի թուղթ ուղղելով ուսուցչին: Հոր մոտ կանգնել է որդին, բոբիկ, պորտը բաց: Փսիինք է քթի տակ, տղան սրբում է թևով և վայր սլոդ շալվարը ձգում:

— Տեղ չկա, Հաբուդ ապեր: Երկուսին ընդունել եմ ձեր տնից, էլ տեղ չկա, նստարան չկա...

— Վնաս չունի, թող կանգնի, հո չի մեռնի...

Էլի է խնդրում, դիմումը գոռով ուսուցչի ձեռքին դնում և հեռանում: Որդին մնում է: Եվ հեռվից Հաբուդ ապերը նորից է կանչում:

— Վե կալ վարժապետ, քե մատաղ...

Ուսուցիչը շիվար է:

— Ընդունեմ, տեսնում եք տեղ չկա, չընդունեմ, լսեցի՞ք ինչ ասեց Հաբուդ ամին:

Դիմումն եմ կարդում, ուղղած «ուսումնարանի տեսուչին»: Հարուդ ամին է խնդրում որդուն ընդունեն, «որ ինձ նման չմնա անկիրթ»:

Դպրոցը երկու սենյակից է. մի հին, կիսավեր տուն, նեղլիկ պատուհաններով: Մի կերպ հարմարեցրել են, սվաղել, ապակու տեղ թուղթ փակցրել պատուհաններին: Նստարան դեռ չունեն, երկար տախտակներ են, քարերի վրա շարքով դարսած:

— Էս հեչ, — ասում է մի գյուղացի, — եկող տարի նոր դպրոց ենք շինելու:

Գնում ենք նոր դպրոցի տեղը նայելու: Քար ու ավազ են բերել, քարերը պայթեցրել, տեղը հարթել: Անտառում հարյուր գերան ունեն, կլպած, տաշած: Դպրոցի տեղը մի քիչ հեռու է գյուղից:

— Ոչինչ, ժամանակով իլիստրիկի ճրագ էլ կը բերենք, ճանապարհին ֆանարներ կը կախենք, լույս կը լինի...

Տուն ենք դառնում: Մթնում է, դրսում՝ դուման է սարերում, խոնավություն է կայծում սարերից, ցուրտ է, փողոցներում՝ ցեխ:

Շարվում ենք շուրջը թեժ թոնրի: Կրակը ճարճատյունով լափում է գերանները չոր, հրի լեզուները թոնում են վեր, կայծերը մի պահ սենյակի կիսամութն են լուսավորում, որպես «իլիստրիկի» ճրագներ...

ԼԾԵՆ

Ճամփի լայնքը քառորդ մետր, այծի ճամփա, քերծերի վրայով: Այնքա՛ն տրեխ, սմբակ ու կճղակ է թակել քարերին, փորել, արահետ արել: Ներքև՝ Որոտանը փրփրած, պղնձագույն ժայռերի մեջ ոռնում է, քարերը կրծում, բայց փլվում են ժայռերը վերի, թափվում ձորի մեջ:

Կածանը Լծենի ցաքուտների միջով իջնում է դեպի գետը, տեղ-տեղ անցնում փայտե կապերի վրայով և իջնում դեպի Որոտանի միակ անցքը, հետո զառիվայրով օձապտույտ ձգվում է բարձր, դեպի փեշերը անտառապատ սարերի:

Երբ ձյուն է լինում, սառչում է անցքը, կապերը պնդանում են, գյուղը օրերով կտրվում է դրսից, կածանով գնացնող-եկող չի լինում:

Լծենը հարյուր տարի առաջ Խոյից գաղթել է, եկել ապառաժի գլխին թառել: Շինգ տուն են եղել, հիմա վաթսունից անց է: Անտառները կտրատել են, ծառերը արմատահան արել: Տեղը կորեկ, հաճար վարել, շալակով հող կրել, թափել քարերի վրա, բոստանատեղ սարքել: Ներքև՝ ձորում, Որոտանի ափին, ժայռերի ճեղքերում ծառեր են տնկել՝ ընկուզենի, բալ:

Գյուղի տեղը դառն է, քամու բերան, բաղ ու բարահիր հողից զուրկ: Եթե սարալանջը վարելիս մաճկալը մաճն է բռնում, մեկն էլ մաճկալին է պահում, որ չզլորվի ներքև:

Գերդաստաններ կան քսան շնչով, նահապետական վարք ու բարքով: Իրար ազգ ու բարեկամ են, հարսանիքին՝ ամբողջ գյուղով պիտի լինեն, ուտեն, խմեն:

Շատ քիչ է դրսից մարդ գալիս Լծեն: Ո՞վ է գլխից ձեռք վեր կալել քերծերի վրայով ժամերով գնալ, ցաքուտի միջով Որոտանի դժար անցը կտրել:

Երբ հարս ու աղջիկ կժերն ուսին իրիկվա ջրի համար աղբյուրի առաջ հերթի էին կանգնել, հոգնած-բեզարած գյուղ մտանք:

* * *

Լծենի դպրոցը մի սենյակ ունի, մի խմբակ: Եթե գյուղում ժողով է լինում (իսկ Լծենում ժողով քիչ է լինում), դպրոցի սենյակում են հավաքվում:

Երեկոյան ժողովը հողերի հավասարման համար է: Գուցե ոչ մի գյուղում հողն այնքան թանկ չէ գյուղացու համար, որքան Լծենում: Կես օրավար վարելահողի վրա տասնյակ տարիներ մի գերդաստան քրտինք է թափել, քարը ջոկել, ծառն արմատով հանել, ամեն գարնան արտի եզերքին բանող թփերը կտրատել, կոխ կպել մաճի հետ, մինչև ցել անի:

— Էս հողերում երախտիք շատ է թափել մեր գյուղը: Հիմա շատացել ենք, հողը չի հերիքում, — ասում է մի ալևոր, և չնայած, որ նախագահը նկատում է, թե հերթով խոսի, նա էլի շարունակում է.

— Իմ միտս է, որ մեր գյուղում թավչի (տուրք) անելիս տասնչորս տուն կար, հիմա վաթսունը անց ա:

Մի ուրիշն է խոսում.

— Մենք գեղով մի արմատ ենք, մի ցեղ ենք: Հաստատ մնա սովետական իշխանը, սապոնը կա, շաքարը ճարվում ա, դե հիմա էլ պետք ա հողերը բաժին անենք, շատացել ենք:

Թեպետ բարքը նահապետական է, և ծերերը աշխատում են գյուղը հաշտ ու միաբան ներկայացնել, բայց հողերի մասին խոսելիս շահերն աններդաշնակ են, հակառակությունը՝ շատ: Հողաբաժանում դեռ չի եղել. նա, ով փափուկ բարահիր ունի, խոտատեղ և ջրովի, նա լուռ է, եղած դրության հետ հաշտ: Նա, ով մեռել թաղելու տեղ էլ չունի, ում բաժինը մի փութ կորեկի տեղ է, այնքան է պինդ կպած հողահավասարման, որքան փշատ թուփը՝ Լծենի հողին:

Գիշերը կես է դառնում, ժողովը դեռ վերջ չունի: Գյուղի ամբողջ ներքինը, այն՝ ինչ առաջին ակնարկից չես տեսնում, գյուղի առօրյան պարզվում է, մերկանում, որպես վահրոտ մարմին, պլոկված կաշիով, կոշտուկներով, մի տեղ ճարպոտ, մսակալած, մի տեղ կաշի ու ոսկոր:

Ահա մի ընտանիք, որ գյուղի ծխամատյանում նահապետական գերդաստան է հիշվում, պապ ու թոռնով, չորս հարսով, սկեսուրով պառավ, — ժողովում փոքր եղբայրը, որ ինվալիդ է գերմանու կովի, ինվալիդը կոնատ մի ձեռքով կուրծքն է ծեծում և ետևի շարքից բղավում.

— Մեծ աղբերս ինձ ճնշում ա, նրա ձեռքին օր չեմ քաշում:

Պատմում է, թե ինչպես մեծ եղբայրը հին տան միակ սենյակի անկյունում պատ է քաշել, մի հավաքուն շինել, տվել ինվալիդ եղբորը: Տունը ոչ դուռ ունի, ոչ պատուհան, փշրված պատի ճեղքով են ներս ու դուրս անում:

— Էդ հարկավոր չի, էդ ժողովի բան չի, — սաստում է մի ալևոր, իսկ ինվալիդը ավելի է զայրանում, ձայնը բարձրացնում և փորձում ավելի առաջ գալ:

— Պիտի ասեմ, էս ժողովում պիտի ասեմ, որ բոլորն էլ իմանան: Ես հող չունեմ, տնատեղ չունեմ. էս իմ աղբոր եսիրն եմ, նրա տան ծառան, բա հիմիկվա օրենքը էդ վեր կունի՞ ...

Մեծ աղբերը աչքերը ոլորում է, սպառնալից նայում նրան: Մոտին կանգնած մի ծերունի նրա թևից քաշում է, հրամայում լռել:

Ինվալիդը աղմկում է, ուրիշներն են խառնվում, նախագահը փորձում է կարգ պահել, չի լինում:

Մեղադրում են իրար: Մի ճղոտված, մսերը բաց լծենցի գոռում է դռան մոտ կանգնած գյուղացու երեսին:

— Տուր է, ջրովուդ կեսը տուր ինձ, բա քեզ չորս կով լինի, դու խոտ էլ ծախես, ինձ մինն էլ չլիեի՞, տուր, որ ապրեմ. .. Գերասիմը (ինվալիդը) ճշմարիտ խոսք ա ասում, ի՞նչ էք վրա թափվում:

Ապա ետ է դառնում, նայում սենյակի կիսամութում նստած հարևաններին և ասում.

— Մո՞ւտ եմ ասում, այ ժողովուրդ... Մի գեղում մի քանի տուն ճնշում ա էլի, խի՞ չէք խոսում, պապանձվել էք, որ էգուց պատերի տակ փսփսաք...

Մի քանի հոգի կանչում են.

— Դուզ խոսք ա, ճշմարիտն էդ ա:

Գերասիմը ավելի է ոգևորվում.

— Դե մի տուր, ժողովի գիրքը բեր, էն որ գրել ես, թե ի գիտություն, տուր ընկերն էլ կարդա, իմանա ի գիտությունը որն ա...

Նախագահը ուզում է կոծկի, թե այդ հին բան է, ժողովին չի վերաբերում, բայց Գերասիմը համառ է: Թերթում եմ գյուղիխորհրդի մատյանը.

«Լսեցին. Ընկ. Ավագը գեկուցում տվավ, որ Գերասիմը, որն որ հանդում վար անելիս ուշքը գնաց»:

«Որոշեցին. Ընդունեցինք ի գիտություն»:

— Բա էս ընկնավոր ե՞մ, որ վար անելիս ուշքս գնա: Աղբերս ա թակել, այ ասում եմ, էդ ա ի գիտությունը... — կանչում է Գերասիմը:

Աղբերը փորձում է վրա հարձակվել, պահում են, հետո գոռով ժողովից դուրս անում: Սաստում են Գերասիմին, թե լեզուդ հավաք արա, գեղը խայտառակ մի անի:

Ժողովը տևում է մինչև արևմուտք: Որոշումը կտրուկ է, հաստատ. հողերը բաժանել, չունևորին կալ ու մարագի տեղ տալ: Գերասիմին ընտրում են հեղկոմի անդամ:

* * *

Լուսաբացին գյուղից դուրս եկանք: Գերեզմանատան մոտ Գերասիմն ու ճղոտված, մսերը բաց լծենցին սպասում էին մեզ: Մոտեցան, բարի լուս տվին, Գերասիմը թե՛

— Կարճ ասեմ. մեզ տնատեղ շուտ հասցրեք, հողերը բաժին արեք, թե չէ մեզ կխեղդեն:

Ճղոտվածը չխոսեց: Պոռոշները կապտել էին...

ԱՐՄԱՇ

Տափարակի հողերը տեղ-տեղ ճերմակին են տալիս, ասես աշունքվա առավոտը եղյամ է ցողել:

Շորաքյաթ հողեր են, ոռոգման կարոտ: Շուտով ջուրը կլինի, հողն սպունգի պես կծծի ջուրը, հողը կփափկանա, և այնտեղ, ուր այժմ փշեր են բուսել և ուղտի խոտ, կլինի բամբակ, արևի տակ կլցվեն ողկույզները խաղողի, ցորենն առատ բերք կտա:

Ավերակ գյուղեր են, քանդված ցեխապատեր: Առանց ծածկ, առանց դուռ ու լուսամուտ: Տարիներ առաջ տափարակի վրայով մահվան թաթառ է անցել և հրդեհել տները: Գյուղերի մոտ շամբուտները շատացել են, հասել գյուղին: Եղեզնուտն իր մեջ է առել շատ ավերակներ:

Տափարակի վրա վրաններ կան, տեղ-տեղ՝ հատ-հատ, տեղ-տեղ՝ խմբով: Դեղնագույն վրանների տակ ապրում են նրանք, որոնց ոտքերը տարագրության հազար վերստեր և շատ սահմաններ են կտրել, տեսել են ծովեր, անցել են ծովեր: Երբեմնի մշակներ են սրանք, հողի մարդիկ, որոնք ճամփան կորցրած երամի պես թռել են, հազար մղոն անցել և իջել տափարակի վրա, վրաններ զարկել:

Գարունքին վար ու ցանքս են արել, այժմ տներ են կառուցում. նոր գյուղեր են հիմնվում: Արմաշն այդ գյուղերից է, գյուղ՝ վրանների տակ, վրանների մոտ ավերակ տներ: Քանդում են ավերակները, կառուցում նոր տներ: Տունը պատրաստ լինելուց հետո մի ընտանիք թողնում է վրանը, տեղավորվում նոր տանը:

Վրանները լայն են և երկար: Մի քանի ընտանիք միասին են ապրում, մի վրանի տակ: Վրանի մի անկյունում օրորոցի մեջ երեխան է քնած, կողքին մայրը նստել, հետը քերած սերմերն է ջոկում, որ վաղը ցանի ստացած հողում: Վրանի առաջ վազվզում են երեխաները, մի պառավ կին ցեխից հավաքուն է շինում, հենց վրանի մոտ:

Մի ծեր մարդ, որի հագին տեսած երկրներից մի-մի կտոր շոր կա, հույն զինվորի շինելից մինչև ամերիկյան շյապը, երեք սպիտակ գառնուկների խոտ է տալիս: Նստել է գառնուկների մոտ, նայում է նրանց և ուրախ է անսահման, որ կյանքի արևմուտին մի անգամ էլ գառներն իր քաղած խոտը կերան:

Վրանների մոտ գերաններ կան թափված: Տաշում են, սարքում, մի տեղ աղյուս են պատրաստում, մի ուրիշ տեղ քար են տաշում, ավերակ տները քանդում են, որ ավերակների տեղ աղյուսն աղյուսի վրա նոր տներ կառուցեն, նոր Արմաշ, և դադրած, տարիների տարագրությունից բեզարած մարմինները հանգստանան:

* * *

Տրակտորները հերկում են վաղուց չվարած արտերը, որտեղ եղեգն է բուսել և ուղտի խոտ, անմշակ մնալուց հողը շորաքյաթ է դարձել, ասես աշունքվա առավոտը եղյամ է ցողել: Տրակտորներ շատ կան, հերկում են լուսաբացից մինչև արևմուտք, վայրի խոտերն արմատահան են լինում, արևի տակ սևին են տալիս պարարտ ցելեր:

Թխական դնող պառավը, որ ցեխից հավաբուն է շինել, թիթեղյա տաշտի մեջ ծխախոտի սերմ է ցանել, իր հետ հեռուներից բերած ծխախոտի սերմ: Օլել են սերմերը, պառավն անհամբեր է, շուտ-շուտ գնում է մոտակա ցելին նայում, թե ե՞րբ պիտի մարգեր կապեն, որ ինքը ցանած սածիլը տնկի:

— Ուշի ընկանք, — ասում է, — թեզ գայինք նե, հիմակ տուն ու տեղնիս հազիր կընեինք:

Եվ ինչքան անհամբեր է տուն ու տեղ հազիր անելու, ի՞նչպես է դիմացել տարիներ մինչև այսօր, երբ մյուսները գերաններն են տաշում, աղյուս են թրծում, երբ պառավը գիտե արդեն իր ապագա տան տեղը:

Վրանի մոտ մի փոքր տեղ պառավը փորել է բահով, երկու մարգ արել:

— Աստեղ աղվոր սխտոր կըլլա, — ասում է, ծիծաղում: Խոպան հողը չգիտեր, որ Կավալայից, Սիրիայի, ավագուտներից ծովերի վրայով մի օր մի պառավ պիտի գա սխտոր ցանելու: Կասկածում էր և պառավը, թե պիտի ուտի՞ իր ցանած սխտորն օրերից մի օր:

Վրանների մոտ տրակտորներ կան ընկած, բանած եզան նման ասես հանգստանում են շվաքում:

Գանգուր մազերով մի տղա ուլի նման ցատկոտում է տրակտորի վրա, մի ուրիշը փայտի կտորներից տուն է շինել, վագում է վրանից բերանով ջուր բերում, ցելի անում, տրակտորի շվաքում շինած տան կտուրը ցեխելու:

Խոսեցնում են գանգուր մազերով տղային, անունն են հարցնում:

— Ան հայերեն չհասկնար, — ասում է տրակտորի շվաքում տուն շինող երեխան: Տաճկերեն են հարցնում:

— Ժիրայր, — ասում է. մայրը ձայն է տալիս վրանից, որ ջրի սայլը եկել է արդեն, թող ջրի գնա: Ժիրայրը թռնում է գնդակի պես:

Խմելու ջուրը հեռվից են բերում: Երբ Արմաշում էլ վրաններ չեն լինի, պառավը կշտանա սխտորից, սպիտակ գառնուկները մեծանան և ծնեն, երբ Արմաշը գյուղ դառնա, սարի աղբյուրից ջուրը խողովակներով կբերվի մինչև գյուղ:

Ջրի սայլի մոտ հերթի են կանգնում: Ամեն մեկի ձեռքին մի տեսակ ջրաման կա: Ահա մեկը, որ բենգինի դատարկ բաքը հարմարեցրել է ջրամանի, մյուսը՝ Յուվայի կավե կուժ ունի, երրորդը՝ փայտե փոքրիկ տակառ, երկար շղթայով, չորրորդը՝ պղնձե սափոր:

Ջրի սայլի մոտ հերթի են կանգնել, ինչպես մեր գյուղերում աղբյուրի մոտ: Էլի այն գրույցները կան՝ ջրի մոտ՝ մի ջահել կին, ուրիշ վրանում ապրող իր բարեկամ կնոջից խորհուրդ է հարցնում.

— Տղաս կարմրուկ է հանել, — ասում է:

— Տաք պահե, փայտ չունես նե, եկե տար, — ասում է բարեկամ կինը, սափորը մոտեցնում ջրի տակառի ծորակին:

* * *

Արևը թեքվում է, իրիկունը հով է բերում, հովի հետ մի սառնություն է իջնում աղանձված դաշտերի վրա:

Վրանների առաջ իրիկվա կրակներն են վառվում: Ասես եկվորներ չեն, այլ սար բարձրացած գյուղացիք: Եթե իրիկվա հետ հանդից նախիրը գար, բառաչեին կովերը, կուրծքը լի լիզեին հորթերին, եթե նախիրի հետ աղմուկ գար արոտներից հեռավոր, շները հաչեին իրիկվա դեմ, կթվար այնպես, թե վրանների տակ ապրողները նորեկներ չեն՝ տարագրությունից բեզարած, այլ սարվորներ:

Վար ու ցանքսից վերադառնում են գյուղացիք, տրակտորներն աղմկում են մոտակա հողերում, կիսատ մնացած տեղերում: Տրակտորներն, ասես, հսկա թռչուններ են, պողպատ թևերով, իջել են եղեգնուտի մեջ, կոնչում են քնելուց առաջ և պառկում փափուկ բներում:

Հովին նստել են կրակի մոտ, հանդից են խոսում, վար ու ցանքսից: Թուրքեր կան, հարևան գյուղերից են, օգնում են նրանց, վար ու ցանքսին մասնակցում:

Նրանք տեղացի են, գիտեն, թե բամբակը ե՛րբ պիտի ցանել, գարին քանի՛ անգամ պիտի ջրել, ո՛ր հողում ցորենը լավ բերք կտա: Հովին նստել են կրակի շուրջ, զրույց են անում:

— Հեյդար, դու ինձի ան ըսե, գարին սեյրակ ցանե՞նք նե, թե դալին, — հարցնում է մեկը և իսկույն ավելացնում.

— Մեր տեղն ըլլայինք ես գիտցածս կընեի, համա աս հողերուն վալադ (ծանոթ) չեմ:

Հեյդարը պատմում է, թե ինչո՞ւ պիտի խիտ ցանել, թե Արմաշի հողերում ինչո՞ւ է խիտ ցանածը բերք տալիս: Պատմում է, կարծես թե մի էպոսից անգիր կտորներ է ասում, դարերի փորձով ստուգված կանոններ գարու, բամբակի մշակության մասին:

— Շրգարա մը վառե, Հեյդա՛ր, — ասում է մեկը և ծխախոտի քիսեն մեկնում նրան:

Հեյդարը ծխում է, գովում ծխախոտի համն ու հոտը: Հարցնում է, թե ո՞ր երկրում են մշակում:

— Աս թութունի սերմը հետս բերած եմ, — ասում է ծգարա տվողը, — պիտի ցանեմ ես...

Հեյդարը հարցնում է, թե Արմաշի հողերում կբուսնի՞ այդ ծխախոտը:

— Հելբեթ (իհարկե) կբուսնի...մինակ թե լեզուն գիտենալու է, — ասում է և Հեյդարին բացատրում, թե ի՛նչպես են ծխախոտ մշակում:

Խոսք է ընկնում մոծակի մասին: Պատմում է, որ իրենց այրած տեղերը՝

— Ասկից շատ շոգ էր, մենք շոգին կղիմանանք:

— Ճանրմ, մժեղը հարուստին կուտե, ան արյուն շատ ունի, մենք աղքատ ենք, — ասում է մեկը, կրակի մեջ նետում փայտի կտորներ:

— Մենք մժեղին կուտենք, — հարում է մեկը, ծիծաղելով: Ծիծաղում են և մյուսները: Զրույցը ուրիշ նյութի շուրջ էլառնում:

Մեկը, որ երկրներ է տեսել, բազմատեսակ ժողովուրդներ, սովի ու նեղության օրեր քաջել, հերթի կանգնել ամերիկյան օֆիսի առաջ՝ հացի փշրանք ստանալու, «Ազգային մարմնի» դռները մաշել, — պատմում է իր գլխով անցած նեղ օրերի մի պատմություն, թե ի՛նչպես հեռու մի երկրում առավոտից մինչև իրիկուն շալակով քար էր կրում, քարը ջարդում, խիճանում, ի՛նչպես քարն ընկավ ոտքին, ուշաթափ ընկավ քարհանքում:

— Եսիրի նման էինք, Հեյդար, — ասում է և շարունակում պատմությունը:

Լուսինն արծաթ սինու պես ելավ ամպերի հետևից, լուսնի տակ Արարատը գույգ, գագաթը ձյունոտ: Ասես Լուսինն ու գագաթը ձյունոտ նույն մարմարից էին շինած:

Հեյդարը նայում էր կրակին, վերհիշում նման մի պատմություն:

Արմաշի մոտ, բլուրների վրա, Վեդիի խաների գերեզմաններն են, ամեն մինը քարապատ մի բուրգ: Այդ այն օրերին էր, երբ բուրգերի տակ թաղված խաները դեռ ողջ էին, Հեյդարի մեջքը ճկուն էր, ջահել, խանի ձեռքին եզան ճիլերից մի լախտ...

ՇԱԹՐԻԶ

Սյուսանի սարերը, Բարկուշատի տափարակին հասնելուց առաջ, խառնվել են իրար, խոր անդունդներ գոյացրել. ուղղաձիգ ժայեր՝ պղնձագույն քարով, տեղ-տեղ բարձրացել, որպես սրածայր գագաթներ, որոնց վրա ամպերը նստում են, գագաթները թաղում թանձր մառախուղի մեջ:

Անտառապատ են սարերը, և որովհետև նեղլիկ կաճաններով շատ քիչ են անցուդարձ անում, անտառները մնացել են կուսական, ձյունն ու քամին տեղ-տեղ արմատախիլ են արել փչակով կաղնիները, ձգել ժայռից ժայռ: Սյուսանի անտառներում վայրի վարագներ կան, պախրա ու սևամորթ արջ: Ընկած գերանների վրայավ ժայռից ժայռ անցնում են արջերը, որպես լարախաղը պարանով, և բրդոտ թաթը մեկնում ժայռի ճեղքում բուն դրած վայրի մեղվին: Շոգ օրերին անմատչելի բարձունքից ծորում է մեղրը, պսպղին տալիս արևի տակ, որպես ոսկու հալոցք, փայտահատը բերանբաց նայում է մեղրի փայլին և լսում, թե ինչպես են բզզում մեղուները պղնձագույն ժայռերի վրա:

Ձիերը փնչոցով բարձրանում են կաճանն ի վեր: Թվում է, թե սմբակներ չեն, այլ մագիլներ, որոնցով ձիերն ամուր բռնում են կաճանի սրածայր քարերից և մագլցում: Թփերն ու ծառերը խառնվել են իրար, պիտի կռացած բարձրանալ, ձիու բաշից բռնած, ձիուց թռնելուն միշտ պատրաստ, եթե սմբակը սայթափի:

Ծառերի սաղարթը խիտ է, մճճվել են ճղներն իրար, և օրը ցերեկով մութ է թվում անտառում: Գիտես, որ հեռուներում կա արևոտ մի աշխարհ և լայն ճանապարհ, և երբ փակում ես աչքերդ, թվում է, թե հեռանում ես այդ աշխարհից, իջնում ինչ-որ անդունդներ, որոնք գուցե գետնի տակ են տանում, մթնած ձորեր, ուր սև արջերն իրենց համար որջեր ունեն քարերի տակ, ծառի փչակներում:

Մի ցանկություն է ծնում ներսդ՝ կանչել բարձր, ինչքան թոքերդ ուժ ունեն, գուցե ծառերի հետևից մեկը կանչիդ արձագանք տա: Եվ ինչ տարօրինակ է թվում ժամացույցը Սյուսանի անտառներում, այնքան թույլ են նրա զարկերը: Ժամանակն այստեղ ուրիշ ընթացք ունի, որի նվազ միավորը դարն է:

Մոռացվել էր համարքն անցած շրթաների, երբ մի բլրակի լանջին, անտառի մեջ կարծես հանկարծ ցցվեց խանգարված մի եկեղեցի: Ոչ մի գիր, ոչ մի քանդակ: Բեմի մեջտեղ հաստաբուն կաղնի էր բուսել, ճյուղերը տարածել պատերի վրա, ճյուղերը խորանի նեղլիկ պատուհանից դուրս հանել: Ավերակը կարծես մի պատյան լիներ, հագցրած կաղնու ճյուղերին, պատած բնի չորս կողմը: Ովքեր են ապրել դարեր առաջ այս ձորերում, գուցե գյուղ է եղել կամ մենաստան:

Ծիծաղել են, աշխատել, լաց եղել, ծնվել ու մեռել: Հասել է մի օր, երբ էլ չեն ծխացել օջախները, անտառը կլանել է ամեն ինչ, տները դարձել են խղճոճկ քարակույտեր, թոնրի փոսերում գայլեր են պառկել, խաղացել ձագերի հետ: Մնացել են քարակույտեր, եկեղեցու պատերը, մի խղճուկ խաչ և անտառ, անվերջ անտառ:

Վայրէջքով իջնելիս ներքի անտառից հաչոցի ձայն եկավ: Դժվար էր որոշել, շուն է հաչում, թե աղվես: Եվ ինչքան մեծ եղավ մեր զարմանքը, երբ մի քիչ հետո վայրի տանձիներ տեսանք, շուրջը ցանկապատ, ձորակում աղբյուր՝ առաջը նովդան, աղբյուրի մոտ ցորենի մի քանի հասկ, եզան, կովի թրիք:

Այստեղ կամ մոտիկ, շատ մոտիկ մարդիկ են ապրում, կենդանի մարդիկ: Ձիերն էլ ասես զգացին այդ և ասպանդակների զրնգոցով արագաքայլ իջան ձորը:

Մի բարձունք էլ, և հանկարծ ծառերի հետևից երևացին տներ, մարագներ: Զգացինք Քսենոֆոնի ուրախությունը, երբ նա ծովը տեսավ:

* * *

Ներքևից մեզ տեսան և քարացած մնացին: Ունանք կալ էին կատում, մեկը ցանկապատն էր նորոգում, մի կին կտուրի վրա վայրի տանձ էր փռում՝ չորացնելու: Կալում եզներն էլ կանգ առան, որովհետև քշողի ճիպոտը ձեռին մնաց: Ցանկապատ նորոգողը մի պահ, փուշի կապը գրկին, նայեց մեզ և չիմացավ ո՛րն էր դնի. կտուրի վրա կինը չոքած էլ մնաց, տանձի կիտուկն առաջին:

Առաջին տան ստվերում կանգ առանք: Հավաքվեցին՝ կալից, կտուրից, բակերից: Նրանք էլ էին զարմացել, ասես իրենց օրում դրսի մարդու երես չէին տեսել: Աչքիս ընկավ, թե ինչպես մի քանիսը շատ ուշադիր նայեցին մեր ձիերի սարք ու կարգին:

Շաթրիզ գյուղն ունի երեսուն ծուխ: Թուրքեր են. հիսուն տարուց ավել է, որ բնակություն են հաստատել այդ ձորում: Գյուղը նայում է Չանգլիանի դայրային: Ոչինչ չունեն, ոչ խորհուրդ, ոչ դպրոց, ոչ կոռպերատիվ: Ոչ մի գրագետ չկա: Իր օրում Շաթրիզը բժշկի երես չի տեսել:

Իզուր էինք քարտեզի վրա փորձում թեկուզ մոտավոր որոշել գյուղի տեղը: Գյուղացիք զարմացած նայում էին քարտեզին և երբ նրանք իմացան, որ գյուղի անունը չկա քարտեզում, հուզվեցին:

Մեկը հարց տվեց, թե ի՞նչ իրավունքով են հավաքում տուրք, եթե իրենց գյուղը չի նշված քարտեզի վրա: Եվ համարյա բոլորը միասին խնդրեցին նշանակել քարտեզի վրա Շաթրիզ գյուղը: Երբ խոսքն ընկավ հողերի մասին, հասկանալի դարձավ նրանց պահանջը:

Շաթրիզն առաջներում օգտվել է Ջիվանշիրի բեկերի հողից: Այդ բեկերը հիմա էլ մնում են և շարունակում են տիրել իրենց հողերին: Շաթրիզը հող չունի, օգտվում է առապար տեղերից: Բեկերը ջրաբքի հողերն ուրիշներին են արենդով տալիս, հազար ու մի խորամանկ միջոցների են դիմում, հողերն իրենց ձեռքում պահելու:

Շաթրիզն ամենաձանր պայմանով էլ խնդրում է բեկերից հող՝ կապալով մշակելու, բայց մերժում են, վախենալով, որ կապալի վարձը չեն տա: Դիմել են դայրային, ոչ մի պատասխան: Եվ երբ նրանք իմացան, որ քարտեզի վրա գյուղը չկա, հուսահատվեցին, նրանց այնպես թվաց, թե երբեք հող չեն ստանալու:

Շաթրիզի երեսուն տունը 10 եզ ունի, երկու էշ, մի քանի այծ: Ձի չունեն, շատերը քլունգով են փորում հողը, ցանում կորեկ: Ուտում են կորեկ հաց կամ կորեկին խառնում գարի: Անասելի աղքատություն կա: Քիչ է այդպես ասել: Վարագն անտառում ավելի լավ է ապրում, քան շինականը Շաթրիզում:

Տան ստվերում նստել, պատմում էին գյուղի կյանքից: Մարդիկ տարիներով թեյ չեն խմում, թեյը հիվանդի համար սրտի ուզելիք է: Կողքիս նստել էր մեկը, որի բրդե շավարի ճեղքից երևում էին մսերը:

Չկար մեկը, որի հագուստը գզգզված չլիներ, կեղտոտ. կտորը կեղտից փտած, գունավոր թելերով կտորներն իրարից կապած: Քաղաքի աղբակույտերում ընկած հին լաթերը գուցե հարսանիքի շոր լինի Շաթրիզի համար: Խոսք ընկավ սապոնի մասին:

— Որ գյուղը կրակ տան, ասեն կես գրվանքա սապոն հանեք, չենք կարող: Շորերը մոխրաջրով ենք լվանում...

Զարմանալի տներ կան Շաթրիզում: Տան միայն մի պատն է երևում, ցածրիկ դռնակով: Երեք պատը հողից է, կտուրներին թփեր, մասրենի, վայրի տանձ: Կարմիր քարից են տները, և երբ ներս ու դուրս են անում, անձանոթին այնպես է թվում, թե նրանք ժայռի փչակի մեջ են մտնում կամ գետնի տակ, մի աղվեսաբուն, կտուրից դուրս գալու համար: Նույն դռնից մտնում են եզն ու այծը: Տնից տուն շատ նեղ արահետ է, կողքերին փշի թփեր: Կարծես ամեն տուն առանձնացած է ապրում, հարևանի մոտ գնալու հարկը չունի, դրա համար էլ ճանապարհ չի շինել:

Տուրքը հավաքել են: Շաթրիզը հիմա էլ զարմացած է, թե ինչպես են իմանում հարկատուների անունները, ինչպես են հարկ որոշում: Հարկահանը երբ հասել է Շաթրիզի բարձր քարի գլխին, ցաքուտի ետև պահված տնակին, շները հաչել են, տան տերը վերից ձայն է տվել, թե ո՞վ է եկողը:

— Կառավարության մարդ է, շները պահիր, — պատասխանել են ներքևից:

— Կառավարությունն է՞լ հասավ էս քարին, — ձայն է տվել տան տերը և շներին բանտարկել գոմում:

— Շնորհակալ ենք շուրայից, որ էս ձորերում դինջություն է պահում: Բայց էլ ուրիշ լազաթ չենք տեսել:

Լսել են, որ կա շուրայի իշխանություն, դրա սարսափից են չքացել անտառի ավազակները: Բայց Շաթրիզում շուրա դեռ չկա, ոչ էլ համն են առել:

Շուրայի իշխանության միակ ներկայացուցիչը Շաթրիզի համար անտառապահ Շաֆի բեյն է, մի հին գայլ, որ իրեն այդ ձորերում նույնքան ազատ է զգում և ինքնիշխան, որքան արջն անտառի թավուտներում:

Հիմա էլ նա բեյ է, Շաթրիզը՝ ռահայթ: Բեյի ձին գարի պիտի ուտի և ափսոսանքով գարու տերը պիտի նայի ձմեռվա պաշարին: Ո՞ւմ գանգատվեն: Առայժմ Շաֆի բեյի թաթն ավելի մոտ է, քան մի ուրիշ ձեռք, որ մի օր սուր դանակով այդ թաթն արմունկից պիտի կտրի:

Նկատելի էր, որ երկյուղով են գանգատվում: Քաշվում էին սկզբում, հետո բացվեցին: Իրար սիրտ էին տալիս և հազար անգամ խնդրում մի էլք, մի միջոց, իրենց ձայնը լսելի անելու ձորերից դեն, հայտնելու, որ մի ամբողջ գյուղ խեղդվում է աղքատության ճիրաններում, մարդկային պատկերն է կորցնում, արնաքամ լինում, օրն ի բուն կռվում փուշի, քարի հետ, փշերն արմատախիլ անում, գարի ցանում, եզան հետ հավասար կալը ծեծում, կրում շալակով և բեռան տակ մտածում, թե ձմռանը սոված չպիտի՞ մնան կինն ու երեխան:

Մի տեղից ինքնաեռ ճարեցին: Գյուղում մի հաստ կոտրած, ժանգոտած ինքնաեռ կա: Մի քանի անգամ լվացին, միջից սարդի ոստայն հանեցին: Երևի տարիներ առաջ մարդն առաջին ինքնաեռը հնարելիս նրան այդ կերպ է պատկերացրել մասերն անհամաչափ, անտաշ ու հաստ:

Կանայք փսփսոցով բաժակների հոգս էին քաշում: Մեկը կտուրից կտուր էր անցնում՝ թեյի բաժակ կամ պնակ ճարելու: Բոլորն էլ բորիկ էին, երկար շրջագգեստով, թիկունքին տանը գործած բաճկոն, որի ծոպերից կախ էին արծաթ դրամներ, ապակու կտորտանք, ուլունքներ:

Քայլելիս զրնգում էին արծաթ ուլունքները, բարձրահասակ էին երևում և բարակիրան, կռանում էին, նայում ինքնաեռին, փշում: Թվում էր, թե սրբազան ծես են կատարում, ծունկ են չոքում ինքնաեռի պղնձե կուռքի առաջ և համբուրում նրա ժանգոտ ունկերը:

* * *

Հեռանում ենք, նորից են խնդրում հողի մասին: Ո՛չ, չեն խնդրում, աղերսում են: Հարկավոր չեն արցունքներ, համոզելու, որ աղերսն անկեղծ է և խորերից:

Վերջին տան առաջ, կտուրի շվաքում, պառկած է մի հիվանդ, գլխին կեղտոտ շոր, նույնքան կեղտոտ ու կարկատած վերմակի տակ: Գլխատակին խոտի խուրձ է, վրան գառան մորթի:

Հիվանդի ոտքին վերքեր կան, ծունկը չի կարողանում ծռի: Վեցերորդ ամիսն է՝ պառկել է անօգ, մտքում մահը, որ ավելի հեշտ է թվում, քան ձմռան սոված մնալու սարսափը, երբ եղունգներով էլ քերծի, Շաթրիզի քարերը մի բուռ կորեկ չպիտի տան: Անցնում են արևոտ օրերը, կտուրի շվաքից նա տեսնում է, թե ինչպես ամպ է նստում սարի գագաթին, ամպի հետ էլ աշնան սկիզբը:

Պատմում է վերքից, լաց է լինում, բայց այքերը չեն թացանում: Կծկում է դեմքը, շրթունքները ծոմոտում, արագ-արագ թարթում է արտևանունքները, բայց այքերը ցամաք են:

Փոստի վրա, հիվանդի գլխավերև, նստել է դեղին մազերով մի մանուկ, թաշկինակի չափ՝ սպիտակ շապիկն ուսին: Զարմացած մերթ մեզ է նայում, մերթ հորը և ձեռքին բռնած ընկուզենու տերևներով քշում ճանձերը հոր դեմքից: Ահամամը ոսկրացած դեմքով, այքերը դեղին, ցամաքած շրթունքներով ցավի մասին է պատմում: Կողքին կանաչ մի շյուղ. մահվանն այնքան մոտ, և միամիտ, առանց հոգս:

Մեկը մեզ ճանապարհին է ցույց տալիս: Բարձրանում ենք մի անգամ էլ սարն ի վեր, իջնելուց, սարն իր ետև է առնում Շաթրիզը, բարձրահասակ կանանց, աղքատությունն ու երեխան, ընկուզենու տերևները ձեռքին: Նոր վերելք, նոր ձորերն անվերջ անտառ:

Այժմ հեռու են Շաթրիզից: Գուցե Շաֆի բեյի ձին նորից է գարի ուտում Շաթրիզում, իսկ վերմակի տակ մի երեխա կրծում է կորեկ հաց և միտք անում, որ աշխարհը Շաթրիզի սարից դենը չի անցնում և այդ աշխարհում ամենից լավը հայրենական արջաբունն է և կորեկ հացը:

Եվ երբ հիշում եմ հեռու ձորերում ընկած Շաթրիզը, Սյուսանի անտառները, ինձ այնպես է թվում, թե դեղին մագերով մի մանուկ մոլորվել է անտառի թավուտում, ընկնում է, վեր կենում, բարակ մատներով բռնում փշերից, նորից քայլում:

Մն մի արջ, Սյուսանի բրդոտ մի արջ, ընկած կաղնու փչակից դուրս է եկել և փափուկ թաթերի վրա հետևում է մանկան, պատրաստվում թաթով բամփելու նրան:

Դրանից է, որ ուզում ես բարձր, շատ բարձր կանչել օգնություն:

ԾԱՆՈԹ ԲԱԿԸ

Ես մի անգամ էլ տեսա ծանոթ բակը: Դարպասով ներս մտնելիս թվաց, թե պիտի մոտենար մշեցի Աբրոն՝ ծեր դռնապանը, պիտի հարցներ, թե ո՞ւմ եմ ուզում տեսնել: Դարպասի մոտ ոչ դռնապանը կար, ոչ նրա տախտակյա տնակը:

Ինչքան փոխվել է բակը... Նոր մարդիկ են անց ու դարձ անում, և այնտեղ, որտեղ առաջ դուք շարք էիք կանգնեցնում ձեր «սան»-երին ժամ տանելու, այնտեղ արևառ դեմքով, ոտաբոբիկ պիոներներն են մարզանք անում, կեծացած սալքարերի վրա թմբուկի զարկերի տակ քայլում:

— Մե՛կ, երկու, ա՛ջ, ձախ...

Այն ժամանակ, երբ մեր շարքերը սագերի պես օրորալով, գլուխները կախ, դեմքերին ձանձրույթ, ձգվում էին առվի մոտ բուսած լորենու ստվերից մինչև վանքի պատերը, դուք էլ հետևում էիք մեր շարքերին, ձեր քայլերն էլ առանց չափի, առանց թմբուկի զարկերի: Ինչ ծիծաղելի կլինեք, եթե մեկը հրաման տար.

— Մե՛կ, երկու, ա՛ջ, ձախ...

Գիտե՞ք, որ մեր ամբողջ կյանքը հիմա ռիթմով է, զարկերը չափով, դոփյունը շեշտակի: Իսկ առաջ, հենց այս նույն բակում, դպրոցի կամարների տակ դոփյուն չկար, խաղաղ էր, ինչպես վանական խուց: Ծեգին ազդարարի զանգերն էին ծնգում, սկսում էր օրը՝ երեկվա նման:

Բակում լորենիներ կան: Այն տարիներում էլ ամեն գարնան կանաչում էին ծառերը, և երբ դասարանում մի վարդապետ մեկնում էր «Կորնթացոց թղթի» իմաստը, բաց պատուհանից շատ աչքեր էին նայում լորենու ճյուղերին, որոնց վրա սև սարյակները ուսյուններ էին անում, պահվում կանաչ սաղարթի մեջ: Իսկ մի աշակերտ գլուխը կախ, հայր սուրբից ծածուկ կարդում էր ծնկների վրա դրած «Էրֆուրտի ծրագիրը»:

Գարնան այդ օրերը... դուք ամեն օր ցեխապատ պարիսպների վրա ճեղքեր էիք տեսնում, անցքեր, որ ձեզնից ծածուկ ձեր աշակերտներն էին փորել (դուք նրանց «սան» էիք ասում) և անտառ փախել, քանի որ երկաթի դռների մոտ կանգնած մշեցի Աբրոն սրբազան տեսչից հրաման էր ուզում:

Մարերի հողերում այժմ բամբակ են ցանում: Գիտեմ, որ այժմ էլ զարմանում եք, թե ինչպես շոգեգուրթանի փայլուն խոփերը փափուկ հողն են շուռ տալիս: Միքում էիք արորը՝ մի գույգ գումեջ լծած, մաճկալին՝ կեղտոտ թաշկինակը ճակատին, ճիպոտն օդում ճռճելով:

Եվ երբ լծի վրա նստած, բեզարած մի երգ էր մրմռում, դուք ժամերով կանգնում, նայում էիք նրան: Ձեզ այնպես էր թվում, թե դեռ ողջ են ոստանիկ իշխանները, դուք լսում էիք, թե ինչպես արքայազնի բատրակները արարատյան շամբուտներում վարազին են հալածում:

Մարմրին էր տալիս արևը, այնքան ցածր էր խոնարհվում, ասես թաղվելու է տափարակի եղեգնուտում, ամպերն արևմուտքում վառվում էին, մեկը՝ ծիրանագույն, մյուսն արնագույն, կապույտն անափ ծովի նման էր երևում, հուր-հուրին տվող ամպերը գունավոր կղզիներ: Դուք նայում էիք, և ձեր շրթունքները իրիկվա աղոթքի պես կրկնում էին.

— Ո՛ տայր ինձ զծուխն ծխանի և զառավոտն նավասարդի...

Իմ խեղճ ու միամիտ վարժապետ, այդ ձեր սիրած հնօրյա երգն էր: Եվ երբ դառնայիք, լճի ափին, լորիների տակ հաստ հատորի էջերում խորասուզված ձեր «սան»-ին դուք պիտի պատմեիք Փավստոս Փյուզանդից, և ձեր դեմքին երանության ժպիտը պիտի փայլեր մայր մտնող արևի պես:

Ասում են այժմ, երբ տրակտորն էք տեսնում, դուք շրջում եք ձեր երեսը և տուն վերադառնալուց պատուհանից նայում Արարատյան դաշտին: Լորենիներ չկան լճափին: Լինեին էլ, նրանց շվաքի տակ դուք չէիք տեսնի և ոչ մի «սան», որին պատմեիք Փավստոս Փյուզանդի մասին:

* * *

Վաղուց, շատ վաղուց չէի եղել: Եվ երբ վերջին անգամ դուրս եկա դարպասից, Աբրոն դռան մոտ էր: Այն օրից հետո այնքան շատ վայրեր եմ տեսել, այնպիսի օրեր եմ անցել, խորխորատ, հասկանո՞ւմ եք, մի խոր անդունդ է գծված, որի մյուս ափին էք մնացել դուք:

Բայց հերիք էր, որ բաց դարպասով ներս մտնեի, աչքիս ընկներ լայնարձակ բակը, պատուհանները երկաթ ճաղերով, «հյուսիսային» դռները, որ բաց էիք անում գարնան սկզբին, — հերիք էր, որպեսզի դուք ցցվեիք աչքիս առաջ, դռների մոտ:

Ձեզնից հեռանալուց հետո այնքան շատ երբեմնի պալատներ եմ մտել, վազելով եմ, սանդուղքները բարձրացել, արքայական ընդարձակ սրահներում ինձ ազատ եմ զգացել, ասես մորենական հին խրճիթն էր: Բայց երբ բաց դարպասով ներս մտա, պահ մը կանգ առա, զարմացա, որ կապույտ դարպասները բաց են, մշեցի դռնապանը չկա:

Բարձրացա սանդուղքներով: Մեր ժամանակ էլ սանդուղքի երկաթները մաշվել էին, ծովել, տախտակները տեղ-տեղ գոգացել էին՝ շատ կրունկ էր քսվել տախտակին: Պատերն սպիտակ էին ներկած: Կլոր սրահը տեսա, որին «հանդիսարան» էինք ասում: Լենինի մեծադիր նկարը տեսա ոսկեգույն շրջանակի մեջ:

Հիշո՞ւմ եք՝ այդ շրջանակի մեջ սիրունատես մի կնոջ յուղաներկ նկարն էր. կնոջ գրկում՝ փամփիլիկ երեխա, ձեռքին՝ շուշան: Ամեն մի նորեկի դուք բացատրում էիք, որ այդ կինը տիրամայրն է, շուշանն անարատ հղության նշանն է: Գիտեի՞ք դուք, թե ի՞նչ էին մտածում ձեր բեղ ու մորուսով «սաները» ամեն իրիկուն նկարի առաջ, երբ մեկը կարդում էր «կանոնք պարկեշտության», և բոլորը մտածում «անարատ» հղության մասին:

Չկա հին շրջանակը: Չգիտե՞ք արդյոք, թե ո՞ւր է շուշանով կինը: Դուք տեսել եք Լենինի նկարը նոր շրջանակի մեջ, տեսել եք, և դուր չի եկել ձեզ: Այդ մասին ինձ պատմեց մի կոմսոմոլ տղա:

Սանդուղքներից իջնելիս աչքիս ընկան հին զանգերի կեռերը, խրված առաստաղի գերանին: Դուք զանգահարում էիք, երբ հարկավոր էր եկեղեցի գնալ: Եվ երբ պատմեցի այդ մասին, պիոներները ծիծաղեցին:

Բակում Գամառ Քաթիպայի բրոնզե կիսանդրին մնում է դեռ: Դուք պատմում էիք նրա մասին և ավելացնում, թե ի՞նչ է կամեցել նա, երբ ասել է. «Այս իմ մի հատիկ իղձը կատարեք»: Եվ եթե մեկը հարցներ, թե ինչն է կիսանդրին աչքեր չունի, խոռոչները պարապ են, դուք պիտի ասեիք հարյուր անգամ կրկնած խոսքը՝ բանաստեղծի ադամանոյա աչքերի մասին:

Տեսա բրոնզե կիսանդրին: Աչքի խոռոչներում սարդը ուստայն էր հյուսել, քողով պատել աչքերը, որովհետև նա էլ ձեզ նման մտքով տկար է, հասկանալու նոր օրերի իմաստը: Գլխին բրոնզե մազերը սառել էին, բարդ-բարդ փակչել իրար, ասես պոետը սապնոտ մազերն էր սանտրել:

Ասում են, առաջվա պես դուք գալիս եք, կանգնում արձանի առաջ, կարդում այն, ինչ անգիր գիտեք և մատով քերում ցեխի շիթերն արձանի կարմիր քարերից: Երբ քերում եք ցեխը, թիկունքով դառնում եք մի այլ արձանի, որ նոր է, ավելի բարձր և որի տակ թաղված մարդկանց «մի հատիկ իղձը» մեր օրերն էին: Նրանք խորթ են ձեզ, անհարազատ: Զարմանում եք, թե ինչն է ամեն իրիկուն մի կարմիր ճրագ արձանի գլխից մանկան աչքի պես վառ թարթում է:

Այնպես հարմար է ձեզ բրոնզե կիսանդրին, սազական ձեր հոգուն, և երբ կանգնում եք անշարժ, գրերին նայում, դուք էլ մի կիսանդրի եք, մեռած քար, ձեր աչքերին էլ սարդը վաղուց ուստայն է հյուսել: Համոզված եք, որ ձեզ էլ թաղելու են վանքի մոտ, լորենու տակ, և ոչ ոք չպիտի գա ձեր շիրմաքարի ցեխերը քերելու:

* * *

Շոգ էր, շոգին խաղաղ էր բակը, անց ու դարձ անող չկար: Եվ եթե օձերը դուրս սողային բներից, խաղային պարիսպների վրա, ոչ մի ոտնաձայն նրանց չպիտի փախցներ:

Անցա բակով: Ահա ծառուղին... Հիշո՞ւմ եք՝ տասը տարի առաջ էր, է՛լ ավելի: Այստեղ «խմբեր» կային, «զենք ու զրահից թնդում էին լերինք» և դուք ամեն մի «սանի» պատմում էիք «Շուշանն Շավարշանա», դրվագներ Ավարայրի օրերից, ավազի վրա գծում էիք կորած քաղաքներ, գովում Բասենը, Ալաշկերտը, որտեղ երբեք դուք չէք եղել: Մեր մանկական հոգիներում ձեր բառերը տղայական երազներ էին ծնում, և մեր ձեռքին բռնած կերոնները մեզ զենք ու նիզակ էին թվում:

Ահա ծառուղին...«վեհափառը օրհնում է հայ կամավորներին»: Դուք լալիս էիք, իսկ մենք ուրախ էինք, որ այդ օրը դաս չպիտի սերտեինք, դուք մեզ չպիտի պատմեիք, որ «Մեծն Բրիտանիան հարուստ է պողպատով ու քարածուխով», երկրորդ ժամին մի ուրիշը չպիտի ասեր Բրքիշո կաթուղիկոսի վարքը:

Դուք շատ անգամ եք պատմել, որ Անգլիայում պողպատ ու քարածուխ շատ կա, և երբեք չեք պատմել նրանց մասին, որոնք հալում են երկաթ, գողում պողպատ: Եվ ինչքան հեռու է ձեր պատմածը մեր օրերի անց ու դարձից, մեր գալիքից:

Հրճվանքից լալիս էիք և չէիք նկատում, թե ինչպես վառած կերոնները թեք էինք պահել, որ մոմը չկաթի մեր շորերին: Այդ օրը մշեցի Աբրոն էլ էր բացակա, և մենք իրիկվա դեմ անտառում գիծ մոզիներ էինք:

Վանքի մոտ մարմար գերեզմանաքարեր կան: Գաղթական երկու բիձա քիսաներից դույլասար թուրուն հանեցին, թուրունից մի քիչ թափվեց մարմարի վրա, և երբ բիձան ճաքճքած մատերով հավաքեց թուրունը, նրա աչքին չընկավ քարի գիրը՝ «Նվագող վշտից հայրենյաց»:

Ես ձեզ պատահմամբ տեսա: Նստել էիք կամարի շվաքում, նայում էիք առվի ջրին: Անշարժ էիք ձուլածի պես: Ասես տարիներ առաջ նստել եք այդ կամարի տակ ու գիշեր ցերեկ նայում եք առվի ջրին:

Պառավ ձկնորսն էլ այդպես նստում է գետի եզրին, ժամերով աչքերը չռում, հառում մի կետի: Եթե ձեզ այդպես նկարեին, իրավունք կունենային նկարի տակ գրելու «Հոգու խաղաղ խանգարում»:

Դուք ինձ իսկույն չճանաչեցիք, բայց երբ հայտնեցի ազգս, «հիշում եմ» ասացիք, ժպտացիք: Ձեր բերանի խոռոչում ես ոչ մի ատամ չտեսա: Երևի դրանից էր, որ խոսելիս դուք բառերն ասես լնդերքի տակ ծամում էիք, լեզվով հրում:

Տեսա մատենադարանը: Դուք այնտեղ եք աշխատում, հին ձեռագրերը կարգի եք բերում, համարակալում: Եվ երբ մագաղաթյա մի մատյան եք բաց անում, լուսանցքների գունավոր նախշերին նայում, դուք դարձյալ Բյուզանդիան եք հիշում, ձեր աչքերը մագաղաթի վրա մի հին պատմություն են կարդում:

Սենյակի անկյունում, մաշված բազմոցի վրա մռռում էր Վանա պառավ կատուն: Դուք ցույց էիք տալիս «նախնական երկրից» մի վավերագիր, և երբ ակնոցները հանեցիք՝ Ներսես կաթուղիկոսի նամակը ցույց տալու, ինձ թվաց, թե դուք կույր եք, աչքեր էլ չունեք:

Պարարտամարմին մի կին սև վուալի տակից նեղլիկ պատուհանների շարքում որոնում էր ծանոթ պատուհանը: Ինչո՞ւ Չանգեզուր չեք ասում, այլ Սյունյաց աշխարհ: Պատուհանից ալեխառն մորուքով մի գլուխ երևաց, ժպտաց: Վուալով կինը դռնակով ներս մտավ: Միրուքը պատուհանը փակեց, փեղկի ետևից երևաց և վուալը:

Ինչ սառն էր ձեր սենյակում, ձեր բառերը՝ անսահման ձանձրույթ: Հեռանալիս դուք տրտունջ հայտնեցիք, որ նոր սերունդը էլ առաջվա գրքերը չի կարդում, նրանցից և ոչ ոք չի հարցնում

այն, ինչ իմաստն է ձեր կյանքի: Ի՞նչ կանեիք, եթե մատենադարանում մագաղաթյա գրքեր չլինեին...

...Երեկոյան քաղաքում հրավառություն կար: Պղնձե փողերը հնչում էին հաղթական մարշով: Ջահեր էին վառել և դրոշների կարմիրը ջահերի լույսով արնագույն էր թվում: Մեկը բարձր ու զիլ խոսում էր պատշգամբից: Պղնձե փողերի հաղթական մարշը արձագանքի պես էր հնչում:

Իսկ դուք տոնական այդ իրիկուն աղմուկից հեռու կարդում էիք հինգերորդ դարի մագաղաթ...

ԿԱԾԱՆՈՎ

Արևը կախ էր ընկել դեպի մայրամուտ, երբ մենք մեր ետևում թողինք Ահնաձորի անտառները և ծերունի անտառապահի վերջին պատմությունն այն մասին, թե ինչպես ձմռան լուսնկա մի գիշեր արջը դուրս եկավ կաղնուտից, ինքն էլ բերդանով էր և այլն: Որսորդի սովորական պատմություն, որի իրական լինելը դժվար է որոշել, քանի որ վկան արջն է ու լուսինը: Արջը իբր թե վիրավոր փախավ:

Նեղիկ կաճանը, որ անտառի խորքերում հաճախ էր կորչում չոր տերևների մեջ, անտառից դուրս գալուց հետո ավելի լայնացավ, ձիերը փնչոցով բարձրացան սարն ի վեր:

Գագաթին Կատարի խաչի սպիտակ ժայռերը մեջք-մեջքի տված բարձր բուրգ էին կազմել: Մարդու աշխատանք չկա այնտեղ, ոչ ոք չէր տաշել սպիտակ ժայռերը: Բայց այնքան նման են սրբատաշ պարիսպների:

— Քերծերի գլխին խաչ կա, — ասաց անտառապահը, երբ նկատեց, որ մեր հայացքները դեպի ժայռերն են ուղղած:

— Առաջներում շատ էին ուխտ գալիս: Ետևի կողմից ճանապարհ կա: Մեկ-մեկ բարձրանում են, մտնում քարայրի մեջ: Մութ քարայր է, ոչ գիր կա, ոչ խաչ: Վերևից, մթին քարատակում, ջուր է կաթում: Էնքան են ման եկել, բայց չեն գտել ջրի ակը:

— Իսկ ջուրն ի՞նչ է լինում, — հարցրեց ընկերս անտառապահին:

— Կորչում է քարատակում: Հենց էն ջրի համար են ուխտ գալիս:

Պատմեց, որ գյուղերում հավատք կա, թե Կատարի խաչը չբերք կանանց արգանդում պտուղ է ծնում: Գալիս են, ոտաբոբիկ բարձրանում սպիտակ ժայռի կատարը, չոքե-չոք մտնում քարանձավի մեջ, կանգնում, որ ջուր կաթի մազերին, կրծքին, ձեռներին: Եվ հետո չորեքթաթ դուրս են գալիս:

— Վախենալու տեղ է. ես մի անգամ գնացել եմ: Էն տարին...

Թփի տակից աղվեսի ճուտը դուրս թռավ, փախավ սարն ի վեր: Անտառապահի խոսքը բերանում մնաց: Ետևից հոյ տվավ, մտրակեց ձիուն, բայց ձին քայլերն էլ չարագացրեց, հայտնելով, որ եթե տիրոջ տարիքը ներում է աղվեսի ետևից վազել, այդ նա պիտի անի սեփական ոտքերով: Ծերունին մի անգամ էլ մտրակեց, հայհոյեց ձիուն: Ձին հայհոյանքն էլ կուլ տվավ:

Մենք տեսանք, թե ինչպես աղվեսը պահվեց քարերի արանքում: Երբ կաձանը հասավ գագաթին, ձիերի ոտնաձայնից աղվեսը թաքստոցից դուրս եկավ, մի վայրկյան նայեց մեզ, պոչը հավաքեց ու նորից փախավ, այս անգամ դեպի սարահարթը, որի վրա երևում էին դեռ չհնձած արտեր:

Հսկա մի անգղ, արծվի չափ, սպիտակ ժայռերի գլխին թևերին արավ, նախ բարձրացավ վեր, ապա թևերն իրար հավաքած՝ քարի պես ընկավ արտերի մեջ: Անգղը տեսավ աղվեսի ճուտին:

Պայքար սկսվեց, մահվան և կյանքի կռիվ: Մերթ անգղն էր վայր ընկնում, աղվեսը փրցնում էր մի փետուր նրա թևից, մերթ աղվեսն էր պատկում մեջքի վրա, թաթերով պաշտպանվում անգղի մագիլներից ու կեռ կտուցից:

Հանկարծ անգղը թևին արավ, թռավ վեր, աղվեսի ճուտը ճանկերի մեջ: Օդում կռիվը շարունակվեց միայն մի քանի վայրկյան, որովհետև անգղը բաց թողեց աղվեսին, պտույտներ արեց և նստեց Կատարի խաչի գլխին:

Աղվեսն ընկավ արտի մեջ: Մի բույե հետո վեր կացավ, սկսեց վազել: Տարօրինակ էր վազում, գլուխը մի կողմի վրա թեքած՝ մերթ առաջ էր գնում, ընկնում, մերթ կողքի ծովում, վազում, ասես չէր տեսնում ոչ քար, ոչ թուփ: Անտառապահը հասավ աղվեսին, բռնեց: Մեզ թվաց, թե աղվեսը վազեց նրա կողմը:

Աղվեսի աչքերից արյուն էր կաթում: Անգղը կտցահարել էր աչքերը հանել: Դրանից էր, որ աղվեսը տարօրինակ էր վազում: Ոչինչ չէր տեսնում:

Ծերունին բաց թողեց աղվեսին: Գլորվելով, գլուխը շարժելով կույր աղվեսը կորավ անտառում:

— Անիրավը միշտ աչքերն է ուտում, — ասաց անտառապահը անգղի մասին:

Շարունակեցինք ճանապարհը: Իրիկնապահ էր, գնալիք տեղը հեռու: Ձիերն էլ էին բեզարել: Կատարի խաչի ժայռերը հեռվում ավելի պարզ էին երևում, ասես սարի գլխին ամպ էր նստել:

Ձորում մթնեց, բայց աստղալույսի տակ կարելի էր որոշել արահետը, քար ու խութ: Մի ստվեր մեզնից մի քիչ հեռու բարձրանում էր ձորն ի վեր:

Երբ հավասարվեցինք, մթնում հազիվ կարելի էր տեսնել մարդու պառավ դեմքը: Այնքան դանդաղ էր քայլում և արագ հևում, ասես շունչը պիտի տար:

— Ի՞նչ մարդ ես, ա՛յլեր, ո՞ր ես գնում, — հարցրի: Կանգնեց, շունչ առավ, հետո պատասխանեց.

— Շինական եմ, հրեն է՛ մեր շենը, — և մահակը մեկնեց հեռուն: Եթե ցերեկ էլ լիներ, դժվար թե հեռվում երևար նրա գյուղը:

— Բա ո՞ր ես կես գիշերին, մենակ...

— Տաշքենդ եմ գնալու, տղիս մոտ: Հրես լուսնյակ կլինի... — դանդաղ պատասխանեց նա, շարունակելով ճանապարհը:

Մինչև Տաշքենդ այդ շնչով, այդքան թույլ ոտքերով: Դեռ քանի ժամ պիտի քայլեր մինչև հասներ մոտակա գյուղը: Այն հարցին, թե ո՞վ է որդին, ծերունին անորոշ պատասխան տվավ:

— Մեծավոր ա...Երկիրիս գործերը նրա ձեռքովն ա անց կենում:

— Ինչի՞ ես գնում:

— Այ որդի, բա իմ հալը տեսնում չե՞ս, մի ոտս գերեզմանումն ա: Էսօր-էգուց որ մեռնեմ, բա իմ մյուսքիս, կալ ու մարագիս ո՞վ ա տիրանալու: Թողնեմ, որ շուն ու գել ցրիվ տա՞ն...

Մի բուպե շունչ առավ, հետո ավելացրեց.

— Գա, երեսի ջրով եղածն իրան տամ, ինձ էլ պարտակի հողում, հետո գերեզմանիս ուշունց չտա:

Գյուղում կալ ու մարագ ունի, թթենու այգի, երկու կով, մի եգ: Կինը գարունքին է մեռել, էլ ոչ ոք չունի, որդուց բացի:

— Դե նամակով գրեիր էլի, — ասաց ընկերս:

— Նամակը իմ խոսքիս չի հասնի, որ կանգնեմ, երեսին ասեմ...

Եվ համարյա թե ասաց այն, ինչ մտքում որոշել էր որդուն ասել Տաշքենդ հասնելուց: Խոսքից երևաց, որ նա տրտնջում է որդուն ուսում տալուց:

— Կողքիս նստած կլինեիր...Էդ բոլորը գրքի սեն ու սպիտակը արեց:

Նրան դժվար էր և՛ խոսել, և՛ ձորով բարձրանալ: Դժվար էր նաև քայլել ձիերի հետ, թեկուզ ձիերն էլ կամաց էին փոխումոտքերը: Մի քիչ հետո մարդն սկսեց ետ մնալ: Մեր և նրա միջև տարածությունը աննկատ շատացավ, չգիտեմ լսե՞ց նա մեր մնաս բարովը:

Մի անգամ էլ իջանք, մի այլ ձոր անցանք, բարձրացանք և ուշ գիշեր լուսնի լուսով դիմացի գյուղը տեսանք: Շան հաչոցը մեզ ամայի ձորում թվաց որպես քաղցր կանչ:

Տան տերը ճրագը վառեց: Ճրագի տակ գետնին փռած կարպետը տեսանք և ջարդված, բեզարած պատկեցինք կարպետի վրա:

— Տեսնես հիմի որտեղ է էն մարդը, — ասաց ընկերս:

— Բա աղվեսը կույր աչքերով, — ձայն տվավ ծերունի անտառապահը սենյակի մյուս անկյունից:

Մութ ձորեր, անտառ, նեղ արահետ... Աղվեսը թաթով արնոտ աչքերն է սրբում: Մի մարդ դանդաղ քայլելով գալիս է կանգնում, շունչ առնում, արահետով բարձրանում: Կատարի խաչի քարանձավում գիշեր-ցերեկ անհայտ ակնից պղտոր ջուր է կաթում, կորչում քարերի մեջ:

* * *

Առավոտը սովորական էր: Աշնան սկզբի առավոտ գյուղում, մի քանի կալում եզները կամներն էին քաշում, մեկը ուռի ճիպոտներից քթոց էր հյուսում, բոստաններում կարտոֆիլ էին հավաքում:

Հողի վեճեր, գանգատ: Ծառը շվաք է անում հարևանի արտին, տերը ծառը չի կտրում, ամեն օր կռիվ, խոսք ու զրույց: Վեճը հին է, ամեն տարի ծառը տերևակալելու հետ էլ վեճը նորոգվում է, աշունքադեմ վերջանում: Իսկ ծառն ամեն տարի ճյուղ է տալիս և փթերով ընկույզ:

— Նա ինձ համար ծառ չի, որդու տեղ ա...Բա ես նրա ճյուղին կարա՞մ կացնով տալ, — ասում է տերը:

— Ես կտամ, ես, — կանչում է արտատերը:

— Դու իմ գլխին էլ կտաս, քեզ ո՞վ կթողնի...

Մեկը Պետապից էր գանգատվում: Հագին անգլիական շինել էր, վրայից ծվենները կախ չուխա: Պետապը տոկոսներն ուզում է, ինքն էլ չքավոր է, միջոց չունի:

Հետո, գյուղից դուրս գալիս, նախագահը պատմեց Պետապից գանգատվողի մասին: Երկու օր առաջ նա դատարանի որոշմամբ քսան ռուբլի տուգանք էր տվել մի կնոջ անպատկառ հայիոյելու համար, դատարանում առաջարկել էին հաշտվել, ներողություն խնդրել կնոջից տուգանքից ազատվելու համար: Կինը համաձայնվել է: Բայց նա կանչել է.

— Էդքան էլ կտամ, էդ լիբբի առաջ խոնարհվիլ չեմ...

Կանչել է և ասել մի ուրիշ ծանր խոսք, որի համար կրկնակի պիտի տուգանեին, բայց դատավորը վճռի ընթերցումը հերիք է համարել:

Գյուղից ներքև, տափարակի վրա, ֆուրգոնի շուրջը խմբվել էր բազմություն: Օտարություն էին գնում մոտ տասն հոգի՝ կին, երեխա: Ոմանք լալիս էին, գոգնոցի ծայրով արցունքները սրբում և արցունքի միջից բարևներ հիշում նրանց, որոնք հեռու գնացին մեկել տարին:

Մի պառավ կին հարսին է ճանապարհ դնում թոռան հետ: Պատվիրում է իրերին լավ նայել, երեխային տաք պահել:

— Իվանին ասա, որ ցելերը ցաքելիս անպատճառ գա...Թե կարանք մի եզ առնենք:

Մյուսը խանգարում է սկեսրոջ խոսքը, մի կապոց ձավար ու չորաթան մեկնում հարսին՝ հանձնելու իր աղջկան, որը նույն քաղաքումն է ապրում: Այդ կինը ուրիշ պատվերներ էլ է տալիս. սկեսուրն առիթից օգտվելով, մոտենում է ու հազարերորդ անգամ համբուրում թոռան թշերը: Համբուրում է այնպես պինդ, որ պոռոշների տեղը կարմրում է: Իսկ սղան ֆուրգոնում դարսած իրերի վրայից նայում է նրանց, որոնք խոնվել են ֆուրգոնի շուրջը:

Ձիերն իրար բաշ են շոյում, գրնգում են նրանց վզից կախած զանգուլակները:

— Դե՛, շուտ, եղացանք, օրը մթնեց, — կանչում է ֆուրգոնի տերը բլրակով արագ իջնող մեկին, որը հենց ճանապարհվելու ժամանակ հիշել էր իր մի բարեկամին, ետ վազել նրան էլ տեսնելու:

Գնացողներին բոլորն են սիրտ տալիս, գնացողները իրենց վերջին ցանկությունն են հայտնում, որ հետո սրբությամբ պիտի կատարեն գյուղում մնացողները և ամեն անգամ հիշելիս թառանչ քաշեն:

Մի կին ֆուրգոնի ճաղերին մոտեցավ, մեկը ներսից կնոջը մոտեցրեց երկու տարեկան երեխայի: Ճաղերի ետևից մանուկը բանտարկյալի էր նման: Սակայն բանտարկյալը ժպտում էր, թաթը մեկնում կնոջը:

Բլրակով արագ իջնողը մոտեցավ, տեղավորվեց: Ֆուրգոնի տերը մտրակը շարժեց, ձիերը ուժ արին, ֆուրգոնը շարժեցին: Կանչերը, ձեռքի շարժումներն ավելի շատացան: Մեկը բարձրաձայն հեկեկաց: Մի քանիսը կախ ընկան ֆուրգոնի ետևից և այդպես նորից կրկնեցին այն խոսքերը, որ շատ անգամ էին ասել:

Կինը ֆուրգոնը շարժվելիս քայլեց հենց ֆուրգոնի հետ: Ետևի մեծ անիվը դառնում էր, երբեմն քսվում կնոջ շորերին: Ճաղերի ետևից երևաց մանկան գլուխը: Ներսից մի ձեռք կոացրեց նրան այնքան, որ մայրը համբուրեց, ձեռքերը փաթաթեց նրան, իսկ ֆուրգոնը շարժվում էր, ետևի անիվը երբեմն քսվում էր կնոջ շորերին, ֆուրգոնի հետ քայլում էր և կինը:

Ետևից մեկը կանչեց, որ հերիք է: Կինը հեռացավ, ֆուրգոնն անցավ: Լաց էր լինում և լացից ուսերը ցնցվում էին: Սպասեցին այնքան, մինչև ֆուրգոնը ծովեց ձախ, ծածկվեց բլրակի ետև: Դանդաղ ու ծանրաքայլ վերադարձան ետ:

Այդպես դառնում են գյուղի գերեզմանատնից, խումբ-խումբ, գլուխները կամացուկ օրորալով: Ամենից վերջին քայլում էր այն կինը, որ վերջին համբուրողը եղավ: Կինը մի քանի անգամ ետ դարձավ, նայեց: Ֆուրգոնն էլ չերևաց:

Մեր ճանապարհը դարձյալ զառիվայրով էր: Ծերունի անտառապահը մեզ ցույց տվեց ճանապարհը, մի քանի անգամ ասաց, թե Կարմիր քարին հասնելուց պիտի աջ գնալ, մոտեցավ, ձեռք տվավ մեզ:

— Աղվեսը, կույր աղվեսը, — հիշեցրեց նրան ընկերս: Անտառապահը ծիծաղեց:

— Գիշերս գայլերը երևի ցրիվ են տվել... Կույրը շատ չի ապրի:

Սպասեց այնքան, մինչև բարձրացանք զառիվայրի գլուխը: Հետո ձին թեքեց գյուղի կողմը:

Այդ երկրում մի շաբաթ մնացինք: Վերջին սարի գագաթից երևաց ընդարձակ հարթությունը, որի հորիզոնը հավվել, խառնվել էր երկնքի կապույտին: Թվում էր, թե կապույտակ ծով է և ոչ ցամաք տափաստան:

Ձիերը ետ տարան ծանոթ սարերը, քարատակ գոմերը, ուր ծնվել են նրանք, կերել գարի ու սարի խոտ և վարժվել մագլցելու քարափները, փնչոցով զառիվայրը բարձրանալու:

Մի քիչ ներքև լայն ճանապարհին կանգնել էր փոշոտ մեքենան, մենակ մնացած բուդայի պես մոնչում էր:

Փակում էիր աչքերդ, և քեզ թվում էր, թե նավակ է օրորվում ջրերի վրա: Մեքենան փոշու ամպ էր թողնում ետևից և ծածկում եկած ճանապարհը: Ավազի հատիկները անիվների տակից թռչում էին հեռու:

Ճանապարհի կեսին մեքենան դանդաղեցրեց ընթացքը: Մի ֆուրգոն անիվը ջարդել, մնացել էր: Տերը ձին նստել, գնացել էր նոր անիվ բերելու:

Մեքենան շատ զգույշ, համարյա սողալով, անցավ ֆուրգոնի կողքով: Կապոցների վրա նստողները նայեցին մեզ: Մեկը թե՛

— Ա՛յ մաշին...ի՛նչ եմ ասել...

Ֆուրգոնի ծայրին նստել էր Տաշքենդ գնացող ծերունին: Փոշի էր նստել փափախին, սպիտակ միրուքին, շորերին:

Երբ մեքենան կամացուկ անցավ ֆուրգոնի կողքով, մի վայրկյան միայն տեսա նրան: Փոշոտ արտևանունքի տակ ինձ թվաց, թե աչքի պարապ խոռոչներ են: Ծերունին տեղից չշարժվեց:

ԿՈՒՐԻՍԵՑԻ ԱՆԴՐԵԱՍԻ ԴԻՄՈՒՄԸ

Այս պատմությունը սկսվում է այն օրից, երբ հողաբաժանության հերթը հասնում է Մեղրու գավառի Կուրիս գյուղին: Հողաչափը ջորու վրա նստած հենց որ հասնում է գյուղ և իր թղթերը ցույց տալիս, հավաքվում են, ժողով անում, հողկոմ ընտրում, հողերի ցուցակը կազմում: Մյուս օրը սկսում են հողերը չափել:

Այսպես տևում է տասներկու օր: Կուրիսը փոքր գյուղ է, ունի մոտ հիսուն ծուխ: Հողն էլ քիչ է, շնչին հասնում է 800 քառ, սաժեն: Տասներկու օրում հողերը բաժանելուց հետո, հողաչափը համայնքի ժողով է գումարում: Կուրիսի համայնքը հաստատում է հողերի բաժանքը, չբավորները ուրախությամբ ստորագրում են արձանագրությունը: Ով մինչ այդ հող չուներ, ուրիշի հողերն էր վարձով վարում, հող է ստանում:

Թղթերը խուրջինի մեջ դրած, հողաչափը նստում է ջորին, մնաս բարով ասում Կուրիսին, ուրիշ գյուղ գնում: Այսպես անցնում են ամիսներ, մոռացվում է Կուրիսն էլ, նրա հողաբաժանքի պատմությունն էլ:

ԿՈՒՐԻՍԻ ՀՈՂԱԲԱԺԱՆՔԸ

Աշունքվա մի օր փոստը բերում է մի դիմում, վրան գրած՝ «Հայաստանի Գերագույն Խորհուրդին»: Փոստի ցրիչը միտք է անում, թե այս ինչ «Գերագույն Խորհուրդ» է և որոշում է, որ երևի Կենտգործկոմը կլինի: Եվ իսկապես ցրիչը չի սխալվում, դիմումը պիտի հասներ հենց այդտեղ:

Ո՞վ էր գրել դիմումը և ինչի՞ մասին: Կուրիս գյուղացի Անդրեաս Հովհաննիսյանը նույն գյուղի հողաբաժանքի մասին: Կարդում են, զարմանում: Այսպե՞ս էլ դիմում, մի թե այդքան անարդարություն է եղել հողերը բաժանելիս: Ի՞նչ էր գրել կուրիսեցի Անդրեասը իր սեփական ձեռքով, թղթի չոր երեսի վրա:

«Կուրիսում հողերը չափելիս ոչինչ չեն խնայել: Քարերը, քոլերը, պատերը, անպետք հողերը չափել են, բաժանել»:

Եվ դրանից տուժել է «չքավոր դասակարգը», հողաչափը ոչ մի ուշադրություն չի դարձրել գյուղացոց բողոքին, սպառնացել է ձեռով, գյուղացիք էլ սուս են արել, համաձայնվել բաժանքին: Այդ գրելուց հետո Անդրեասը իր ցավից է գրում.

«Ինձանից խլեցին իմ սեփական հողերս, որոնք ինձ ապրուստի միջոց էին տալիս: Հինգ հարյուր վազ ունեցող խաղողի այգի եմ տվել, կարծելով թե ձեռք կվերցնեն ինձանից: Սակայն որտեղ... Առանց իմ կամքը հարցնելու խլել են ինձանից ամենալավ հողերս, ինձ զրկելով ապրուստից...»:

Դիմումի վրա, վերև բերած այս խոսքերի դիմաց «Գերագույն Խորհուրդից» մի ընկեր կարմիր մատիտով նշանակել է «չքավոր դասակարգ», երևի քննիչին հիշեցնելու համար Անդրեաս Հովհաննիսյանի այն խոսքը, թե «հողաչափը չքավոր դասակարգին ճնշել է»:

Հողաբաժանքի դեմ բողոքելուց հետո կուրիսցի Անդրեասը ավելորդ չի համարել նկարագրել գյուղի ներքին կյանքը, նրա պակաս կողմերը, որպեսզի կարդացողի համար պարզ լինի, թե ինչքան ծանր դրության մեջ է Կուրիսը և ինչքան արդար է ինքը՝ Անդրեասը:

ԳԱՅԼԵՐՆ ՈՒՏՈՒՄ ԵՆ ԳԱՌՆԵՐԻՆ

«Մեզանում այն է նկատվում, — գրել է Անդրեասը, — որ ջուրս պղտորել ես, պետք է քեզ ուտեմ»:

Երևի ուզում է հիշեցնել գայլի և գառան պատմությունը, ցույց տալու համար, թե ինչպիսի գայլեր կան Կուրիս գյուղում, գայլեր, որոնք մի պատճառ են փնտրում Անդրեաս Հովհաննիսյանի «չքավոր դասակարգին» գառան պես կուլ տալու: Դրանից հետո Անդրեասը գրել է.

«Տեղն է գալիս Միքայել Նալբանդյանի խոսքը, թե ազատություն կա, բանտից շատ նեղ է: Կուրիսում մի ահռելի ուսումնարան ենք կառուցել և ես 2 տարի տուժել եմ, մեջքիս գաճ ու քար կրելով, որից ավելի քայքայվել եմ»:

Եվ դարձյալ խոսքը շուտ է տալիս հողի մասին:

«Իսկ հողը շնչի են վերածում: Խնդրում եմ հինգ շնչի իսկական հող թողնել ինձ: Հավատացնում եմ, որ իմ հողերս ինձ համար իբրև կանոնավոր ապրելու միջոց շատ քիչ են: Նաև մի սխալ, որ ինձ տվել են չորս շնչի, այնինչ ես հինգ շունչ եմ»:

Այս բոլորը կարդալուց հետո մարդ ակամա զարմանում է այն հողաչափի վրա, որ ջորու վրա նստած եկավ, չափեց ու գնաց և գրեց, թե հողաբաժանքը կանոնավոր է, և բողոք չկա:

ԱՆԴՐԵԱՍԸ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒՄ Է ԶՔԱՎՈՐ ԴԱՍԱԿԱՐԳԻՆ

«Ձեզանից բարձր էլ ո՞ւմ դիմենք, — հարցնում է Անդրեասը «Գերագույն Խորհրդին» և ավելացնում.

— Տեղն է գալիս Ռաֆայել Պատկանյանի «Վանեցոց գանգատը». «Աստված, որ դու շատ բարի ես, մենք վար, դու վեր, շատ հեռու ես, խոշոր գործերով կպարապվես, ապա որին մենք գանգատվենք»:

«Վանեցոց գանգատն» անելուց հետո կուրիսեցի Անդրեասը բողոքում է գյուղում կատարված մի շարք գողությունների մասին, որի դեմ խորհուրդը ոչ մի միջոց ձեռք չի առել: Օրինակ, ամառվա ընթացքում նրա պատշգամբից գողացել են մի կարպետ, գողն այդպես էլ անպատիժ մնացել է:

«Մեզանում օրենքները գոյություն չունեն, թալանում են ամեն բան ազատ կերպով: Հույս ունեն, որ Գերագույն Խորհուրդը ուշադրություն կդարձնե այս չարիքը վերացնելու»:

Ներողություն խնդրելով, որ երկար է գրում, Անդրեասը, գանգատվելով գյուղի...հավերից («ինչո՞ւ հավերը չեն բանտարկում, որ ցանքսը չփչացնեն»), — գրում է կուրիսցին) հայտնում է, որ փոստի ծախքը չկարողանալով գտնել, դիմումն ուղարկում է շատ ուշ:

Հե՛յ գիտի «չքավոր դասակարգ»:

ԴԻՄՈՒՄԸ ՀԱՍՏԱՎ «ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ԽՈՐՀՐԴԻՆ»

Հենց որ գործավարը այս դիմումը դնում է «Գերագույն Խորհրդի» մի ընկերոջ սեղանի վրա և այդ ընկերն էլ ուշի ուշով կարդում է կուրիսցու գրածը, հենց նույն օրն էլ կարգադրվում է քննել, տեղում մանրամասն ստուգել, թե ինչե՞ր է կատարվում Կուրիսում, ի՞նչ թալանի մասին է խոսքը, ո՞վ էր այն հողաչափը, որ ցեխը ձյունով ծածկեց, ձյունը հավկեցու տակից ցեխը երևաց:

Բավականին ժամանակ անցավ, մինչև այդ կարգադրությունը ձեռքեձեռք անցնելով, հասավ Կուրիս գյուղը: Փոքրիկ թղթի հետ միասին գյուղ գնացին և մի քանի մարդիկ, ժողով անելու և քննելու, թե երբ է թալան եղել, ինչ գողեր են, որ ազատ ման են գալիս և ինչիցն է, որ Կուրիս գյուղում օրենքները չեն գործում և գառներին, ջուրը պղտորելու համար, գայլերն ուտում են:

Ժողով են կանչում, ժողովում հողաբաժանքի հարցն են դնում, գողության, թալանի, կորած կարպետի, մի խոսքով այն բոլոր հարցերի, որի մասին կուրիսցին գրել է իր դիմումի մեջ:

Հնարավորություն չկա ժողովին մասնակցող գյուղացիների ասածները մեկ-մեկ գրելու, ինչպես և նրանց գրավոր ցուցմունքները տալու: Եթե Կուրիսի գյուղխորհուրդը մի թուղթ էր ստացել «շտապ քննություն կատարելու» մասին, այդ ժողովից հետո Կուրիս գյուղի հողաբաժանքի և Անդրեաս Հովհաննիսյանի գրած հարցերի մասին դրանից ավել թուղթ է գրվում:

Ի՞նչ է պարզել քննությունը, ի՞նչ է ասում Կուրիսի չքավոր դասակարգը Անդրեաս Հովհաննիսյանի մասին:

Ամենից առաջ հաստատվում է, որ նրա հինգերորդ շունչը, որին հող չեն տվել, ծնվել է հողը բաժանելուց հետո: Իհարկե, հողաչափը հանցավոր է, որ հուլիսին է հողերը բաժանել և երեք ամիս չի սպասել, որ Անդրեասը մի ժառանգ էլ ունենար:

Անդրեասը Կուրիսի հողով հարուստ մարդն է եղել: Տարիներ շարունակ նրա հողերի վրա ուրիշներն են մշակություն արել, իսկ ինքը քաղաքներում ապրելով, ազատ ժամերին կարդացել է Ռաֆայել Պատկանյանի վանեցոց գանգատները:

Ոչ մի այգի չի տվել, հինգ հարյուր վագով: Անդրեասը հողով լրիվ բավարարված է և նույնիսկ մի քիչ էլ ավելի: Այդպես էլ գրված է համայնքի արձանագրության մեջ.

«Անդրեաս Հովհաննիսյանը Պատվակ անվանվող տեղում ուներ երկու մեծ հողամաս: Այդ հողամասերից մեկը, որ ավելի վատ էր, կտրված է, իսկ մյուսը, որն ավելի լավ է, թողնված է իրեն: Նա ստացել է հողատերի նորմայով և լավ կատեգորիա»:

Մարկայի փող չունեցող Անդրեասը, որ իր դիմումն ուշացրել էր դրա պատճառով, միջակից բարձր տնտեսություն ունի, գյուղի ունեորներից է: Իսկ ի՞նչ գողություն է, որ կատարվել է Կուրիսում և գողերին անպատիժ են թողել:

ԿՈՒՐԻՍՈՒՄ ԳՈՂՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԹԱԼԱՆ

Կուրիս գյուղում երկու տարվա ընթացքում անթիվ անհամար գողություն է եղել: Տարել են մի ուլ և երկու հավ: Ուլը հետ է մնացել հոտից, կուրիսցի երկու ջահել ուլին պառկեցրել են փոսի մեջ և դանակը խրել կոկորդում: Ուլը բղավել է, օգնություն կանչել գյուղխորհրդից, բայց նախագահը չի լսել և կուրիսցի երկու ջահել ուլը անուշ են արել, բայց մյուս օրն ևեթ վճարել են ուլի արժեքը: Իսկ հավերը գողացել են անհայտ չարագործներ: Կալը կալսելիս հարևանի երկու հավ դեզի վրա քուջուջ անելու համար արժանացել են մահվան և տապակվել են կալատիրոջ կաթսայում:

Կուրիս գյուղում եղել է մի չտեսնված թալան, որի համար իրավունք ուներ Անդրեասը բողոք տալու «Գերագույն Խորհրդին»: Գյուղի հովիվը ամառվա շոգին անցնում է մի բոստանի կողքով, աչքն ընկնում է կանաչ վարունգին: Մարի չոբա՛ն, Կուրիսի վարունգ...Չովիվը թոնում է ցանկապատի վրայով, ծոցը լցնում է վարունգով: Հարա՛յ-հրոց, աղմուկ-աղաղակ: Չովիվը կարողանում է միայն վարունգի կեսը կուլ տալ, որովհետև տերը վրա է հասնում, բկից բռնում: Ահա միակ թալանը երկու տարվա ընթացքում:

Ժողովում քննում են Անդրեաս Չովհաննիսյանի պատշգամբից գողացած կարպետի պատմությունը: Այս ամենից զարմանալին է: Դուրս է գալիս, որ կարպետն ուրիշինն է եղել, կարպետը կորել է գյուղի դպրոցից: Մեկը վեր է կենում և հայտարարում, որ ինքը «կասկածում է Անդրեաս Չովհաննիսյանի վրա նույն կարպետի մասին»:

ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ ՄԻՆՉԵՎ «ՅՈԹ ՊՈՐՏԸ»

Ասում է ինչքան անտառի խորքը մտնես, այնքան շատ ցախ կհավաքես: Քննում են Անդրեասի «յոթ պորտը», և պարզվում է, որ հնում կուրիսցին ինչ-որ պատմություն է ունեցել, որի համար նրան գյուղից հեռացրել են:

«Անդրեաս Չովհաննիսյանը խարդախ մարդ է: Հողաբաժանքից հետո լարված դրության մեջ է մեր գյուղում: Նա անցյալում էլ խարդախ մարդ էր, որին հեռացրինք գյուղից: Եվ միայն վերջերս է եկել գյուղ...»:

Այսպես են ասել գյուղացիք նրա մասին, քննության ժամանակ:

Կա մի հեքիաթ, թե ինչպես երկու սոված մարդ թագավորի ախոռի կտրան մի հատ չամիչ են գտնում, փորում են կտուրը, ավելի շատ են գտնում, վերջը ծակում են և ընկնում չամիչով լի ախոռը:

Քննության ժամանակ փորել են, մի չամիչ են գտել, մի քիչ հետո երկուսը, երեքը, և վերջն ընկել են Անդրեասի ախոռը, այսինքն գտել են իսկական պատճառը, որի մասին արձանագրության մեջ միայն երկու խոսք է ասված:

Անդրեասը մի ուրիշ գյուղացու շատ ծածուկ հայտնել է.

— Դու մի քիչ հեռու կաց, ես խորհուրդը ցրեմ: Այդ մասին ես աշխատում եմ:

Եվ նույն ճանապարհով մի թուղթ էլ գնաց, ուղղված Կուրիս գյուղի բնակիչ Անդրեաս Հովհաննիսյանին: Կուրիսցին կարդաց, աչքերը չռեց:

— Ձեր դիմումը թողված է անհետևանք...

«ՄՈՒՐՈՒՉ»

Էլեկտրական մեծ լամպերը լույսով ողողել էին կայարանի պերրոնն ու զուգահեռ ընկած երկաթգծերը: Անձրևը նոր էր դադարել, և լույսի տակ պերրոնի սալահատակը փայլփլում էր մաքուր սրբած հայելու պես, իսկ ռելսերն ասես ապակե ձողեր լինեին: Անձրևաջուրը խառնվել էր ռելսերի մոտ թափված մագուրթին և շպալների արանքում գոյացրել սև, փոքրիկ լճակներ, որոնց յուղոտ մակերեսն արտացոլում էր լամպերի լույսը:

Հերթական գնացքն ուղևորվել էր: Մի քանի՝ աչքերն անքնությունից ուռած ուղևորներ հենվել էին փայտի մեծ աթոռներին, ննջում էին, ոտների արանքում կապոցներ, տոպրակներ: Կարմիր-կանաչ լապտերներով կոնդուկտորներ, անբաժան կողովը կամ մեծ կողպեքով արկղը թևի տակ, գնում գալիս էին, մտնում հերթապահի սենյակը կամ գանգի մոտ կանգնած զրուցում: Կեղտոտ գոգնոցով մեկն ավլում էր առանց այն էլ անձրևից լվացված պերրոնը:

Երրորդ գծի վրա տասնհինգի մոտ ապրանքատար վագոններ կային, առանց շոգեմեքենայի: Յուրաքանչյուր վագոնի առաջ խռնվել էին տղամարդ ու կին, կանչում էին, ծիծաղում, խոսում: Պերրոնի վրա անց ու դարձ անողները երբեմն կանգնում էին, նայում վագոնների կողմը, ծիծաղում, եթե լսվում էր սուր մի խոսք կամ հանաք:

Վսեռբուչի գնացող գյուղացի երիտասարդներ էին: Հեռվի մթության մեջ, մերթ ընդ մերթ, գիշերահավի պես կանչում էր շոգեմեքենան, որ պիտի գար, տասնհինգ վագոններն առներ ու տաներ:

Երգ, աղմուկ, աղաղակ և այդ ամենի հետ մի քանի զուռնա ու դիոլ, մի զիլ ծլնագանող դուդուկ, որ ծղրտում էր՝ առավոտյան գետի ափը վազող սագերի պես:

Յուրաքանչյուր վագոնի առաջ հավաքվել էին գնացողների հարագատները, նրանց խառնվել էին և կոնդուկտորներ, կայարանի հերթապահ ծառայողներ, կառապաններ և սոսկական ուղևորներ, որոնք հաջորդ գնացքով պիտի մեկնեին:

Մի վագոնում քյալալեցիք էին, մյուսում հոռոմցիք, երրորդում մաստաբեցիք ու թալինցիք: Վագոնից վագոն ձայն էին տալիս, ամեն վագոն աշխատում էր իր զուռնան զլել, իր վրա դարձնել ամբոխի ուշադրությունը, ամենից համով խոսք ասել և ծիծաղեցնել, ծիծաղու կոտորել:

— Գյաղա չալե, տո չալե, — ձայն էր տալիս մի հոռոմցի, որ ուրախությունից, թե գինուց հարբել, անվերջ երգում էր, պարում: Ընկերները նրան մի կերպ բարձրացնում

են, տեղավորում վագոնում: Բայց հոռոմցին վագոնի մեջ էլ է պարում. շխարտում են հատակի տախտակներն ու մեկ էլ՝ հո՛ւ պ, վագոնից թոնում է ներքև, պարը շարունակում:

— Ջոկապետ ջան, հորդ հոգուն մեռնիմ...Տո, թողեք խաղամ...

Մյուսները ծափ են զարկում: Հոռոմցու կենտ պարը քիչ հետո դառնում է շուրջպար: Պարում են բոլորը՝ «սոբուչ» գնացողները, կառապան ու միլիցիոներ, կոնդուկտոր ու տելեֆոնիստ: Պարին գոռով խառնում են և մի պառավ կնոջ, որ մինչ այդ որդուց չէր հեռանում, խոսում էր, և ամեն խոսքի հետ արցունքն էր ծլում:

Պարում էր պառավը մյուսների հետ, ճվում էին, ճչում, իսկ պառավը պարելիս էլ աղլուխով արցունքն էր սրբում:

— Ով ծափ չզարկի, կնիկը մեռնի...

— Տո Լևոն, ծափ տու, Շուշանդ մոռցա՞ր:

Ու Լևոնը ծափ է տալիս, ծափի հետ միտքը թռչում է Մաստարա՝ Շուշանի մոտ:

Մյուս վագոնի առաջ մի այլ խումբ է պարում: Աշխատում են գետնին ավելի պինդ խփեն, գունդան գիլ է կանչում պարողներից մեկը գունդայից էլ բարձր ձայն է տալիս.

— Տո, հոռոմցիք, ուռած փորեր, ի՞նչ եք տղկել...Ձա՛ն քյալալացիք, տո չալե՛, Մուկուչ, «Հոպոպը» չալե:

Պարը փոխում են: Հոռոմցիների մոտ հավաքվածներից ոմանք նրանց մոտ են գնում, ուրիշ վագոններից են գալիս և ոգևորված գունդան մեկ ծկլթում է, մեկ հանդարտ է կլկլում:

Հոռոմցին ճարպիկ շարժումով բարձրանում է վագոն և բարձր կանչում.

— Տո Տերտերանց Օնիկը չե՞մ ես...ընկերներ և բանվորներ, ես ձեր ջանին դուրբան...խորհրդային իշխանության վով որ մտքեն հակառակ է, ես էնոր ականջը...

Ամբոխը հռհռում է, ընկերները փորձում են ներս տանել նրան, բայց հոռոմցին նրանց ոտների արանքով դուրս է պրծնում, թռչում գետնին ու նորից բղավում բեզարած գունդաչուն.

— Տո չալե, ես քու կյանքին մեռնիմ...

Մի այլ վագոնում նստոտել են տախտակների վրա: Մոմի թրթռացող լույսի տակ հազիվ են երևում դեմքերը: Վագոնի կիսամութ անկյունում նստած մեկը մեղմ, լավկան ձայնով երգում է.

— Ընկել ե՛մ գերի՛...

— Օտար երկրներ...

Մյուսները ձայնակցում են այդ երգ-աղերսին, ամեն մեկը բառերի մեջ դնելով այլ իմաստ՝ կովի, եգան, հողի, Շուշանների հետ կապված:

— Նստել ես վագո՛ն...

— Սալդաթ բալա ջան:

Մի ծեր կոնդուկտոր, որ վերի վագոնների տակ կռանում, լապտերով նայում էր, մի պահ կանգնեց, լսեց այդ երգն ու դարձավ նրանց.

— Տո ա՛յ օղու, ի՞նչ կուլաս: Նիկալայի վախտն է դներ, մերդ լացացնեին: Սոբուչ կերթաս Դիլիջան, հո Սիբիր չե՛ն քշե...

Երգողները մի պահ լռում են. քիչ հետո մի ուրիշն է բարակ ձայնով ծոր տալիս այն մասին, որ «երկնքուց կախված է Սողոմոնի գիրքը, կարդացեք, իմացեք սալդաթի միտքը»...

Ուկրաինացի մի քանի զինվորներ, որոնք վերադառնում են պահակատեղից, խառնվում են ամբոխին, հարցնում՝ թե ովքեր են գնացողները: Մի կառապան գյումրեցու ռուսերենով նրանց հասկացնում է: Ուկրաինացիք հետաքրքրվում են զուռնայով, մոտենում են պարողների մի խմբի: Ու հանկարծ պարողները մեջ են առնում նրանց. Ուկրաինացի զինվորները քահ քահ ծիծաղելով պարում են «Հոռոմի» եղանակ:

Գնացողներից մի քանիսն աղմուկից հեռու ինչ-որ պատվիրում են իրենց հարազատներին: Մեկն իր բիձուն պատվիրում է ոչ մի դեպքում եզր չծախել, կոմսումու մի տղա բջջի անդամին թերի թողած գործի մասին է պատմում: Պառավ կինը դեռ լալիս է, բարեմաղթում.

— Գնացեք, աջողություն ձեզի...

Մի ուրիշը իր ազգական երիտասարդին սրտանց հուսադրում է.

— Էրթաս մարդ կդառնաս, բալաս:

Միլիցիոները մոտը կանգնած կառապանին պատմում է, ականջը դեմի վագոնից լսվող երգին.

— Վագո՛ն, մի ժաժ տա՛...

— Մեր Էրթու վախտը էստեղ շիվան էր...Սաղ կնկտինք բիթտուն կուլային: Ողորմած հոգի Բերբեռ Մուկուչը իսա երգն որ ըսեր, մեռլատան պես կուլային...

Հոռոմցի Օնիկը պարից բեզարել է, բայց չի հանդարտում: Եվ զուռնան կտրելուց բարձր կանչում է.

— Ա՛խ մի տաք փոր էղնի, քաշեմ փորիս...

Հոնդոցից հարևան վագոնի դուդուկի ձայնը չի լսվում: Ամբոխից մեկը կանչում է.

— Ա՛յ մորդ լուսը չքոռնա, Օնիկ:

Հանկարծ հեռվի մութում զիլ ծկլթում է շոգեմեքենան և շոգու փնչոցով մոտենում է վագոններին:

Իրարանցումն ուժեղանում է: Մնաս բարով են ասում, իրար խառնվում, իրար կանչում: Ջոկապետները վագոնից վագոն են անցնում, նստեցնում: Ջուռնայի ձայնը վագոնի ներսից է գալիս:

— Գնա՛ց, տո, էլե՛ք, էլե՛ք...

Վագոնները շրխկոցով իրար են հրում: Հնչում է սուլոցը, վագոններն օրորվում են շոգեմեքենայի ամեն մի փնչոցի հետ: Լսվում է մի բարակ ձայն, շարունակում են երգել:

— Վագոն, մի՛ ժա՛ժ տա՛...

Պառավ կինը մոտեցել է վագոնին, որդին կռացել է վրան.

— Իրավունք կառնեմ, կուգամ:

Շոգեմեքենան սուլեց:

— Գնա՛ց, գնա՛ց...

Մեկ էլ թնդաց գուռնան ու դիուր...Բազմաթիվ ձեռքեր ու գլխարկներ օդում ճոճվեցին.

— Բարի ճանապարհ, աջողություն ձեզի...

Քիչ հետո վագոնները փայլփլուն ռելսերի վրայով սուրալով կորան մութի մեջ: Վերջին վագոնի ետքին կարմիր ճրագը թարթում էր որպես մանկան աչք: Պերրոնի վրա կանգնած պառավ կինը զսպված հեկեկում էր, աչքը կարմիր, փոքրիկ ճրագին...

ԿԱՊԸ

Ժողովը դեռ չէր սկսվել: Խորհրդի նախագահը հաճախակի կանչում էր միլիցիոններին, պատվիրում, որ ձայն տա վերի թաղին, կամ մոտիկ կանգնած մի երիտասարդի ճանապարհում այս ինչի տունը, որտեղ պետք է լինեն խորհրդի երկու անդամը, մի քանի գյուղացի: Գյուղի ծուռ ու մուռ փողոցներով գալիս էին մեկ-մեկ, խումբ-խումբ, ոմանք լուռ, ոմանք բարձր կանչելով: Եկողները տեղավորվում էին հենց փողոցում, նստոտում քարերի վրա, պատերի տակ:

Մեկը կարդում էր նոր ստացած լրագիրը, գիրկապ անելով ասում այն ամենը, ինչ տպված է, նույնիսկ փակագծի մեջ շարած «Զակտագ»-ը:

— Գյանջայի գավառի Բանանց գյուղում անհայտ չարագործները գողացել են Մովսես Սահակյանի մի գույգ եզր...

— Է՛, բան կարդա, բան լսենք... Եզինք են էլի, կգողանան էլ, կգտնեն էլ: Տես Անգլիայի կողմերից ինչ կա...

Ընթերցողը շուտ է տալիս լրագիրը, կարդում «Արտաքին աշխարհից» ... Եվ մի քիչ հետո, նույն տոնով ասում.

— Բա՛, գազեթի լավ տեղը կերել են...

Խոսքը պատռած անկյունի մասին էր:

— Մուքունց տանը պապիրոս քաշող չկա, բա էս ո՞վ արած կլինի, — հարցնում է ունկնդիրներից մեկը: Ընթերցողը մի ուրիշ սյունակի է անցնում:

Մի քիչ հետո, մի ուրիշ խումբ տաք-տաք վիճում է ժողովի օրակարգի, հողերի բաժանքի մասին: Մի կողմը՝ արձակուրդով գյուղ եկած բանվորներ են, մյուսը՝ գյուղացիք:

— Համ ժալով ստանաս, համ էլ գաս էստեղ հող ստանա՞ս: Էդ ո՞նց կլինի... Դե քու կյանքդ ինձ տուր, իմ հողերը քեզ տամ, — ասում է մեկը և շուրջը նայում, կարծես ուզում է իմանալ, թե ինչ կարծիքի են մյուսները:

— Դե քու երեսիդ ռանգը տուր, իմ ժալովը քեզ տամ: Գիշեր ցերեկ նավթի մեջ եմ թաթախ, քեզ ի՞նչ կա, փափախդ ծուռ դրած ոչխար ես պահում: Եկար էլի Բաքու, բա ինչո՞ւ չկացիր. սարի արածանը միտդ եկավ հա՛ ...

— Դու ամեն շաբաթ բաղնիս չգնաս, կնկանդ հետ կլուր չգնաս, կապրե՞ս... փափախս որ վեր ունեն, քրտինքի հոտից կխեղդվես: Կնիկդ 10 դեյրա ունի, իմ երեխան մի հալավ էլ չունի...

— Տո՛ւր է, տո՛ւր, երեսիդ ռանգը տուր, — իր խոսքն է կրկնում բանվորը, ակնարկելով գյուղացու ուռած կարմիր թշերին:

— Հագիդ սապոզը տուր, երեսիս ռանգը տամ...

Բանվորն արագ շարժումով քաշում, հանում է հաստ սապոզը և մոտեցնում նրա քթին:

— Դ՛ե տուր:

— Է՛, ի՞նչ էք յավա-յավա խոսում, — մեջ է մտնում մի գյուղացի, — արաբոջին իրա տեղում, ռանչպարն իրա: Խոսք ունեք, խոսք ասեք...

— Բա սա արաբոջի է՞, — վրա է պրծնում մի ուրիշը: — Հրեն է՛, էն կտուրը ժեշտած տունը սրանը չի՞ ... Էդպես արաբոջի կլինի՞: Ա՛յ ռուսին արաբոջի ասի, որ օրն անում է, օրը ուտում, մի տոպրակ էլ ծակած, վիզը քցած: Արաբոջին ռուսին կասեն...

— Սրանք էլ են ասում, է՛, թե ապրուստը դժվար է: Ութ ժամ բանում են, երկու սուսկա քնում, ամսեկան մի կովի գին ստանում: Ձմեռը ոչխարը տար արանում պահի, կիմանաս մեր հալը, — ասում է նա, ով համաձայնվում էր կարմիր թշերը բանվորի հնամաշ սապոգի հետ փոխելու:

— Դե արի մի օր իմ տեղը բանի, — վրա է տալիս մի երիտասարդ, որ մի տարի առաջ է գյուղից կտրվել, վերադարձել գյուղ և ծալը չկտրած շորերը հագին, շուտ-շուտ ձեռքը տանում է կրծքից կախած էժանագին ժամացույցի շղթային:

— Կնիժկադ տուր ինձ, քո տեղն էլ բանեն, ընկերիդ տեղն էլ, — պատասխանում է մի գյուղացի:

— Ո՞ր կնիժկա...

— Սավուզի:

— Արի ապրանքիդ հետ փոխենք, — տաքանում է երիտասարդը: — Միանգամից ձեռք քաշի քու տնտեսությունից, իմ տեղը քեզ տամ: Վրասեյակի խոզ ես դառել, վզիդ հաստոցին տես, դու կարող ե՞ս Բաքու ապրես...

Վեճն ավելի է թնդում: Խառնվում են ուրիշները: Ոմանք լուռ են, միայն ծիծաղում են այս կամ այն կողմի սրամիտ պատասխանի վրա: Մի քանիսը վիճողներին տաքացնում են: Մի կոնտր, որ անխոս կանգնել է վիճողների մեջ, ներքին հրճվանքով ժպտում է և սրան-նրան աչքով անում, երբեմն էլ բեղը մատին փաթաթում, ոլորում:

— Հագիս շորին նայի, — ասում է մի հին բանվոր, — տասը տարի առաջ եմ առել: Թե մի պարադ լինի կամ միտինգ, կհագնեմ, թե չէ էն քու ասած տոպրակն եմ հագնում: Իսկ դու գիտե՞ս ինչ ունես:

— Օղի մաքրություն...

Բոլորը ծիծաղում են սրամիտ պատասխանի համար, բացի ծեր բանվորից, որ մեկնում է կոշտուկներով պատած ձեռքերը և ասում.

— 50 հատ ոչխար ունես, իմ՞ս էլ էս ձեռքերն են:

— Մի ոչխար էլ ունենաս, ո՞վ պիտի պահի, առավոտն ո՞վ դեն անի: Ոչխարն ի՞նչ ես անում: Ես ոչխար եմ պահում, պանիրը դու ես ուտում, միսը դու ես ուտում: Իմ կերածս ի՞նչ է, — դառնում է չորս կողմ, նայում: Կոնտրն է պատասխանում.

— Չորաթան, — և բեղը ոլորում:

— Մի չորաթան ուտողն էլ դու ես, — վրա է տալիս երիտասարդ բանվորը: Կամացուկ գրնգում է կրծքից կախ շղթան: — Ատամներիդ տակ երկու փութ յուղ կլինի հիմա: Տարին մի անգամ գալիս ես Բաքվա վակգալը, վեց հարյուր մանեթի առուտուր անում: Քու էդ կարկատած չուխայի աստառի տակ էլ չերվոն կլինես պահած: Ինչ քոռ գայլն է՛ս...

Բեղը դադարում է ոլորելուց, ուզում է խոսի, բայց նրան հրում են, շրջանից դուրս անում:

— Նա եկավ վակգալը տեսավ, բա է՞ս. հենց էսպես կարոտ մեռնե՞մ...Ի՞նչ ունեմ որ, մի մանգաղ, մի գոգնոց:

— Դու էլ ձմեռը կնկանդ ճիտ արա, քնի, — պատասխանում է մեկը, մյուսները հռհռում են:

— Մի վերմակ էլ չլինի, քցենք, տակը քնե՞նք: Կարպետի տակ ենք քնում, իսկ քաղաքում դու աբրեշումի վերմակ ունես:

— Դու հանգիստ արջաքուն ես տալիս, ես քնիս մեջ էլ եմ տորմոգ անում:

— Տնաշեն, բա վար անելիս որ կարկուտը տալիս է, գլուխդ ուռչում: Տորմոգ անելուց էլ հեշտ բա՞ն...

— Կարկուտից գլուխդ ուռչում է, գլուխդ հո տե՞ղն է մնում: Բա որ շտանգը գլխիդ տա, սողանի պես կլալի՞ ...

Վեճին խառնվում է գյուղական դպրոցի ծառան:

— Ես էլ մեր երկրի բանվորն եմ էլի՛ ...Ուսումնարանում տասը ամիս ծառայել եմ, մինչև էսօր մի կոպեկ չեմ ստացել: Մեր երկիրն է մեղավոր:

— Բանվորն իր տեղը, գյուղացին՝ իր: Երկիրը չի բերքատու, — հայտարարում է մեկը: Խոսակցությունը հանդարտում է: Մի ծերունի ձայն է տալիս իր որդուն՝ շղթան կրծքից կախ երիտասարդ բանվորին:

— Վերին հանդի գարին չորացավ, ի՞նչ ես պարապ կանգնել...Էս ժողովը ո՞րտեղից բերին բանի էս վատ ժամանակ:

Նրա կողքին նստած մի ուրիշ ծերունի ավելացնում է.

— Է՛հ, երկուսիդ վերջն էլ հողն է, — և սկսում պատմել մի առակ արծվի, ցինի և կաքավի մասին:

Սակայն ծերունու առակը մնում է թերի: Հավաքվածները շարվում են պատերի տակ: Քիչ հետո բացվում է ժողովը:

Նախագահը պատմում է.

— Ընկերներ, նախ և առաջ ստացված գրության մասին, որն որ ուղարկված է Բաքվի մեր գյուղական բանվորների միության կողմանից: Արդեն գյուղիս աղբյուրները շինելու համար հայրենակցությունից ստացված են 40 հատ վեցարշիանոց տուրուբաներ...

— Այ թե հա՛, — ձայն են տալիս այս ու այն կողմից:

— Ոչինչ, ջուրը խմեցինք...

— Էլի թե մի օգնություն լինի, Բաքվից է լինելու...

— Ընկերներ, լուրջուն պահպանեցեք, — սաստում է նախագահը, — օրակարգը չի պրծել: Նաև հայրենակցությունից ստացված է մի նամակ, որում որ գրված է տրակտորի ընկերության մասին, թե ինչպես պետք է կազմենք և թե ինչ մեծամեծ օգուտներ կլինի գյուղիս այդ կողմանից և թե ինչ խոսքեր է ասված Լենինից տրակտորի մաշինի ընկերության մասին:

Եվ լուրջուն մեջ գիրկապ անելով նախագահը կարդում է Բաքվի բանվորների շեֆ հանձնաժողովից ստացված նամակն այն մասին, թե անհրաժեշտ է գյուղում մեքենագործական ընկերություն կազմել և ձեռք բերել տրակտոր:

— Նաև չքավոր տնտեսություններից բոլորովին չվերցնեք անդամավճար: Մենք մեր կողմանից հավաքել ենք և տրակտորի ընկերության անունով բանկում քցել ենք յոթ հարյուր ռուբլի և կնիշկան ստացել...

Լսվում են ուրախության բացականչություններ:

Կանգնած ու նստոտած ժողովականներին հրելով, մի կերպ անցնելով երիտասարդ բանվորը մոտենում է աչքերը նախագահի թղթին ուղղած, բերանը կիսաբաց գյուղացուն, որը քիչ թեքվել է մահակի վրա և այդպես էլ մնացել:

Երիտասարդը քաշում է նրա թևը:

— Հը՞, ո՞նց ես...

Գյուղացին սթափվում է, գլխի ընկնում, թե ինչի մասին է նա ակնարկում:

— Դե խոսք էր էլի՛, ասեցինք... ի՞նչ ես խորքերն ընկնում:

Նախագահը շարունակում է նամակի ընթերցումը:

ՕՁԻ ԲԵՐԱՆԻՑ

Երբ պատմում էին ինձ այս ամենը, կասկածում էի, որ գուցե թե դեպքերը շփոթում են իրար, գույները մի քիչ խտացնում, և ավելի հնարում, մանավանդ, որ մենք գրուցում էինք շատ գեղատեսիլ մի բլրակի գագաթի վրա, որի մացառապատ փեշերն իջնում և խոր անդունդ ձոր

են գոյացնում, այնքան են մոտ իրար, որ քարայծն էլ կարող է ցատկել: Եվ խոր ու նեղ ձորում մոռալով, քարերն իրար տալով անցնում է Մարցի գետը բաց արնագույն ջրով, որովհետև ակունքների մոտ կարմիր ու մստոտ հողեր կան:

Չատի բիձան էր ասում, թե ինքը շատ պարզ հիշում է այն ժամանակները, երբ պախրաները սուրբով էին գալիս և հենց մեր նստած տեղում արածում: Այն ժամանակ անտառների մեջ կորած այդ գյուղն էլ, ինչպես պլորն էր պատմում, մոլորած պախրայի պես էր...

Ահա դրա համար էլ հենց թեկուզ Չատի բիձու պատմածից շատ բան ինձ անհավատալի էր, միամիտ առասպել վաղուցանցած այն ժամանակներից, երբ սպիտակ պախրաները լուսնյակ գիշերներին խոտ պոկոտելով, իրար պոզահարելով անցնում էին այն անտառներով ու ձորերով, ուր հիմա շեն ու բարեկեցիկ գյուղեր կան ու ձորի միջով էլ օձապտույտ կեռամաններով վագոններն են անցնում, որպես ուլունքի շարան:

Ու երբ մեզ հետ նստողներից մեկը տեղից վեր կացավ ու ինձ մոտենալով հետ քաշեց շրթունքներն ու ցույց տվեց— ջարդուփշուր եղած, տեղ-տեղ սևացած ատամների շարքը և էլ հետ տեղը նստելով ասաց, որ մինչև հիմա էլ մրմուռն զգում է, ես պատասխան չունեի նրան տալու:

Խուլ երկիր էր: Ձորերում և անտառներում ընկած այդ գետերը՝ Մարցը, Լորուտը, Շամուտը, Ահնիձորը, որոնց այժմ շրջանում կոչում են Մոսկորի հանրապետություն՝ անտառի խորքում ընկած Մոսկոր ավերակ գյուղի անվամբ, մի գյուղի, որի եղած լինելը հաստատվում է քարե կամրջի պատերով, որ հիմա էլ երևում է գետի երկու ափին, հին ճանապարհի հետքով և վերջապես բնակավայրերի խարխլած, կիսաքանդ պատերով, որոնց փլցրել և քարերն իրար են խառնել կաղնին ու լորին և գյուղը կորցրել իրենց թավուտում, — Մոսկորի հանրապետության այդ գյուղերն այն ժամանակ, երբ Չատի բիձան երեխա էր, խաղաղ ապրում էին:

— Ոչ մովրով կար, ոչ էլ խարջ ու տիրություն...մեր կոնվր գայլերի դեմ էր, մեր տանջանքն անտառում վարելահող շքելու համար էր:

Կտրատել են անտառը, ապառաժ տեղերը բարեբեր հող դարձրել, փորել առուներ և ճիլկուտի ջրերը դուրս տարել առուներով, տեղը ցանել կորեկ, գարի: Ամեն տարի մի բան են ավելացրել, բազմացել են ծխերը և եղած տների կողքին նոր տներ են կառուցել:

Խուլ այդ երկրում, այն ժամանակ, երբ Չատի բիձան, որ վերջին քսան տարվա ընթացքում ոտքը գյուղից դուրս չի դրել, որովհետև շատ է ծեր, — երբ Չատի բիձան հորիկն էր քշում, մի օր լուր է ստացվում, որ հեռու մի քաղաքում թուղթ են հանել այն մասին, թե ձորի գյուղերն ու անտառը դեռ են գլխից, երբ բնակություն էլ չի եղել, պատկանում են Էջմիածնի վանքին: Այդ թուղթը մինչև օրս էլ տեսնող չի եղել, թեկուզ նրա մասին շատ առասպել է հորինված: Ասելիս են եղել, որ այդ հասարակ թուղթ չի, այլ ջեյրանի կաշի, որի վրա ոսկետառ գրված է ռուսաց թագավորի բարևագիրը հայոց կաթողիկոսին և հենց այդտեղ էլ հիշված է, որ Մարցի ու մյուս գյուղերի անտառն ու հողերը վանքինն են և անեծք էլ կա գրված նրա համար, ով կհանդգնի հակառակ խոսել ոսկե գրչով գրածին:

Եվ այդ թղթով էլ սկիզբ է առնում դաժան ու խստաբարո մարդկանց դինաստիան, որոնք, ճիշտ է, ազգակցական կապ իրար հետ չունենին, սակայն լուսավորչական սինոդի կարգադրությամբ մեկը մյուսին էր հանձնում եզան ջղերից հուսած մտրակը և Մարցում եղած ընդարձակ շտեմարանի ու «վանքի տան» բանալիները և գնում հոգևոր հայրերի օրհնությամբ վայելելու այն, ինչ ռամիկ հոտի մսիցն էր պոկված:

Այն, ինչ կատարել են նրանք, որոնք սրբազան սինոդի գործերում հիշատակվում են որպես «Մարցի վանքապատկան հողերի և անտառների պարոն կառավարիչ», իսկ գյուղերում՝ թավաղ ու խան, — ինչ կատարվել է նրանց ձեռքով Մոսկոյի գյուղերում, գուցե թե առասպել թվա նոր սերնդի համար, որի երևակայությունն անվարժ է պատկերացնելու մտրակի հարվածների տակ մոնչացող շինականին, որ արցունքն է կուլ տվել և կես ուշաթափ վիճակում մի կերպ իրեն աղբյուրին հասցրել, պատահողական մսերից արյունը լվանալու:

Աղա Դարչո, Մարտիրոս, կուրթանեցի Տիգրան, Շահ Աբասով, Ռոստոմ, — ահա Մոսկոյի գյուղերում թագավորած դինաստիան: Սրանցից ամեն մեկը տարբեր ձևով էր զջլում, մեկը մյուսին գերազանցում էր շահատակության, ծեծի ու բանտարկության չափի մեջ: Բոլորն էլ ծեծել են, քիթ ու պտուկն ջարդել, անհնազանդ շինականին սոված, ծարավ գոմում պահել:

Կուրթանեցի Տիգրանի օրոք մահակով էին ծեծում նրան, ով կհանդգներ հակառակ խոսք ասելու և կամ չտար այն, ինչ սահմանում էր ինքը՝ «պարոն կառավարիչը»: Ռոստոմի տիրապետության օրոք մահակը վերացավ և նրան փոխարինեց պլաստուն կազակներից վերցրած պլետը, որով ծեծում էին մարմնի բաց մասերին՝ թիկունքին, ուսերին, ոտքերին: Ռոստոմը, որ դինաստիայի վերջին ներկայացուցիչը եղավ, «հանցավորին» կապել էր տալիս այունին և ծեծում այնքան, մինչև պլետի կոթը ցավեցներ իր ձեռքը, որից հետո պլետը հանձնում էր իր շքախմբից որևէ մեկին:

Դարչոյի հաջորդ Մարտիրոսի բարքերն ավելի կոպիտ էին: Նա չէր գործադրում ոչ մահակ և ոչ էլ պլետ: Նրա հետ ման եկող մարդիկ հաստ սապոգներ ունենին, պնդազուլիս մեխերով, նրա հետ ման եկող մարդիկ ունենին փթանցի պես բռունցքներ: Տրորում էին սապոգի տակ, մեխերը խրվում էր մսերի մեջ և սապոգի տակ էին մնում մսի կտորները: Ու եթե թավաղն աչքով աներ ու բռունցքը ցույց տար, կարկտի պես էին թափվում բռունցքի հարվածները, արնակոլո լ«մեղավորն» ընկնում էր գետին և փորսող տալով աղերսում:

— Պլետը միշտ մեր գլխից անպակաս էր, — Չատի բիձու պատմությունն ընդհատեց գյուղացիներից մեկը, — էն է հա՛, փախչում էինք, քոչում, որ վանքի ձեռիցն ազատվենք: Եթե էսօր էլ աղքատ ենք, նրանց աղքատն ենք: Ճանձի պես հյուսներս քաշում էին, թողնում չեչը... Ես երկու տղա ունեի, մեկ էլ էս, օրնիբուն աշխատում էինք ու միշտ էլ սոված մնում...

* * *

Մարցի և հարևան գյուղերի յուրաքանչյուր ծուխ վանքին էր տալիս տասը խուրձից մեկը, ամեն կովից երկու գրվանքա յուղ, տունը մի ռուբլի անտառից փայտ բերելու համար, ոչխարի մի օրվա կիթը, տասը սայլ խոտից մի սայլ, հարյուր խոզից հինգ խոզ անտառում կաղին ու աճար ուտելու համար: Բացի տասանորդից հոգուտ վանքի գանձում էին «աթոռահաս», — յուրաքանչյուր պսակի համար 3 ռուբլի և «հոգեբաժին» — մեռնողից մի ռուբլի:

Բայց այդ միայն «նսկի գրիչով» սահմանաձև էր: Իրականում ավելին էին գանձում: Բերքը հասնելուց, երբ խուրձեր էին անում, ոչ ոք իրավունք չունեիր խուրձը կալ բերելու: Պիտի սպասեին, որ թավադը գար, դաշտերում ման գար, խուրձերը հաշվեր և իր ցուցակում նշանակեր: Կալը կարող էին կալսել միայն նրանից հրաման ստանալուց հետո: Եվ վա՛յ նրան, ում հետ թշնամություն ուներ, խուրձերն ավելի էր նշանակում, հրամանն ուշ տալիս, անձրևի տակ հասկը ծլում էր, խուրձերը սևանում էին, բերքն իզուր կորչում, իսկ աշնանը նա պիտի տար այն, ինչ նշանակած էր ցուցակում:

Թավադը մենակ չէր ման գալիս: Նրանք իրենց ստորադրյալ ձիավորներն ունեին: Շահ-Աբասովը քսանից ավելի ձիավորներ ուներ, որոնց մի մասն անտառապահներ էին, սակայն բերքը հավաքելուց նրա հետ էին ման գալիս և սանձերը թույլ թողնում, որ ձիերը խժոեն գարու խուրձերը:

Թավադի մարդիկ ռոճիկ չէին ստանում, թեկուզ օրնիբուն ձիու վրա էին և որպես անգղներ պտտում էին գյուղերի վրա ու որս ճարելիս վրա տալիս:

— Դու ինձ բռնի, ես գիտեմ իմ շահին ումնից կառնեմ, — ասում էին նրանք թավադին և գործի մտնելու հենց առաջին օրից աշխատում էին շահել տիրոջ վստահությունը:

Եվ այն օրից մինչև հիմա գյուղում շատ խոսքեր են մնացել, որ օտար մարդուն հասկանալի չեն: Եթե մեկը դաժան է, նրա մասին ասում են, որ «Ռոստոմ մարդ» է, եթե ձին հարևանի արտն է ընկնում և հասկերն ուտում, գանգատավորը ձիատիրոջ հասցեին գյուղի հրապարակում մի քանի խոսք ասելուց, պիտի հիշի «թավադների ձիուն»:

Ամեն գյուղում նրանք ունեին իրենց հավատարիմ մարդիկ, որոնք, ինչպես Չատի բիձան էր ասում, շպիռն էին, թավադի աչքն ու ականջը: Նրանք հաղորդում էին, թե գյուղում ինչեր են խոսում, ո՞վ է ամենից շատ տրտնջում, ո՞վ է առաջարկում գնալ քաղաք, օրենքին դիմել և կամ խնդրագիր ուղարկել Էջմիածնի սինոդին, որ տուրքը քչացնեն և կամ թողնեն, որ վանքի նշանակածը գյուղն ինքը գանձի առանց թավադի ու նրա մարդկանց:

Հենց մյուս օրն էլ ծեծ էր ուտում նա, ով համարձակվել էր բերանը բաց անել, և կամ տուգանք էին գրում, իսկույն արձանագրություն կազմում, որ նրա խոզերն անտառն են փչացրել. գործը գնում էր պրիստավին:

Ռոստոմի ժամանակ այդ էլ էր վերացված: Էջմիածնի սինոդից նշանակված «պարոն կառավարիչը» գյուղացիների ներկայությամբ պրիստավի վրա էլ էր գորգոռում: Վերջինս միշտ նրանց հլու գործակատարն էր, իսկ Ռոստոմի ժամանակ նրան հետևող ձիավորներից ամեն մինը մի պրիստավի ուժ և իշխանություն ուներ, որովհետև կարողանում էր ծեծել ում ցանկանար, բանտարկել և նույնիսկ սպանել:

— Ում հետ թշնամի լինեին, ավելին ուզեին...ժողովրդի մեջ լեզու չկար, ով ուզեր խոսի, գլխին տալիս էին: Մի ձմեռ էլ երեք մարդ ենք ջոկել, որ գնան Թիֆլիս քաղաքում մի աղվակատ բռնեն վանքից մեզ ազատելու: Թե էն սհաթին ով խաբար հասցրեց նրան, չիմացանք: Առավոտը կանուխ ճանապարհ են ընկնում...Մին էլ տեսնենք իրիկնադեմին խոզարածը հարայ է կանչում: Ասինք գել է վրա տվել կամ մի փորձանք պատահած կլինի...Գնացինք, տեսնենք մեր մարդիկ արնակոլով՝ ձյունի մեջ վեր ընկած... Տվել

էին այք ունքը խառնել իրար...Մեկն էլ իմ ողորմած հոգի քեռին էր: Նա հենց դրա վրա էլ մեռավ...

Խոզարածն անտառում տեսնում է երկու ձիավորի, գլուխները բաշխուղով պինդ փաթաթած: Նա ճանաչում է ձիավորներից մեկին: Ու քիչ հետո, երբ ձիավորները դուրս են գալիս անտառից ու գյուղի ճանապարհով իջնում, խոզարածը լսում է ծեծվող մարդկանց ձայներ, հասնում է և տեսնում նրանց գետնին վեր թափած, արնի ու ձյունի մեջ շաղախված:

— Մեր գյուղում, — շարունակեց Չատի բիձան,— մի մեծ կալ կա... Ղավալանց կալ ենք ասում: Մի առավոտ վեր կացանք տեսնենք հիսուն զույգ եզ գերաններից կապոտած: Թավաղի մարդիկն էլ ընկել էին հանդերն ու անտառը, որսկան շների պես ման էին գալիս, թե էլի եզներ գտնեն, բերեն կապոտեն, որ ամբողջ գյուղից տուգանք առնեն: Մեզ հարևան մի աղքատ մարդ տեսնում է, որ իր եզն էլ են կապել... Ոնց է հաջողացնում, եզը փախցնում է: Հենց էդ ժամանակ թավաղը նրա առաջը կտրում է, պլետի տակ առնում... Ձիավորները եկան նրա տունը քրքրեցին: Կնկա գլխի շորն էլ տարան... Անմարդի խոսք չի լինի՝ կնանոց ոտնաշորն էլ էին տանում... Էնքան անիրավ էին: Տախտակը ծակել էին, մեր վիզը գցել, մեր գլխին էլ պոպոք կոտրում...

* * *

Առաջին կառավարիչ Դարչոն իր թավաղության վերջին տարիներում Մարց գյուղում կառուցում է ընդարձակ մի տուն, որ շրջակայքում հայտնի էր վանքի տուն անունով: Ավելի բերդի էր նման, քան գյուղի տան: Հաստ և անտաշ քարերով ամուր պարսպած էր վանքի տունը, որի դարպասները բացվում էին ներս ընդունելու ցորնով, գարիով, բրդով ու խոտով բարձած ձիերի քարվանսն ու սայլերի շարքը: Ներսում տեսակ-տեսակ և գետնահարկ ամբարներ կային՝ ցորենինը ջոկ, գարունը ջոկ: Ամեն տարի ամբարները բերնեբերան լցվում էին, ուրիշ տեղից վաճառական մարդիկ էին գալիս, գնում ցորենն ու գարին, և գյուղացիք իրենց ձիերով ու սայլերով վանքի ցորենը ձյուն ձմռանը պիտի ամբարներից կրեին և տանեին մինչև երկաթուղու կայարանը կամ շրջանի կենտրոնը և թափեին այնտեղ, ուր կիրամայեր վաճառականը: Վանքի տան պարիսպների ետև ուրիշ շենքեր էլ կային, կար ախոռ, ուր թավաղների ու նրանց մարդկանց ձիերն էին գարի ուտում. կար և մի սենյակ, ուր երբեմն իջևանում էր թավաղը գյուղ գալուց:

Քանի եզ ու սայլ է ջարդվել վանքի տան քար ու գերանը կրելուց: Առաջին թավաղն այդ տունը կառուցել է պլետի գոռով և նույնիսկ պատերը շարող վարպետներին, որոնք ուրիշ գյուղից են եղել, ոչինչ չի տվել: Մառած և դժվարին կածաններով, նեղ ու քարոտ կապերով անտառի խորքից Դարչոն ձմեռվա ցրտին կրել է տալիս գերանները:

— Ոտ ջարդող էլ եղավ, մատներ էլ սառան, փետացան, եզներ էլ ջարդվեցին... Հաստ գերան, նեղ ճանապարհ... եզների ոտը սոթ է տալիս, խեղճ հայվանները տնքում են, ուժ տալիս, կաշվի փոկերը կտրատում ու չեն կարողանում դարիվերը բարձրանալ: Մենք էլ եզների նման, նրանց հետ հավասար չարչարվում էինք: Մենք եզների կողքաճաղերն էինք վեր հասնում, թավաղի մարզիկն էլ ձիերն էին քշում մեզ վրա, կանչում, ուշունց տալիս, ձեռն ընկնողի ուսով չափում մտրակը...

Վանքի տանն էին իջնում և հոգևոր հայրերը, որոնք տարին կամ երկու տարին մի անգամ այցի էին դուրս գալիս օրհնելու հավատացյալ հոտին և ստուգելու մայր աթոռի կալվածքները: Պատահում էր, որ նրանք ընդունում էին գյուղացոց, «լսում» թավադի ահից շատ զուսպ և խոնարհ աղերսող շինականին: Լսում էին և հորդոր կարդում, որ հարկավոր չէ և մահացու մեղք է մայր աթոռի անտառներում փայտ կտրել, շռայլում օրհնություններ և մուշ-մուշ մրավում բմբուլե բարձի վրա:

Դարչոյին հաջորդում է Մարտիրոսը, որ իր նախորդից օրինակ վերցնելով անտառի զանազան մասերում շինել է տալիս պահականոցներ, որոնց կառուցման վրա աշխատեցնում է նույնիսկ կանանց: Այդ տարիներում սով է եղել և թեկուզ վանքի տան ամբարներում դեռ հին ցորենը մնում էր, մի բուռ հատիկ անգամ չի տվել այն աղքատներին, որոնք ոսկրոտ երեխաների ձեռքից բռնած անտառներում էին թափառում, ուտում վայրի մրգեր, քանդում տատրակների բները և աղավնի որսում:

Կիսախելագար մարդ էր նա: Ամենից շատ սիրում էր իր շներին, որոնք բոլորն էլ մի գույնի և մի բոյի էին: Որսորդ էր, թեկուզ հրացանով շատ քիչ էր որս անում: Նա շներին բաց էր թողնում անտառում, ինքն էլ նրանց հետ վազում, հարայ տալիս, խրտնեցնում պախրաներին, որջերից դուրս բերում վայրի գազաններին, և շներն օղակ կազմած վրա էին վազում, իսկ ինքը դանակը ձեռքին հարմար վայրկյանի էր սպասում, որ վրա թռչի և դանակը խրի վիրավոր գազանի ծոծրակի մեջ:

Նրա շների վզին երկաթե օղակներ կար հազցրած, օղակների մեջ կեռ ու ցից-ցից մեխեր, որ քրքրում էին որսի միսն այն ժամանակ, երբ շները երախները բաց արած վրա էին վազում և կծոտում: Ամեն անգամ որսից վերադառնալուց հետո թավադը բրդով սրբում էր արևոտ մեխերը, մաքրում մսի կտորներից և օղակները հանում, որ մեխերը խարտոցով սրի: Նրա շներն այնպես էին վարժվել, որ օղակները հազցնելուց հետո այլևս հանգիստ չէին մնում: Իսկ Մարտիրոսն առանձին հաճույքով նրանց գրգռում էր, դարպասը փակում և գազազած շների բերանը գցում փողոցում հենց այդ բույեին բռնած խոզի մի ճուտ և կամ հոտից ետ մնացած ոչխար:

Կուրթանեցի Տիգրանը ոչ տուն է կառուցել և ոչ էլ պահականոց: Նա մի նպատակ ուներ՝ որքան և ինչպես կարելի էր փող շատ հավաքել: Աժան գներով վաճառում էր անտառը, սինողին գրություններ ուղարկում, որ ժողովուրդն աղքատ է, պարտքերը չեն կարողանում տալ, այնինչ ոչ մեկի օրոք այնքան շատ դրամ չի գանձվել գյուղերից, որքան նրա օրոք: Հենց լսում էր, որ այսինչ գյուղացին վաճառել է մի բան կամ մի տեղից ձեռք է բերել մի քանի ռուբլի, իսկույն նրան տուգանում էր այն գումարի չափ, որի մասին նա լսել էր: Պատահում էր, որ փողոցով անցնելիս մի երեխայի ձեռքին երկու կոպեկանոց է տեսնում: Նա ոչ միայն խլում է պղնձե դրամը, այլև երեխայի հորը կանչում և տուգանում...քսան ռուբլի:

— Եթե լակոտի ձեռին երկու կոպեկ ես դրել, ուրեմն քեզ քսան մանեթ պիտի լինի:

Նրա մարդիկ իզուր տեղը չէին ծեծում: Ու հենց առաջին հարվածից հետո, եթե ծեծվողը Կուրթանեցուն խոստանար մի ռուբլի, ծեծը կդադարեր, պարանների կապերը կթուլացնեին, որ կարողանար գնալ և բերել:

Կուրթանեցու մասին երկու բան են պատմում: Մեկ այն, որ նա միջնորդություն է հարուցել վանքին հասանելիք «հոգեբաժին» մի ռուբլին երկուտակելու, քանի որ առաջվա չափ չեն մեռնում, դրա համար էլ մուտքը սակավ է: Երկրորդ արարքը գյուղում խանութ բանալն է: Մարցում առաջին խանութը բացվել է Կուրթանեցու օրով, խանութպանը եղել է նրա մարդը, որ կարողացել է երկու թե երեք տարում հավաքել այնքան, որ իրավունք է համարել հայտարարելու, թե Մարց գյուղում ինքը ժանգոտ կոպեկ էլ չի թողել, որ եկեղեցում պատավ կանայք պատարագի ժամանակ գանձակի մեջ գցեն:

Տիգրան Կուրթանեցին հեռանում է, հետն առնում պարկերով ոսկի, իր հաջորդին թողնում քայքայված տնտեսություն ու պարտքեր:

Նրա հաջորդը՝ Շահ-Աբասյան ազգանունով մի օքմին, որին հենց առաջին օրը գյուղում անվանում են Շահ-Աբաս, Եփրեմ եպիսկոպոսի շնորհիվ («տեսնում է նրան», ինչպես ասում էր Չատի բիձան) կարողանում է գնել վանքի թավաղ լինելու պաշտոնը և Մարցի մսից կտրել այնքան, ինչքան թուրը զորություն ուներ:

Նրա օրը կարճ է տևում, որպես դաժան դև հանկարծ հայտնվում է Ռոստոմը, որ մինչ այդ աղքատ անտառապահ էր, ուներ լղար մի ձի և ժանգոտ թվանք: Նա մոռացնել է տալիս բոլորին և հասցնում այն վիճակին, որ Մարց գյուղում երանի տալով են սկսում մտաբերել Դարչոյին ու Մարտիրոսին և կասկածում, թե չլինի՞ ծնվել է ինքը Նեռը, և աշխարհը հասել է իր վախճանին:

Անտառապահը դառնում է ահեղ մի արքա, սանձարձակ ու վայրենի:

* * *

Ռոստոմը մոտակա գյուղիցն էր: Նրան ծանոթ էին անտառի բոլոր կաճանները, սակայն ավելի լավ գիտեր այն ուղին, որով խուլ այդ երկրում կարելի է ունենալ անբավ գանձ, դառնալ կատաղած եզ և պոզահարել ամեն խոչընդոտ:

Նա միանգամից իրեն բաց չթողեց: Ասպարեզ մտավ իբր բարեսիրտ, նագով քայլեց, շատ կամաց, որ հետո ուստյուն անի և ճանկերը խոր խրի:

— Խոսալ մի, նրա անունը մի տա...Մենք մատուռ պիտի շինենք նրանից մեզ ազատողի համար, — ասաց մի գյուղացի, երբ Չատի բիձան անցած օրերի պատմությունը հասցրեց մինչև Ռոստոմի գյուղ գալը:

— Որտեղ մի լավ բան տեսներ, խլում էր...մեկի դռանը մի չաղլիկ ոչխար տեսներ, պիտի ասեր, սա ինձ է վայել... Եթե մեկի հագին մի լավ շոր տեսներ, էդ քեզ չի սագում կասեր, տուր ինձ...հեռու երեսից, լավ շունն էլ էր խլում, տանում: Տասը մանեթ տար մեկին պարտք, ամեն տեղ կտարածեր, թե ինքն աղքատին ձեռ է բռնում: Մեկ էլ կգար, կասեր, թե հիմա տուր, թե չէ էգուց առավոտ քսան մանեթ կառնեմ...Եվ առնում էլ էր...Ո՞վ էր նրա առաջին կարում խոսք ասի: Ժողովուրդն ուռու պես դողում էր: Պրիստավի վրա մատն էնպես թափ տվավ, ասես գեղի գզիրն է առաջին կանգնած:

Շատ չի անցնում, Ռոստոմը վճարում է պարտքերը, քայքայված տնտեսությունը կարգի բերում և ամրացնում պրեսը, որի տակ ճմլվում է գյուղը, ինչպես ձիթհանքի քարերի տակ կտավատի բլիթները: Հոսում է յուղը, որ քրտինք էր և արցունք, սինտդի սրբազան հայրերը գոհ էին, որ ամեն ինչ կարգի է գալիս:

Մի քանի տարում նա ստեղծում է իր տնտեսությունը: Ուներ ութ հարյուր ոչխար, տասը ձի, քառասունից ավելի կով, մոտ հարյուր փեթակ մեղու: Այդքան միջոցից նա մի փուլ մեղր էլ չէր ծախում: Շրջանակներով ոսկեգույն մեղրը նվեր էր ուղարկում գավառապետին և այլ մեծամեծ չինովնիկների, որոնք քննում էին գյուղացիների գանգատը:

Ռոստոմն անում է այն, ինչ մինչ այդ ոչ ոք չէր արել: Գյուղի սիրուն հարսն էլ նրա աչքին դառնում է գեր ոչխար, ոչ միայն իր հոտին էր սազական: Եվ եթե նրան չէր հաջողվում ուզածն անել, տուգանք էր գրում, միևնույն ժամանակ իմաց տալիս, որ եթե կնոջն ուղարկի իրեն մոտ, կարող է տուգանքը ջնջել:

Մի անգամ աչքն ընկնում է մեկի կնոջ: Հետևում է, և այն բռնաբերում, երբ միամիտ կինն աղբյուրն է գնում, թաքստոցից դուրս է թռչում, փորձում նրան բռնել: Մարսափահար կինը փախչում է: Հենց նույն օրն էլ Ռոստոմն իմաց է տալիս այդ կնոջ ամուսնուն, որ պրիստավին արդեն մատնել է նրանից գանձվելիք տուգանքի մասին: Մարդ են մեջ գցում և միայն նրա միակ կովն առնելուց հետո՝ Ռոստոմը համաձայնվում է տուգանքը զիջել: Իսկ կովին կոչում է նրա կնոջ անունով:

Լինում են մարդիկ, որոնք փորձում են նրան համոզել, որ խալիսի նամուսին ձեռք չտա, լավ չի վերջանա, արյուն կխաղա մեջտեղ: Ու միշտ նույն պատասխանն էր տալիս.

— Առաջի գնդակը թող ես արձակեմ...նրանից հետո ինչ ուզում է թող լինի:

— Էլ առաջվա լղար ձիով չէր ման գալիս: Նրա տակին հրեղեն մի ձի էր, որի նմանը չկար ամբողջ շրջանում: Զույգ սանձերով հագիվ էին կարողանում գլուխը պահել: Ու եթե վրնջար, ձորերն արձագանք էին տալիս, իսկ թռչելուց պայտերը զրնգալով դիպչում էին քարերին և կայծեր էին թռչում սմբակներից:

Շամուլտ գյուղում Դայնանց պառավի հետ պատահածը մինչև հիմա էլ բերնեբերան են պատմում: Ռոստոմը նրանց հին ծանոթն էր և առանձին շնորհ էր համարում իր հին ծանոթի տանն իջնել: Մի օր էլ, երբ հյուր է գալիս նրանց մոտ, ձին տանում են գամում կապում, իրեն էլ հյուրասիրում:

— Երբ քնից զարթնում է, գնում է գոմը ձիուն նայելու: Տեսնում է, որ իր կապածը չի:

— Պառավ, էս ձիու գլխով մի բան է անցել...սրան ուրիշ ձիու վրա են քաշել...

Պառավը երդվում է, որ ինքը տեղեկություն չունի, գոմն էլ չի եկել: Անցնում է մի տարի, և հանկարծ Ռոստոմին լուր են բերում, որ Շամուլտում մի ձի քուռակ է բերել, քուռակը նրա ձիուցն է, նրա նման: Երբ ստուգում է և քուռակը տեսնում, անմիջապես խլում է քուռակը, գյուղացուն էլ տուգանում անտառից փայտ գողանալու համար:

— Դու ի՞նչ մարդ ես, որ իմ ձիու նմանն ունենաս...

— Էլ համբերելու հնար չկար...մի գիշեր էլ խելք-խելքի տվինք, ասինք մարդ ուղարկենք Էջմիածին, կաթողիկոսի ձեռ ու ոտն ընկնենք, գուցե թե մեզ խղճա, էս անիրավին փոխի, մեզանից հեռացնի...քսանհինգ մարդով ճանապարհ ընկանք: Ասինք, վնաս չունի, թող շատ լինենք, որ առաջներս չկտրեն: Էնպես էլ չարացած էինք, որ եթե պրիստավն էլ գար մեր առաջը, քարկոծ էինք անելու...Ամենքս իրեն համար հաց վեր կալանք, ոտով ճանապարհ ընկանք, գնացինք Փամբակի գյուղերով դեպի Սիպտակի սարերը, վրա եկանք Աբարանի գյուղերը...Ամեն տեղ էլ մեր դարդն էինք պատմում, մեզ տանում էին, տեղ տալիս: Մի քանի դժվար տեղեր էլ գյուղացիք մեզ վալադ մարդ տվին, որ անցկացնի...Չորս օրում հասանք Էջմիածին, ջարդված. կոտրատված, որի տրեխներն էր ցրիվ եկել, որն էլ ճամփի շատը հենց բորիկ էր գնացել: Էդպես հասանք կաթողիկոսի պալատի մոտ, պատերի տակ նստոտեցինք: Մի քիչ որ շունչ առանք, իրիկնապահին, տեսնենք մի քանի վարդապետ եկան մեր կողքով անցան, ժամ էին գնում: Նրանցից մեկը մոտեցավ հարցրեց, թե ո՞ր տեղացի ենք, ինչո՞ւ ենք պատերի տակ...ասաց՝ գնացեք, էգուց արեք, կաթողիկոսը հիմա չի ընդունում...վերջը ինչ երկարացնեմ, երեք օր մնացինք պատերի տակ: Մենք էլ տաքին անվարժ ժողովուրդ...խաշվեցինք, իմ ոտերս մաշկահան էր եղել: Երեք օրի վրա մեզ կանչեցին...գնացինք մի սրբազանի մոտ. նա հենց կաթողիկոսի մոտն էլ լինում էր: Մեր ցավն ասինք, լսեց, հետո թե դուք գնացեք, էս կարգադրություն կանեմ: Վերջն էլ մի վարդապետի կանչեց, հրամայեց, որ թանգարանը բաց անի, մեզ ցույց տա միջին եղած բաները: Հետներս մի քանի կոպեկ էինք տարել ճանապարհի ծախս... Էն էլ թանգարանում խաչհամբույր տվինք. դատարկ ջիբով դուրս եկանք...

Ու մի քիչ հետո, ասես անցկացած ճանապարհը մտաբերելով, Չատի բիձան ավելացրեց,

— Զուր էլ գնացինք...եպիսկոպոսը հլա մինչի օրս էլ կարգադրություն է անում: Փամբակի կողմերում ճամփին մեզ մի մարդ պատահեց, հարցրեց, թե ինչ մարդիկ ենք...մի քիչ միտք արեց ու ինձ թե՛ բիձա, ձեր գյուղում թվանք կճարվի՞, էս էլ ասի, բա առանց թվանքի գյուղ կլինի՞ ...թե մի կտրիճ տղա չկա՞, որ նրա փորը ծխով լցնի, ազատի ձեզ...ասեց ու ձին մտրակեց...իսկի չիմացանք էլ, թե ով էր:

Անցնում է երկու-երեք ձմեռ: Ցուրտ մի գիշեր, երբ բուքը պտույտ էր տալիս կտուրների վրա և երդիկներով ձյուն թափում, երբ գայլն անգամ դուրս չէր գալիս իր թաքստոցից, Մարց գյուղում մի ձիավոր ծեծում է քարափի գլխին կուչ եկած տնակի դուռը. ներսում ոչ լույս կար, ոչ էլ շունն էր հաչում: Ձիավորը ձին կապում է դռնակից, բարձրանում թամբի վրա, ապա պատի գլխով թռչում:

Ձիավորը վանքապատկան անտառի պահակներից էր, որ Ռոստոմի հրամանով այդ բուքին եկել էր տանտիրոջը վանքի տունը կանչելու քննության, քանի որ անտառից գողացած գերանների հետքերն անհետանում էին հենց նրա տան մոտ:

Տանը վայնասուն է բարձրանում: Տկլոր երեխաները դուրս են թափվում վերմակի տակից: Հիվանդ հայրը խնդրում է պահակին, որ կգա լույսը բացվելուց, որ հիմա ուժ չունի տեղից վեր կենալու: Դուռը մի անգամ էլ է բացվում, բուքը ձյուն է շարտում, և երեխաները տեսնում են, թե ինչպես յափունջավոր մի մարդ մոր թնից բռնած դուրս տարավ:

— Նրան գերի էին տարել, որ առավոտը մարդը գնար վանքի տունը...

Երկու շաբաթ չանցած անտառի ճանապարհին երեք անգամ կրակում են: Եվ մինչև անտառապահները գյուղից դուրս կվազեին կրակոցի վրա, գետի մյուս ափին, անտառի միջից վրնջալով դուրս է փախչում սպիտակ ձին՝ Ռոստոմի արնոտ դիակը թամբից կախ ընկած, մի ոտքն ասպանդակի մեջ:

— Համարյա չիմացանք, թե ով սպանեց նրան: Երեք հոգի են եղել, ձյունի վրա ոտնատեղերը տեսանք... Շատի տակ փոս էին արել, նստել... Շատ էլ պապիրոս էին քաշել. մենակ էն, որ տունը քարափի գլխին էր... Եփրեմ էր անունը... երեքից մին նա էր... էն երկուսը մինչի օրս էլ չիմացվեց: Հենց դրանով էլ Եփրեմի տունը փչացավ... պատերը մնում են քարափի գլխին... կնիկը գարունքվա դեմ մեռավ. երեխեքն էլ բարեկամներ տարան, մեծ տղան հիմա զինվորության մեջ է:

— Իսկ Եփրեմը, — հարցրի ես:

— Էդ գործով փչացավ: Եկան քննություն արին, անասելի չարչարանք քաշեցինք: Կալմեջ էին արել մեզ ու տավարի նման պլետով վեր էին հատում... Հրես սրա աստամները էն ժամանակ փշրեցին... Սևբարեցի մի ուրյադնիկ կա, անունը Սահակ: Նրա նման անխիղճ ծեծող հավատա, որ ամբողջ Կավկազա հողում չլիներ:

Տանում են Եփրեմին, հարևան գյուղիցն էլ նոր պսակված մի երիտասարդի, որ, ինչպես Չատի բիձան էր ասում, մի գյուղ արժեր՝ աշխատավոր, խոնարհ ու համեստ... Տանում են պրիստավի մոտ, քննություն են անում, երկուսին էլ ուղարկում բերդ: Բայց տեղ չեն հասնում... Ռոստոմի մարդիկ վրա են տալիս և երկուսին էլ թրերով մորթում, գլուխը մի ձոր քցում, թևը՝ մի: Ան ու դողով հարազատները սիրտ են անում գնալ և ձորերից հավաքել թրատված մարմինները: Միայն երիտասարդի գլուխը չեն գտնում, իսկ մյուսի մարմնից էլ գայլերը պոկոտել էին կրծքի մսերը:

Է՛... ոնց անց կացան էն օրերը, ով կհավատար, թե մեզ համար էլ մի օր լույս է բացվելու: Օձի բերանից մեզ ազատեցիք... Երևի կարդացած կլինես, որ էն վաղ ժամանակներում ճորտ ու պարոն են եղել... Մենք ճորտ էինք, պարոնն էլ հո խիղճ չունեք... Ազատությունը որ եկավ, մի գիշերում վանքի տունը ցրիվ տվինք, քարերը ձորը թափինք: Էն օրվանից թավադի հետքն էլ չքացավ, վանքին էլ...

Իջանք բլրակից: Մուրն էր, և ամառվա աստղալույսի տակ հազիվ կարելի էր նշմարել ճանապարհն ու քարերը: Ինչքան իջնում էինք, այնքան խլանում էր Մարց գետի աղմուկը. ասես գետն էր ավելի խոր թաղվում: Չատի բիձան առաջից էր քայլում, փայտով գետինը շոշափում, քարը փոսից որոշելու: Իսկ ներքևում պլպլում էին գյուղի մարմանդ ճրագները:

ՊԵՄՁԱՅԻ ՀԱՆՔԵՐՈՒՄ

Անի կայարան՝ ցամաք դաշտի մեջ մի քանի սպիտակ տներ՝ պառավ ակացիաների սովերի տակ. Հողածածկ խրճիթներ՝ մակադած հոտի նման: Կայարանի հերթապահը դժկամորեն մոտենում է պղնձյա զանգին, ասես կսկծում է, որ գնացքն այդքան քիչ է կանգնում: Ապա շոգեմեքենայի զիլ սուլոցը, որից դողում են ակացիաները: Գոռալով գլորվում են վագոնները, ռելսերի վրա թողնում տաք գոլորշի, մագութի կաթիլներ: Առաջին կեռմանում մի անգամ էլ է ծվծվում մեքենան, ինչպես ճայը ծովի վրա ու ծածկվում է բլուրների հետև, հետքից ցամաք հողի վրա նետում ծխի ժապավեն:

— Ընկեր, որտե՞ղ է «Անի-Պեմզան», — հարցնում եմ:

— Պեմզայի գաղե՞քը, — պատասխանում է ինձ զանգահարը և ձեռքով ցույց տալիս դիմացի բլուրի կողմը: — Ահա ճամփեն...

Անիվների զուգահեռ հետքը խոր ակոսներ է գծել, ոտքով ու ձիով մարդիկ են անցել, տրորել ու հարթել ճանապարհը: Դեռ ծեծված ճանապարհի չէ, տեղ-տեղ անցնում է դեղնած ծղնոտի ու խոտի վրայով, իջնում շատ «ուսուլով», ինչպես տեղացիք են ասում և ապա նույնքան հանդարտ քարձրանում:

Չի երևում ոչ մի թուփ, ոչ մի թռչուն: Լռությունն այնքան խորն է, որ կարող ես լսել սրտիդ բարախումը:

Ահա և բլուրը: Հետ եմ նայում. մերկ բազկի նման կեռ է տվել ճանապարհը: Ներքևում կայարանի շենքն ու ծառերը օազիսի նման են, ավելի շուտ կանաչ պարտեզ՝ ցամաք դաշտում: Իսկ եթե ջուր լինե՛ր, և դաշտն ու բլուրները թաղվեին կանաչի տակ, սպիտակ տները հասնեին Ալագյազի կապույտ գագաթին:

Ճանապարհն անմռունչ եզան նման կախում է գլուխը: Կայարանը, ծառերը, պղնձյա զանգը կարծես սուզվում են ջրի տակ: Արևմուտքում բացվում է մի այլ անծայր տափարակ, եզերված բարձր լեռների պարսպով:

Ու հանկարծ չոր ու ցամաք ձորի մոտ, բարձրավանդակի վրա շարեշար ընկած քարաշեն երկհարկանի տներ, որոնց սպիտակ պատերն ու թիթեղյա ներկված կտուրները չեն համակերպվում շրջապատի ամայության և ծանր լռությանը: Ուրախությունից ուզում ես կանչել Քսենոֆոնի նման, երբ ծովը տեսավ:

Իսկ քառորդ ժամից հետո, բարձր տան սենյակում, որի դուռն անընդդատ բաց ու խուփ են անում, մտնում ու դուրս գալիս, հարցնում, երկար ու կտրուկ պատասխան ստանում այն ընկերոջից, որին բոլորը Քրիստափոր են կանչում և որը բավական աղմուկով կնքում է թղթեր, ստորագրում և միևնույն ժամանակ հրահանգներ տալիս մի քանի լեզուներով, բայց այն առոգանությամբ, որ ունի լեզուն աշխատանքի բովում սովորած մարդը, — երբ տեսնում ենք այդ ամենը՝ ջրի մեջ ընկած ձյունի նման հալվում է ցամաք դաշտի ծանր պատկերը:

— Էստեղ առաջ ոչինչ չի եղել... Քրդերը փորել են մեծ զաղաներ, Խարկովի վակզալի չափ, — ասում է Քրիստափորը և ծիծաղում իր համեմատության վրա: — Այնինչ — ոսկի կա թաղված հողի տակ:

Եվ շտապ մեկին կարգադրում է ինժեներին կանչելու, երկրորդին գիշերվա հերթի աշխատողներին դինամիտ տալու, ու օգտվելով վայրկյանի դադարից հանում է սեղանի դարակից մի թերթ, մեկնում ինձ:

— Նա, կարդա... Իտալիայում պեմզայի փութը 22 մանեթ է ոսկով... Մերը նրանցից լավն է: Զալատոյե դելո, ի՞նչ ես ասում... Կրուգով պեմզա: Մեր տակին էլ է պեմզա:

Եվ նա հետ է քաշում աթոռը, կասես պեմզան հատակին է թափված:

Քրիստափորը «ուռում» է, երեսուն տարվա շախտոյր: Նա աշխատել է Չիատուրում, գերմանացիների մոտ, Ալավերդի, Շամլուղ: Կապսում ջրանցքի թունելի քարերը պայթեցնելու գործը նա է ղեկավարել:

— Պաղածղի, դարագոյ, — նորից է դառնում ինձ: — Հիմա կգնաս շախտերը, կտեսնես...

Շախտի անունը տալուց աչքերը փայլում են, դեմքն այլ կերպարանք է առնում: Հասկանում եմ, թե ինչու այդպիսի թափով է զարկում կնիքը: Վարժված ձեռքը ռիթմով կրկնում է 30 տարվա արածը՝ քլունգը զարկում է հանքին:

* * *

Ներքև ձորում պեմզայի մանրուքն ու ավազը բլրանման կիտուկներ են կազմել: Փայտյա բարձր կամուրջի վրայով վագոնները գլորվում են, շրջվում, և պեմզան թափվում է ցած, ծանր ու մեծ կտորները գլորվում են ավելի հեռու, մանրերը՝ մոտիկ: Բահերով լցնում են կլոր մաղերի մեջ, որոնց պտտելուց հողի փշրանքը մաղվում է, և մնում է ոսկեգույն պեմզան:

Հենց այդտեղ էլ բաժանվում են տեսակների՝ «էքսպորտ» և «շինարար» պեմզա: Առաջինը, որ ավելի խոշոր կտորներ է, տեղափոխում են այլ շենք, ուր կանայք թիթեղյա տաշտերի մեջ լվանում են, կոշտ խոզանակով քերում և լցնում միանման պարկեր, որոնց վրա մի կին անընդհատ դրոշմում է. «ANI-ARMENIA»: Ու այդ պարկերը նավի խորքերում դարսած լողալու են ծովեր, օվկիանոսներ...

Բարձրանում ենք պեմզայի կիտուկների վրայով: Իմ ուղեկիցը՝ նիհար ու բարի աչքերով երևանցի Հովհաննեսը, պատմում է, թե ինչ դժվար էր սկզբի տարին:

— Կոռպերատիվ չկար, ապրում էինք պալատականների տակ... գալիս էին, մի օր աշխատում, փախչում: Մի խոսք, տաժանակրելի աշխատանք էր... Այ, տեսնում ես մաղը, Քրիստափորի շինածն է, ձևը նա է տվել:

Զագարաձև մի արկղ է, ինչպես ջրաղացի ցորնատունը: Արկղի ներքևում փակցրած են նոսր ու խիտ մաղեր, իսկ ավելի ներքև տախտակի մի ուրիշ արկղ է, շարժական հատակով: Այդ ամբողջ բուրգը շարժվում է էլեկտրական ուժով:

Հանքով բարձած վագոնները մոտենում են արկղին, դատարկվում և հետ վերադառնում: Էլեկտրական մաղը և՛ ջոկում է պեմզան, և՛ հողն ու մանրուքը լցնում ներքին արկղի մեջ, որի հատակը բացում են, հողը դատարկ վագոնների մեջ լցնում և հեռու թափում:

— Առաջ մենք էինք գլորում վագոնները, հիմա ձիերն են քաշում...Միանգամից հինգը-վեցը, — պատմում էր Հովհաննեսը: Մոտենում ենք հանքի բերանին: Կամարաձև կտրվածք է, մաքուր ու չոր, պատերը կոկ, ինչպես գյուղական թոնիիրը:

— Սա իմանո՞ւմ ես, ուրիշ շախտի պես չի...Օդը մաքուր, ամառը գոլ, ձմեռը տաք...Մի քիչ դինամիտի ծուխն ա, թե չէ ի՞նչ կա, ոնց որ Աստաֆյանը...

Բարակ ռելսերն ուղղաձիգ սլանում են ներս: Էլեկտրական ճրագները պլպլում են: Իսկ դուրսն այնպե՛ս արև էր: Պաղ քամի է փչում: Հովհաննեսը վառում է ձեռքի լամպարը: Հեռվից լսվում է թույլ գվվոց, և կանչ. «Հե՛յ...», արձագանքը դրնգում է գետնի տակ, կտուրից մանրիկ փշրանքներ են թափվում:

— Էս կողմն արի, — ձայն է տալիս Հովհաննեսը և պահվում պատի մեջ փորված նիշում:

Հետևում եմ նրան, ու մի բոպե անց լաբիրինթի կիսամույթում երևում է ձիու սիլուետը, որ սլանամ է հողմի նման: Հետևից գլորվում են ծանր բարձած վագոնները:

Դուրս ենք գալիս թաքստոցից ու շարունակում մեր ճանապարհը: Շտոյլյան ճյուղավորվում է, գնում ավելի խոր, բաժանվում են էլեկտրալարերը, վագոնետի գծերը: Դատարկ է, լուռ: Հանքափորները շատ հեռվում են:

Հովհաննեսը հաճախ ձեռքի լամպը մոտեցնում է պատին և ցույց տալիս այն երակը, որի համեմատ և փորում են:

— Մրա վերևը ֆող ա, պեմզան տակն ա...Սա որ ցածրացավ, ուրեմն իմացի, որ պեմզան խորը գնաց: Մեր նշանն էս տամարն ա: Երակը սև շերտով անընդհատ հետևում է, մերթ՝ բարակնում, մերթ՝ լայնանում:

— Մրան էլ խոլխոլ ենք ասում: Սա նշան է տալիս, որ էքսպորտի պեմզա կա, լավ, իմանում ես...Համարյա ֆող չկա էսպես տեղում:

«Խոլխոլը» բնական փչակներ են, լցված պեմզայի խոշոր կտորներով, ասես պարկի մեջ ոսկորներ են լցված:

— Հը՞, աղջի, քնե՛լ ես...Քանի՞ վագոն են հանել: — Նիշից դուրս եկավ մի կին, զգուշությամբ ծածկելով գիրքը:

— 97, — պատասխանեց կինը Հովհաննեսին: Նրա նստած տեղը երկաթագծի ցանցի կենտրոնն է: Հանքահորի զանազան մասերից վագոնետները նրա կողքով են անցնում: Տարօրինակ էր նրա հաշվելու ձևը: Բարակ տախտակի վրա դրված են թվեր ըստ կարգի: Յուրաքանչյուրի մոտ լուցկու հաստությամբ անցք: Կինը մեխի չափ երկաթը տեղափոխում է թվից թիվ և ուզած վայրկյանին ասում վագոնների հաշիվը:

Հովհաննեսը հաշվետախտակին էր նայում, իսկ ես ձեռքս մեկնեցի նրա գրքին: Ահռելի ծանրությամբ սարի տակ, գետնի խորքում, իր նեղլիկ նիշի մեջ վագոնետից-վագոնետ այդ աղջիկը գիրկապ անելով կարդում էր Չեխովի «Կաշտանկան»: Այդ օրը նա 9-րդ էջն էր շրջել:

Մենք ծովեցիներ ձախ: Աղջիկը կուչ եկավ իր տեղում, գլուխը կախեց գրքի վրա... Հեռվից լսվեց ահարկու «հեյը»:

Մութն ավելի թանձրացավ: Իմ ուղեկցի լամպարը լուսավորում էր նեղ շտրեկների դար ու փոսը: Տեղ-տեղ պեմզայի կիտուկներ էին դարսած: Վագոնները դեռ նրանց չէին մոտեցել:

— Այ խոլխոլը... Հինգ վագոն պեմզա կա էս փոքր տեղը, — ասաց Հովհաննեսը և լույսը դարձրեց: Կարծես դիտմամբ իրար վրա շարած քարե պատ էր: Ու լույսի տակ աչքիս ընկավ հանքի պատին փորած մուրճն ու մանգաղը...

— Բրոնյի տղերքն են սարքել, — բացատրեց Հովհաննեսը, լուսավորելով լաբիրինթի կամարները, բազմաթիվ անցքերը, հրապարակները կամ ինչպես նա էր ասում, գաբոյները, շտրեկները:

Լույսերը նորից շատացան: Սակայն նրանք շարժվում էին կամ օրորվում: Ձայներ էին լսվում, մեկը երգում էր խուլ ու մեղմ: Երկու ստվերներ, տաչկաները գլորելով, անցան մեր մոտով, ծովեցին դեպի երկաթգիծը:

Մենք հանքի խորքերում էինք: Նրանց մոտ, որոնք շապիկն էլ են հանում, որ ավելի համարձակ քլունգով խփեն փուխը հանքին: Քարերը խշրտալով գլորվում էին փոշու ամպի մեջ, նավթի ճրագներն աղոտ փայլով էին լուսավորում:

Մի ուրիշ անկյունում պերֆորատորի պողպատյա բրիչով անցքեր էին փորում դինամիտի համար:

* * *

Մայրամուտ էր, երբ հանքից դուրս եկանք: Սակայն ոչ նախկին մուտքից:

— Ամենապերվի հանքը սա էր, — ասաց Հովհաննեսը: Մուտքը Լոռվա ճորերի տունելի նման բարձր ու կամարաձև, շատ ողորկ ու հարթ սարքած: Մուտքի ճակատին չորացած ճյուղերից պսակ, արևից ու անձրևից խանձված ֆաներայի վրա խունացած տառեր... «ցե մեր Հայաստանի նոր հանքեր. 1925 թ.»:

— Հիմա մի սմենան դուրս կգա, գիշերվանը կմտնի... Ամբողջ սուտկան աշխատանք կա...

Ու մենք իջանք տների կողմը: Փայտյա կամրջի մոտ եզան սայլերի շարանն էր: Բարձում էին պեմզան՝ կայարան տանելու համար:

Տների մոտ մեզ միացավ հանքերից դուրս եկող բանվորների մի խումբ: Նրանք շտապում էին լվացարանների կողմը: Ճանապարհին, թափ տալով փոշին շորերից ու երկարավիզ կոշիկներից, Ուրալից եկած մի ռուս հանքափոր իր հույն ընկերոջն ինչ-որ բան էր պատմում իր երկրից ու նրա հանքերից: Մի հայ բանվոր կոտրատած ռուսերենով նոր զորացրված կարմիր բանակայինին սովորեցնում էր արտհագուստ ստանալու կարգը: Քիչ հետո թիթեղյա թեյամանները շրխկացնելով գորշ բլուզով մարդիկ գնացին դեպի կուրերը:

Բայց և այնպես շրջապատի ցամաք ու մռայլ տեսքն իր կնիքն է դնում պեմզայի «զաղեքի» վրա: Շենքերը դեռ չեն ժպտում, թեկուզ ներսը մաքուր է, մահճակալները կարգով շարած: Ոչ ծառ կա, ոչ կանաչ, ոչ հանգստանալու վայր: Քիչ են ընտանիքով ապրող բանվորները. չհաշված սևագործները, որոնք տնից մի քանի օրով են կտրվում, մեծ մասն ապրում է գորանոցային կյանքով:

Թեյից հետո, երբ դուրս եկան բակը հանգստանալու, շատերը հետները հացի փշրանք էին բերել շների համար և թեկուզ մի քիչ կոշտ կերպով, սակայն սրտանց, ուրախությամբ հացի փշրանքները շարտում էին շներին և շոյում նրանց: Մի քանի հոգի կանգնել էին բակում եղած միակ կանաչ, նոր տնկած ծառի մոտ և նայում էին տերևներին: Նրանցից մեկը կոացավ ու մատներով տնտղեց հողը, արդյոք չի՞ չորացել: Բանվորներից ոմանք, մանավանդ նորերը երբեմն բարձրանում են մոտակա բլուրը և Ալազյազի լանջերին ընկած կանաչ օազների մեջ ջոկում իրենց գյուղը, տեսողությունը լարում ավելին տեսնելու:

Բակում պատերի տակ նստում են, հավաքվում, ոմանք ծխում են, ոմանք գրուցում: Մի խումբ երիտասարդներ քաշքշում են ֆուտբոլի գնդակը: Գալիս է գուռնաչին, թևով սրբում գուռնի լեզվակը և սկսում: Կլոր պարի օղակը լայնանում է, մերթ սեղմվում: Մի ռուս կին անցնում է բակի լայնքով. բազմաթիվ հայացքներ հետևում են: Անկյունում մի այլ խումբ Շիրակի մղկտող ու միալար երգով կանչում է. «Շուշան ջան, ա՛րի»...

Քրիստափորը հաշիվներ է անում և պատմում, թե ինչքան պիտի մեծանա Անի-պեմզան, երբ երկաթուղու գիծն ավարտվի, գնացքը հասնի մինչև հանքերը: Շուտով ստացվելու են մեքենաներ, պեմզայի փոշին մամլելու համար: Փոշին շաղախի համար անփոխարինելի է: Պեմզայի հալոցքը սառչում է, ապակի դառնում: Անսպառ է պաշարը, մինչ խորքը կարելի է գնալ և խլուրդի նման փորել ու հանել: Բացվում են նոր հանքեր, հարուստ «էքսպորտի» պեմզայով:

— Պաղածղի դարագոյ...մենք Իտալիային կխփենք...

Մթնում է: Վառվում են շախմատի կարգով շարված էլեկտրական ճրագները, գոռում են բարաբանները: Սրտի նման բաբախում է դինամոն: Լույսի տակ պեմզայի փոշին կաթնագոյն փայլ է ստանում: Հանքահորի առաջ երևում են ստվերներ, որոնց ձեռքի ճրագներն ասես գետնի վրայով են քարշ գալիս:

Բլուրներն ընկղմվում են խավարի մեջ: Լուսավորված գաղան լողացող նավի է նմանվում, որի լույսերը ճոճվում են: Օդը սառնանում է, իսկ հանքի խորքում, ճրագի տակ քրտնած բրոնզի փայլով բազուկները կծկվում են, բրիչով սարը քանդելու:

ՎԱՐՂԱԳՈՒՅՆ ՏՈՒՑԻ ԵՐԿՐՈՒՄ

Բլուրի ստորոտին, հարթության վրա մի սովորական գյուղ, տները՝ հարթ կտուրով, կտուրներին՝ ամռանը դեղնած դեզեր, աշնանն ու ձմռանը՝ աթարի սև կույտեր ու մզլած խոտի խուրձեր: Գյուղի մեջտեղը քարաշեն ժամը, նրա շուրջը՝ հանգստացող տավարի նման տները, իբր սիմվոլ այն խոսքի, որ դարեր շարունակ ասել են եկեղեցու բեմից՝ «եղիցի

հոտ և հովիվ մի»: Ժամի ստվերում «հայոց եկեղեցական-ծխական» դպրոցի խեղճ ու կրակ շինությունը, նեղլիկ պատուհաններով, ինչպես խուցը, ներսը՝ կիսամութ, հողից հատակ, ծոված, ջարդված նստարաններ, դուրսը փոքրիկ բակը, որ միանում է ժամի գավթին:

Տները քարակույտերի են նման. հեռվից չի երևում ոչ դուռ, ոչ լուսամուտ: Քարակույտերը շատ են ընկել, գոյացրել ծուռ ու նեղլիկ, մճճված փողոցներ, ուր կեղտն ու ցեխը չորանում է, տրորվում ոտների տակ, պնդանում, որ անձրևին ու ձյունին նորից թագանա, արևի տակ գարշահոտությունը տարածի:

Ամեն մի կույտը, լինի տուն, օդա, գոմ, մարագ, հավաբուն, հաստ և ամուր քարերից է շարած, եթե շարողն ուժ է ունեցել, տաշել է, եթե ոչ քարը դրված է այնպես, ինչպես հանքից են հանել: Քարով է պատած բակը, կալը, բանջարանոցը, «բասմայի» տեղը և վերջապես տան կից փոքրիկ տարածությունը, որ ոչ կալ է, ոչ բանջարանոց և ոչ էլ բասմայի տեղ, այլ տան կից հողի պահեստ, որի շուրջը քարով պատել են պապերը, նրանց պապերը, և սերունդը ժառանգել է քարապատ կառուցվածքն ու հողը, որպես «հայրենիք», օջախ, անձեռնմխելի սեփականություն:

Ավելացրեք այդ գորշ, անհաճո պատկերին մի քանի դեղնած բարդիներ, որ հասնում են գյուղի ծայրին և շվաքարան են ամռան տապին նախրից հետ մնացած հորթի ու կաղ ոչխարի համար, բարդիներ, որ ոչ մեծանում են, ոչ չորանում ու միայն մի ամիս է նրանց սաղարթը կանաչ, իսկ հետո դեղնած՝ փոշով ծածկած, — ահա ձեզ Շորագյալի գյուղը, ուր ապրել են հազարներով Ադասի, Օնիկ, փորփրել հողն արորով, թոնրի միջից սևացած օդայում քաջք ու հրաշքի հավատացել, կրծել ցամաք հացն ու վիզն անմունչ մեկնել: Այսպես է Շորագյալի գյուղի արտաքինը՝ չոր ու ցամաք, քար ու քարափ: Այդպես երևաց մեր աչքին Արթիկը, երբ հեռվից նկատվեց կիսակործան «Ամենափրկիչը», բայց Լենինականից դուրս գալուց արդեն նկատելի էր, որ ճանապարհը ճոռան սայլի գծածը չի: Ավտոները գնացել ու եկել էին, ճանապարհը տրորել, տեղ-տեղ դար ու փոսը հարթել: Առաջին գյուղում այն ընդունելությունը, որ մարդիկ, երեխաները, հորթերը ցույց են տալիս ավտոյին, ապացույց է, որ ճանապարհը մեքենայի համար նոր է բանուկ դարձել: Երեխաները բղավում էին, ճչում, կանայք, նույնիսկ հասակավոր կանայք, վազում էին կտուրների վրայով, կախ ընկնում փողոցի վրա: Մի գյուղում, երբ մեքենան կանգնեց՝ դիմացից եկող նախիրը չխրտնեցնելու համար, կողքի տան սրահում պառկած հիվանդ ծերունին գլուխը վեր հանեց, զարմացած նայեց, ու երբ մեքենան շարժվեց, հիվանդը գլխաշորը պոկեց և օդում ճոճեց:

Ճանապարհին հանդիպում էինք բեռնած ֆուրգոնների, սայլերի. կրում էին տախտակ, բետոն, երկաթե ձողեր: Մի տեղ ճանապարհը սարքում էին: Զգացվում էր, որ մոտերքում մի կենտրոն քաշում է այդ ֆուրգոններին, սայլերին, մարդկանց, որոնք մտազբաղ գնում էին: Նոր տնկած այուների շարքն ուղիղ գծով կտրում էր արտ, բլուր, քարափ և ձգվում դեպի Ալագյազը, որի կապույտ գագաթները պարզ երևում էին հեռվում, իբր ամպերից կախված ապարանք. ճանապարհի ձախ կողմը սպիտակին էին տալիս նոր հողաբլուրները, կամուրջի կապերը, որոնց վրայով վագոնները պիտի սլանան դեպի Արթիկ:

Մեքենան մի անգամ էլ իջնում է, կտրում ձորակը և սլանում սլաքի նման ձգվող ճանապարհով: Ահա հին գյուղը:

— Եթե վարդագույն տուֆը չլիներ, Արթիկի անունը մինչև Բելգիա չէր հասնի, — ասում է ընկերս: Ահա կայարանը:

Գյուղի ծայրին դեղնած բարդիների մոտ, երեք նոր շինության պատերը փայլվում են արևի տակ: Արթիկի կայարանը. գնացքներն այստեղից ուղիղ մարշրուտով պիտի գնան հեռուները, հազարավոր վերստեր կտրելով: Մի խումբ բանվորներ քանդում են շենքերի առջև ընկած հողաբլուրը՝ ապագա պերրոնի համար:

Աջ կողմն ընկած է «Արթիկ-տուֆի» ապագա ավանը, գլխավոր շինությունները, տաստասներկու կորպուսներ, մի կամ երկու հարկանի: Շենքերի առաջ ընդարձակ ծածկոցն է. վերևում, բլուրների վրա երկաթյա սյուներ, տախտակի կույտեր, իսկ ճիշտ մեջտեղը՝ անդեզիտի բլուրի վրա վիթխարի տրանսֆորմատորը, դեռ ծածկված գերաններով, սանդուղքներով ու տախտակներով:

Հրապարակում մեքենան կանգնում է: Թեկուզ մայրամուտ է, բայց աշխատանքը եռում է: Ընդարձակ ծածկոցների տակ սղոցում են, ռանդում, դուռ ու լուսամուտ պատրաստում, կուպր են եփում՝ տան ծածկի գերանների գլուխը կուպրելու, կրի և բետոնի շաղախ են պատրաստում, ավագ մաղում, թիթեղագործը պատի վառարանների համար կլոր վահաններ է սարքում: Մի քանի հոգի սայլերը բարձում են գերաններով, բարակ ռելսերով, սև երկաթյա խողովակներով, և սայլերը ճրոռ հա ճրոռ բարձրանում են, ցրվում զանազան կողմի վրա այն նոր ճանապարհներով, որ երակների նման ցրիվ են եկել բլուրների վրա:

— Տու դա՛, տու դա՛, — գոռում է շենքի պատին կանգնածը: Իսկ ներքևից մի քանի հոգի հրում են գերանը և ռիթմով տնքում:

Դրսում թափած են ցեմենտի տակառներ, ապակիով լիք արկղներ, յուղի ու մագուրի բիդոններ, վագոնետներ, ռելսեր, պատրաստ դռների ու լուսամուտների բուրգեր, թիթեղ ու տախտակ, գերան ու շպալ, կղմինդր ու աղյուս: Գետինը պատած է տաշեղով, երկաթի ու թիթեղի կտորտանքով: Երբեմն տաշեղների արանքից քարը մամռոտած լանջն է դուրս ցցել: Ամեն ինչ այստեղ փոխվել է՝ գետնի երեսը, ճանապարհը, հողն ու խոտը:

Ռելսերի կույտի վրա նստել է մի բիձա և դանդաղ, հոգնած մարդու ախորժակով հաց է ուտում: Մոտենում եմ, խոսեցնում, հացի փշրանքները զգուշությամբ հավաքում է բռան մեջ և պատասխանում իմ հարցին:

— Հրաշք որ ասել են, էս է: Մա ոսկի աղբյուր է, լիություն և լուսավորություն: Վագոնը կգա, դռանդ կչոքի, պատից կախ չէր, բերին ճակտից կախ արին: Մեր կնկտիք բոբլիկ էին, հիմա կարմիր տուպլի կհագնեն...Մի խոսք՝ գտած գանձն է, որ էսքան հազար տարի հողի տակ պառկած էր...

Գրասենյակի մոտ խոնվել են մի խումբ գյուղացիներ, որոնք օրավարձ աշխատում են: Ներսից մեկը փորձում է կարգ սահմանել պատուհանի առաջ խոնված բազմության համար: Լսվում են անկապ խոսքեր, ումանք իրար են հրում, մեկը կատակ է անում, մյուսը զայրանում է, մի քանիսը գոռում են «սրով, սրով», «ղալաբալաղ միք էնե», սակայն իրենք էլ խանգարում են հերթը, սաստկացնում աղմուկն ու ժխորը:

— Ինչի՞ կնեղենաս...

— Ինձ գրել է սևագործ բանվոր... Մենք քարի հետ կչարչարվինք: Դեկրետը մեզ լեռնային բանվոր կսեպե...

— Վրա քշելով չի եղնի...

— Քարի հետ զօր ու գիշեր խաղամ, ինձ կաչկաչու հետ հավասար տաս...

— Կեցի կասիրը կանչի, այ օղուլ...

— Բերմսբերգի վրա արտաժամյա ո՞վ է աշխատել, — ներսից բղավում է հաշվապահը:

— Ճամփա տվեք ստորագրեմ, — ընկերներին բոթելով առաջ է ընկնում մեկը:

— Տո դե լավ...

— Տո մի յավաշ է՛, արտաժամյա ստանամ:

— Մեթո, — բառաչում է մեկը, — ես առանցի գրամոտնի եմ...

Այդ ժխորի մեջ երկու հոգի իրար հետ վիճում են, թե որտեղ է հեշտ աշխատել՝ վագոնների վրա, թե՞ քարհանքում: Ներսից նորից կանչում են:

— Ականջ էրեք, — բղավում են մի քանի հոգի միաբերան:

— Ով որ գրքույկ չունի, թող չկայնի, — հայտարարում է հաշվապահը:

— Ըհա, օղորմի հորդ, — պատասխանում է նրան պատուհանի տակ խոնվածներից մեկը: Սակայն ոչ ոք չի գնում: Փող ստացողները կոշտ մատներով համրում են ստացածը. չերվոնեցը խշշում է: Ստացողը փողը խոր կոխում է ծոցը կամ ծոցի գրպանը և շտապում տուն:

Քարհանքը մոտիկ է: Տներից վեր բլուրի գագաթին մի քանի տեղ քար են հանում տեղական ձևով. ծանր մուրձերով զարկում են պողպատ սեպերին, կոճակների նման սեպերը շար են ընկնում փափուկ տուֆի լանջին, խրվում ներս ու մի հարված էլ՝ հանքը ճեղք է տալիս, ինչպես շաքարի գունդը: Տուֆը կամ ավելի ճիշտ տուֆի լավան ճեղքվում է հավասարն ուղիղ գծով: Քարի այս հատկության վրա է հիմնված տեղական ձևը:

Այս քարհանքի հանույթն օգտագործում են նոր կառուցվող տների համար: Ոչ մի տեղ մեզանում տների պատերն այդքան արագ չեն բարձրանում, որքան «Արթիկ-տուֆում», նոր շինած տներից մեկի պատերը շարել էին ութ օրում, իսկ տունը երկհարկանի էր, միջին մեծության:

Վերի քարհանքի նորությունը նեղ գծանի վագոնետներն են, որոնցով քարերի փշրանքն են թափում, քարհանքները մաքրում և ապա կտրած քարը դարձյալ ռելսերի վրայով տեղափոխում ցած, կառուցումների վայրը:

Ամենահետաքրքիրը մեքենայացված քարամշակումն է, որտեղ կենտրոնացված է համարյա ամբողջ աշխատանքը: Բլուրի լանջին տեղ-տեղ ռելսերի գծերը խաչաձևում են իրար: Սև խողովակների շարանը ցույց է տալիս, որ հեռվից, Ալագյազի փեշերից ջուր է բերվելու: Տեղ-տեղ անցնում են քառակուսի կտրվածքով հորերի կողքով, որոնց բերանին փայտյա վերելակներ են, հաստ պարանով փաթաթված:

Ինչքան հեշտ են տուֆը փորում: Այդ հորերը կամ ինչպես Արթիկում են ասում՝ շուրֆերն ավելի հաճախակի են երևում: Թեկուզ արևը նոր է ելել, բայց աշխատանքը ետում է: Ահա երկու հոգի բահով հող են քանդում. Նրանք փորում են շուրֆի բերանը: Նրա կողքին բավական խոր են գնացել. շուրֆի բերանին կանգնած մեկը փաթաթում է պարանը և բարձրացնում քարի փշրանքով լի վեղորն: Շուրֆի հատակին նստած է փորողը, նույն սեպերն ու մուրճը, ինչ որ քարհանքում: Մի քանիսն այնքան խոր էին գնացել, որ վերևից նայելով հազիվ կարելի էր նրանց նշմարել հորի մթության մեջ:

Շուրֆը քանդելը քարը մեքենայով հանելու առաջին աշխատանքն է: Շուրֆի խորությունը տուֆի շերտի հաստությունն է ցույց տալիս: Այդ հորերում դրվում են սղոցող սյուները՝ մոնտանայորները, որոնք հենարան են պտտվող պողպատյա լարի, որը և կտրում է քարհանքն այնքան թեթև, ինչպես տատը թելով կտրում է փափուկ սապոնը:

Ահա և մոնտանայորները: Եթե ձեզ չբացատրեն, դժվար է կապակցել այն բոլորը, ինչ աչքիդ առաջն է: Շուրֆերի ներսում ցցված են հաստ ռելսերի չափ երկաթներ, որոնց ծայրին անիվներ են պտտվում: Այդպիսի սյուներ շատ են, տարբեր հեռավորության վրա: Պողպատյա լարն անընդհատ շրջան է տալիս. տեսնում եք ինչպես են անիվները դառնում, բայց թվում է, թե լարը չի շարժվում:

Մի գծի վրա ընկած շուրֆերի մեջ մոնտանայորի սյունից մինչև մյուս մոնտանայորի լարը թափով իջնում է և սղոցի նման խրվում տուֆի մեջ: Յուրաքանչյուր մոնտանայորի մոտ փոքրիկ արկղ է, կվարցի կարծր ավազով. ջրախառն ավազը ծորակով թափվում է բարակ նովդանի մեջ, ջուրն ավազը լցնում է լարի կտրած ձեղքի մեջ, ավազն ընկնում է լարի տակ, գոյացնում սղոցի ատամները և լարի թափից ու ճնշումից ավազը սղոցում է տուֆին, ինչպես փափուկ գերան:

Կապույտ բլուզներով 5 — 6 երիտասարդներ շուրֆերի մոտ հսկում են. մեկն ավազի հոսանքն է կանոնավորում, մյուսը՝ լարի ընթացքը. մի քանի հոգի փայտյա սանդուղքներով իջնում են ցած՝ ստուգելու արդյո՞ք լարը չի հասել մինչև քարի տակը: Բոլորն էլ նոր են, դեռ սովորում են: Նրանց դեկավարող վարպետը և՛ բացատրում է մի խումբ այցելուներին, և՛ կարգադրություններ անում երիտասարդներին: Երբեմն նա ձեռքը մեկնում է լարին. ցեխախառն կապտավուն ջուրը կաթկթում է մատների արանքով: Լարի ջերմությունն ու կապտավուն ջուրը նրա համար նշան է, թե ինչ է անում լարը գետնի խորքում:

Շուրֆերը փորված են իրարից հավասար հեռավորության վրա, քառակուսիներով: Պողպատյա լարը այդ քառակուսիները կտրատում է, ապա

բաժանում ավելի մանր մասերի. մոտեցնում են բարձրացնող կրանը, քարի սղոցած կտորները մեքենան բարձրացնում է, օդում պտույտ անում և հսկա քարերը դարսում, իբրև աղյուսի կույտ:

Դեռ նոր են՝ շուրֆերն էլ մոնտանայորն էլ, բարձրացնող կրանն էլ և այն մարդիկ, որոնք աշխատում են և սովորում: Գործը դեռ չի մեծացել. քարհանքերը, ինչպես և հղկող ժամանակավոր գործարանը, որտեղ կարբոնոնդը և ադամանդյա սղոցները հղկում են տուֆը, կոկում այնպես, որ քարը ապակու նման ողորկ է դառնում: Քարհանքը, ժամանակավոր գործարանն աշխատում են փոքրիկ էլեկտրակայանի էներգիայով:

Շուտով Արթիկն էներգիա կստանա Լենինականից: Եվ երբ կառուցվեն երկաթուղու այն չորս գիծը, որ նոր կայարանից ճյուղավորվելով հասնելու են մինչև քարհանքերն ու ապագա մեծ գործարանը, — այն ժամանակ վիթխարի կաբել կրանը քարերը կբարձրացնի և շարժական կամուրջների վրայով կիջեցնի բաց վագոնների վրա, կդարսի և վագոնները կշարժվեն:

* * *

Երեկոյան, մի ընկեր, որ դեկավարն է ամբողջ աշխատանքի և որն Արթիկ է եկել դեռ այն ժամանակ, երբ մի քար էլ չէր հանված, դիրեկտորի կաբինետում դարչնագույն թղթի վրա ցույց է տալիս այն ամենը, ինչ կա և ինչ պիտի լինի: Սպիտակ գծերի ու հորիզոնականների այդ կծիկը նա հետ է տալիս հանդարտ ու վստահ:

— Ահա նոր կայարանը...Չորս երկաթգիծ...Այ այս մեկը մոտենում է մեր ժամանակավոր գործարանին, որից մի քիչ ներքև գարնանը պիտի շինենք հսկա գործարան...Մեքենաներն սկսել ենք ստանալ, մեծ մասն արտասահմանից է:

Առիթից օգտվելով նա մի անգամ էլ է հիշեցնում գործի դժվարությունը: Միության մեջ տուֆը չի մշակվել, արտասահմանում չկա: Քարի մշակումն ամենից լավ Բելգիայում է դրված, սակայն այնտեղ էլ չկա տուֆ: Բելգիայի գրանիտի և մարմարի մոտ 50 քարհանքերը միասին չեն տալիս այնքան քար, ինչքան պիտի տա Արթիկը եկող տարի: Իսկ հնգամյակի վերջում Արթիկը պիտի տա մի միլիոն խոր. մետր քար: Բելգիական գրանիտն ու մարմարը էժան շինանյութ չեն. նրանց շատ մեքենաները մեզ ձեռնտու չեն: Տուֆի յուրաքանչյուր խորանարդ մետրը փոխարինում է հիսուն աղյուսի: Եվ միայն գործի վիթխարի մասշտաբը հնարավորություն կտա արտադրանքն էժանացնելու:

— Ահա մեր ջրմուղը...Սրա վրա էլ բավական աշխատանք է թափվել: Մեզ ջուր հարկավոր է ոչ միայն կոմունալ կարիքների համար, ինչպես բաղնիսը, բնակարանները, այլև քարի հանման համար...ջուրը բերում ենք Մանթաշի ձորից, երևի լսած կլինես...

Ու ժպտում է, երբ խոսքն ընկնում է ապագայի ծաղկանոցներին...փոքրիկ անտառին: Նա գուսպ ժլատությամբ մի քանի խոսք է ասում այդ մասին, և ապա նորից անցնում դժվարություններին:

— Ահա Բրեմսբերգի գիծը...Հիսուն վագոն օղակ-օղակ պիտի վերի քարհանքերից իջնեն, քարը դատարկ են պահեստներում և նորից բարձրանան...Բրեմսբերգի նախատիպն

ունենք...նորն ավելի մեծ վագոնետներ պիտի ունենա...Ահա մեր պահեստները, երկաթգծերի միջև...Էս շենքն էլ փուռն է...ահա ակումբը...շինությունների այս խումբը բանվորական բնակարաններ են...մի քանիսն արդեն պատրաստ է:

Ու նորից է անց կենում դժվարություններին: Բանվորական որակյալ ուժի կարիքը մեծ է. տուֆի մասնագետ բանվոր չկա, պիտի պատրաստել աշխատանքներին գուգընթաց, որովհետև այլ վայրերում տուֆի մշակում չկա, ընդօրինակելը հնարավոր չէ: Աշխատանքը նորանոր խնդիրներ է առաջացնում:

— Այ օրինակ էսպիսի բան...Մենք չէինք նախատեսել, որ տուֆը բնական ճեղքվածքներ ունի. — և նկարում է թղթի վրա շուրֆը, նրա չորս պատը, ճեղքվածքները, որոնք դժվարացնում են միահավասար խորանարդներ ստանալը, իսկ այդ հանգամանքը կարող է թանկացնել քարը, եթե միջոցը չգտնենք...պիտի գտնենք և միայն մենք, էստեղ, տեղն ու տեղը...

Գյուղում կան մարդիկ, որոնք փնթփնթում են, թե քարամշակման ընդարձակումը պիտի իրենց հողագուրկ անի: Դեպքեր են եղել, որ չարամտորեն ջուրը թաց են թողել, ճանապարհը քանդելու համար, փայտե կամուրջների գերանները գողացել են:

— Դրանք բոլորը գլուխ գալու բան են...մի քիչ թեթևանանք, սկսելու ենք գյուղում աշխատանք տանել: Վերջ ի վերջո մեր ռեզերվը շրջակայքի գյուղերն են: Այ քեզ մի խնդիր էլ. — ու պատմում է, որ հնգամյակի վերջում տրանսպորտը կարող է բավական դանդաղեցնել քարի տեղափոխումը, եթե Լենինական — Թիֆլիս գիծը տեղ-տեղ չլայնացվի:

— Նոր գիծ է Արթիկը, բայց մեծ գործ է...Եթե մենք տարին մի միլիոն կուբամետր քար տանք, մոտ չորս հարյուր տարի կհերիքի այն պաշարը, որ ունի ուսումնասիրված ռայոնը...իսկ շատ տեղեր կան, որ դեռ հետազոտված չեն:

...Կես գիշերից անց է: Դուրս ենք գալիս բակը. քնել է գյուղը. շները կենտահաչ են տալիս լուսնի վրա: Հեռվում Լենինականի ճրագները թարթում են: Ալազյազի պաղ քամին սլանում է դաշտն ի վայր: Լեռան ձյունապատ գագաթը շողշողում է...իսկ ներքև դաշտում սպիտակին են տալիս երկաթգծի հողաբլուրը, նոր կայարանը: Շուտով, շատ շուտով, շոգեմեքենայի մուխը կխառնվի Ալազյազի ամպերին:

ՄԵՐ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՕԳՆՈՒՄ ԵՆ ՉՔԱՎՈՐ ԳՅՈՒՂԱՅԻՆԵՐԻՆ

Խորհրդային տնտեսության կառավարիչը խոսում էր մշակների հետ, երբ մոտակա գյուղի չքավոր գյուղացիների պատգամավորներն ու գյուղատնտեսը ներս մտան:

Գյուղատնտեսը մի կողմ քաշեց կառավարչին ու բացատրեց գործի դրությունը:

— Հա՛, բանն էսպես է. հիմի էս մարդկանց հույսը քեզ վրա է, պիտի մի ճար անես:

— Գիտե՞ք ինչ կա, — ասաց կառավարիչը, — տեսնում եմ, որ թունդ նեղն եք ընկել. բայց ո՞նց անենք, երկու տրակտոր ունենք. մեկը մեզ համար հարկավոր է, մյուսն էլ փչացել է:

Դանելն առաջ ընկավ.

— Ընկե՛ր ջան, որ էսօր քո դուռն ենք եկել, իմացի՛ր, որ տեղներս շատ նեղ է, պետք է մեր կուլակներից մեզ ազատեք. էն է՝ ատամները սրած սպասում են, որ մեզ զգեն: Հատուկ խնդրում ենք մեզ վրա քաղցր աչք ունենաք:

— Ընկեր Ոսկան, էս մեր փչացած տրակտորը պիտի նորոգենք, իրենց տանք: Հիմի քեզ վրա է, ինչ ուզում ես արա, հնարքով լինի, թե հրաշքով՝ պիտի էս մարդկանց տրակտոր տաս: Իսկ դուք, ընկերներ, հո լսեցի՞ք. մի շաբաթից հետո կգաք ու կտանեք տրակտորը:

— Շնորհակալ ենք, մնաք բարով:

Գյուղի պատգամավորները ճանապարհվեցին դեպի գյուղ...

Մի շաբաթից հետո գյուղում ձայն ընկավ տրակտորի գալու մասին. էլ մարդ չմնաց, դուրս եկավ թամաշա անելու: Սկսած գյուղի ծայրի ջրաղացից մինչև կոոպերատիվի հրապարակը տրակտորն անցնում էր անընդհատ «կեցցեների» ուղեկցությամբ:

ՀԱՂԹԱԿԱՆ ՀԱՎԱՔԸ

Այնքան ոտքեր, այնքան անիվ ցամաք այս անապատը երբեք չեն կոխել: Հողերը մունջ են եղել, անբերք, և միայն վայրի կապարի փշոտ թփերն են խոր խրել իրենց ջրուտ արմատները: Հոնդացել է անտիրական քամին, ավազի շեղջակույտերը շիկացել են, և անապատի աբորիգենը՝ գորշ օձը, լիզել է կապարի դառը պտուղը:

Գուցե գլորվել է մոլորված մի սայլ, անիվներն ակոսներ են գծել ու քամին ավիրել է ակոսների ծիրը: Մարդը երկյուղով է անցել դեպի հեռվի կավե հյուղերը և երգել է մենակ մարդու տխուր երգը:

Հետո երկաթգծերը կտրել են անջուր տափարակը, իրարից շատ հեռու շարել ստանցիոն տնակները՝ իրար նման, որպես երկու մունդիր: Եղել է քարե ջրամբար, պերրոնի առաջ դեղնած ակացի, տխուր զանգեր և գնացքը կարոտով ուղեկցող սլաքավար: Եվ երբ թափառել է քամին, ավազով ծեծել տնակները, կայարանի կենվորները նույնպիսի երկյուղ են ապրել, ինչպես կավե հյուղերի բնիկները:

Այս տափարակներում ջարդվել է «հայոց եռագույնը», և սարսափահար մի ամբոխ, կոխկրտելով դիակներ, խուճապի մատնված փախել է, ինչպես նախիրը հրդեհից, փախել է հրկիզելով, ավերելով, ցամաք անապատում դեզերել են գաղթականներ, ծարավից նեղված խմել են աղուտի ջրերը, մայրը փորփրել է դառնահամ արմտիք, և փոսերի մեջ, անջուր հեղեղատներում մնացել են մանուկների կմախքներ՝ սպիտակ, մարմար ոսկորներ, որոնց կույտերը ֆոսֆորյա լույով առկայծել են ամայության մեջ, երբ տափարակի վրա խոնարհվել է աստղագարդ գիշերը:

Իսկ տափարակը մնում էր մունջ, անմարդաբնակ, մինչև այն օրը, երբ բարձրացավ կարմիր աստղը Արարատյան դաշտում, երբ այնքա՛ն ոտքեր, այնքան երկաթ անիվներ

ակնուեցին, տրորեցին, և կապույտ բրեզենտավոր մարդիկ առաջին անգամ իջեցրին քլունգները նոր քաղաքի հիմքերի համար:

Լուսաբացին ելան բարձին սայլերը, ֆուրգոնները, զարդարեցին ձիերի ճակատը ուռենու թարմ ճյուղերով, կարմիր փնջեր հյուսեցին ձիերի բաշին, մեքենաները յուղեցին, — գյուղերից, կոլխոզներից ծայր առավ տոնական թափորը՝ անմիջական, անթումբ բամբակի դաշտերի միջով, բարդիների արանքով սայլերի ճանապարհով, խճուղով դեպի Սարդարապատ: Շարժվեցին մերձարաքսյան գյուղերից, շարժվեցին երգելով, թմբուկով, նվագով...

Այս տափարակով երբեք այսքան առույգ, այսպես զվարթ ու հաղթական բանակ չէր անցել:

Նրանք չունեն արնոտված, գնդակներից խանձված դրոշներ, և ոչ մի ասեղնագործ գազան չի փողփողում դրոշների վրա: Ուռենու անտառ ձողեր են՝ ծայրին վճիտ կարմիրը, դրոշակակիրը զենք ու գրահ չունի. արևառ մարդ է, քամուց, անձրևից ծեծված: Ու քայլում է, գլուխը բարձր, ձողն ուսին: Քամին խաղում է դրոշակի հետ, բաց գլխի մազերի հետ: Քայլում է հոսանքի դեմ. որպես նոր առաջնորդ, հողի մարդկանց կոփված բրիգադիր:

Ոչ ամրոց են ավերել, ոչ հրկիզել են քաղաքներ: Այս բանակը պայքարել է բամբակի անկախության համար, փշրել է դիմադրության թմբեր, պողպատյա խոփերով քանդել է հին կապիտալիստական հողատիրության ամբարտակը և որպես վարար հեղեղ ճեղքել է նոր հուն: Նրանց մկաններով է սևացել անծայրածիր դաշտը, ուր բամբակի անեզր մարզերը հերոսական աշխատանքի, արիության ու պատվո էջեր են:

Փչում է հողմը թաց շնչով, բարդիներից կաթկթում է գիշերվա ցողը: Այն ժամն է, երբ ջինջ օդում բուրում է ճամփի եզրի փշատենին, երբ թանձր ճահճուտում արածում են արագիլները, խոնարհում գլուխները, իբրև թե ընթերցում են, ապա վեր բարձրանում և մի ոտքի վրա արձանացած դիտում չտեսնված երթը:

Ահա միացան երկու ճանապարհ, երկուսն էլ սևացած սայլերով, ֆուրգոններով, մեքենաներով: Ողջունում են, կանչում, իրար են նետում ուռենու ճյուղերը, և հարյուրավոր աղջիկներ սայլերի վրա երգում են «Մանանի երգը»: Փչում է հողմը, խաղում են մազերը, և իբրև կայծեր թրթռում են մազերի գունավոր ժապավենները:

Ինչքան մոտենում են կայարանին, այնքան ավելի շատ են միանում այդ վտակները, ձգվում է նրանց շղթան օձապտույտ, ոլոր-մոլոր, ինչպես պառկել է խճուղին: Կարծես ճանապարհ չի, այլ գետի սպիտակ հուն. ահա առաջին ալիքները իրար հրելով գալիս են՝ թմբուկներով, պղնձյա փողերով: Ու չի երևում վերջը, հեռու է վերջը. սևին է տալիս, ինչպես Արագի առափնյա բարդիների շարքը:

Հոսանքը կանգ առավ կայարանի առաջ:

Գունդերը, բրիգադները իրենց դրոշակներով, իրենց երբերով անցան գիծը, իսկ ֆուրգոնները, սայլերը, մեքենաները ծովեցին ձախ, պտույտ անելու, որպեսզի կարգով շար ընկնեն շրջանակի վրա: Իսկ մարդկային ալիքները լցնում են տափարակը, որ եզերված է

կիոսկների, սպիտակ վրանների, փայտաշեն ծածկոցների և դրոշակագարդ սյուների շրջանակով:

Գալիս են, գալիս հազարներ, գալիս են ու ցրվում դեպի կիոսկները, վրանները: Ահա մի ամբողջ մտուր՝ իր սարքով, ահա փայտաշեն մի տնակ՝ ճակատին գունավոր պլակատ այն մասին, որ 33 թվին ռայոնում անգրագետ մարդ չպիտի լինի: Մանտյորները շտապում են, դեռ բոլոր սյուներից ռուպորները չեն կախված, այնինչ բազմությունը կուտակվում է, ամբիոնից արդեն երգում են և խումբ-խումբ հավաքվում են սյուների շուրջը:

Շրջանակի կենտրոնում մեքենաներն են՝ տրակտորները, շարքացանները, ինչպես հեծյալ գնդի ձիերը գորահանդեսի ժամանակ: Հեծվորները մոտերքումն են, նրանցից յուրաքանչյուրի աչքը մեքենայի կողմն է:

Բոլորը ճանաչում են տրակտորները, գիտեն ով է տեղ բռնում: Հարցրու ո՞րն է «Արտաշի տրակտորը», և քեզ կոլխոզնիկը ցույց կտա աստղաձև շար ընկած տրակտորների արանքում այն տրակտորը և դեռ մի քանի խոսք էլ կասի Արտաշի մասին, նրա վարը կպատմի, նրա «հունարը»: Նրանք գիտեն տրակտորները, գիտեն Կորմիկի շարքացանը, և եթե աղջիկները բանեցնում են վիթխարի կալսիչը, այդ դեռ հետաքրքիր է, որովհետև «մեր Աշխենը» համարձակ չի մոտենում արագ դարձող փոկերին:

Արևը բարձրանում է, շոգ է: Վրանների տակ, ծածկոցների ստվերում արդեն տեղեր են գրավում: Թիկն են տալիս մի գերանի և նայում են անցնող բազմության ոտքերին: Երբ համբում են մինչև 58-ը, մտքումս ասում եմ՝ մի «տրեխավոր» և ապա նորից եմ շարունակում հաշվելը: Ո՞ւր կորան տրեխները: Սապոզներ են, բոթեր, նույնիսկ դեղին կոշիկներ, իսկ կանանց ոտքին՝ բարձրակրունկ տուֆլիներ: Հազվագյուտ չեն մետաքս գուլպաները, սպիտակ, նոր հարթուկած բատիստը, վզին՝ կաշնե: Համարյա բոլորը մաքուր ածելած երեսով են, ծոցում երևում է մատիտի մետաղյա գլուխը: Ես ուշադրությամբ եմ դիտում կողքի վրանը, միայն մեկն է սպիտակ միրուքով. նա գլուխը դրել է թևի վրա ու ննջում է: Մնացածը երիտասարդներ են, տղամարդիկ:

Տեղավորվում են ընտանիքով: Ինձ մոտ նստել է մեկը, երկու երեխայի հետ: Շորերը մաքուր են, շալվարի ծալքը մատնում է այն, որ զգեստը նոր է սնդուկից հանել: Խոսեցնում եմ. նախկին գաղթական է, բարբառի հետքը դեռ մնում է: Նա փաթաթում է ծխախոտ, արծաթյա «կութին» մեկնում է ինձ և ծուխը պնչերից հանելով ասում.

— Անուշ պյանի ռադիոնը...

Իսկ ռադիոն կախված էր մեր գլխավերևը, վրանի գագաթից: Վրանի տակ նստողների վրա նա մաղում է ուրախ երգ, ինչպես գարնան ջերմ անձրևը: Ապա դադարում է:

— Միջում երկու հրոպե, — կրկնում է հարևանս և ապա երեխաների փոքրիկ ճակատից կոշտացած ձեռքերով սրբում քրտինքը:

Ականջիս հասնում է մի ուրիշ խմբի խոսակցություն: Նյութը նոր կոմբինատի հիմնադրամն է: Խոսում են խմելու ջրի մասին, մեկը Երևանից է ուզում ջուրը բերեն, մյուսը Ալագյազի աղբյուրներից:

— Էդ ջուրն էլ որ բերինք, Ջակավկազի մեջ էսպես քաղաք չի լինի...

— Դահի լավ կապրենք, — վրա է բերում երկրորդը և ավելացնում, — էս բոլորը կոլխոզի վրա էլավ...

Զվարթ աղջկա գրնգան ձայնը թրթռում է սյունից սյուն, վրանից վրան: Տարիքով մի մարդ իր զարմանքն է հայտնում, որ Երևանից երգը այսքան պարզ է լսում:

— Տո հուստո՞ւց ա Երևան, — ծիծաղում է մեկը և մատը մեկնում դեպի ամբիոնը: Այ տես... մեր Շողոմ է, Աբեթնակի աղջիկը:

Մարդը չուում է աչքերը կրկնապատիկ զարմանքով:

Հետո սուլում է գնացքը, թնդում է նվագախումբը: Գալիս են Լենինականի գելեդացիան, տեքստիլը, նրանք, որոնք բամբակի սպիտակ քուլաները դարձնում են ծաղկավոր չիթ, հենց այս չիթը, որ փոփոխում է աղջիկների հագին:

Գալիս է մի ուրիշ գնացք՝ հարավից՝ Նախիջևանից: Իրար հետևից փոշեթաթախ ավտոները իբրև գորշ թռչուններ հավաքվում են, շար ընկնում:

Բազմությունը խոնվում է: Հազարամյա ավազն է խշշում ոտքերի տակ, կապարի թոփերը տրորում են նրանք, որոնք սյուների տակ, վրանների առաջ կլոր պարի ընդարձակ օղակներ են կազմել և թռչում են, օրորվում թմբուկի զարկով:

Մի անկյունը հիշեցնում է գյուղական տոնավաճառ: Թափել են մրգեր՝ կողովներով, պարկերով: Եռուզեռը բանկոռայի կրպակների առջև է. պայթում են մեկը մյուսի ետևից արգնու, գարեջրի շշերի խցանները, երբեմն էլ շշերը: Խմում են տեղն ու տեղը շշերից, բռնով, գավաթներով: Ումանք կրծում են սառույցի թափանցիկ փշրանքներ, ումանք էլ դեպի վրանների ստվերում տեղավորված կանանց ու երեխաների խմբերն են կրում գարեջուր, արգնի, լիմոնադ:

Իսկ վրանների հետև մի այլ կյանք է: Հանդիպել են իրար երիտասարդ տղա ու աղջիկ: Մի գույգ տարուբեր գնում են գալիս, կիզող արևի տակ, մի ուրիշը՝ ստվեր է արել թերթերով, երրորդը՝ ավելի հեռուն է գնում, հեռվի կապույտը, ուր տափարակը լեռնանում է և հասնում մինչև Ալազյազի փեշերը: Աղջիկը փրցնում է փշոտ թուփերից մի ճյուղ, մեկ- մեկ փետում տերևները և երևի չի զգում, որ փշերը ծակծկում են մատները:

Ուրախության մի ալիք անցավ վրանից վրան, խմբից խումբ: Օտարոտի տարագով, զոլ զոլ շորերով, քոլոզներով ստուղիան է եկել, «Առյուծ Մհերի» թմբուկով: Բազմությունը փլվում է նրանց կողմը, անանցանելի մի պատնեշ օղակում է նրանց, լռում են գյուղական դիոլները, ամբողջ դաշտում թնդում է միայն ստուղիայի թմբուկը:

Հանկարծ ռուպորները ազդարարեցին միտինգի սկիզբը: Զինվորական նվագախմբի հաղթական հնչյունները խլացրին թմբուկի դրդոցը, շողշողացին պղնձի լայներախ փողերը և բազմության գլուխն անցած փողահարները մոտեցան ամբիոնին:

— Ընկերներ: Այսօր, Սարդարապատի ռայոնի կոլխոզնիկները տալիս են ռապորտ բամբակի ֆրոնտի հաղթանակների մասին: Փշրելով դասակարգային թշնամու դիմադրությունը...լենինյան կուսակցության ղեկավարությամբ...դեպի նորանոր հաղթանակներ...

Մենք խոսք ենք տալիս կատարելու և գերակատարելու 53 հազար հեկտար բամբակի պլանը...Մեր հակառակորդները՝ կուլակը, դաշնակը փորձում են պայթեցնել մեր կոլխոզները: Նրանք անկյունից կրակում են մեր ակտիվ մարտիկների վրա, նրանք հրկիզում են...բայց մենք կփշրենք նրանց ոտնձգությունները...

Ծափերի տարափը հողմի նման փրցնում է ռադիոյի բառերը: Ալեկոծվում է բազմությունը: Մի խումբ բարձր աղաղակում է՝ ուռռա, և ինչպես որոտը՝ այդ կանչին արձագանքում են նորանոր խմբեր, ապա խուլ արձագանքը գնում է հալվելու հեռվում:

Խոսում է երկրորդը, երրորդը: Ռադիոն նմանեցնում է ձայները, նրբին ելևէջները ջնջում: Այնպես է թվում, կարծես խոսողը մեկն է, մի հրամանատար, որ բանակի ցնծության աղաղակների տակ հաղորդում է տրոֆեյների մասին:

Հետո հանկարծ տիրում է խոր լռություն: Չի շարժվում ոչինչ, ոչ ոք չի խոսում: Լսելի է, թե ինչպես են ծփում դրոշակները:

Կարդում են կոլխոզնիկների հանդիսավոր երդումը, նոր հաղթանակների մրցականչը, ուղղված բոլոր կոլխոզնիկներին՝ մինչև Մուղանի տափարակը, մինչև չքնաղ Աբխազիան, մինչև Ալպյան սարահարթները: Ու գնում է այդ կանչը ռադիոալիքների հետ «մինչև Հելեսպոնտ, մինչև ծովը Վրկանա»...

Աղաղակները, ծափերը, ուռռաները, փողերի հաղթական երգը միախառնվում են իրար, և բազմության ցնծությունը ելք է ստանում»:

...Բարդիների սովերները երկարում են, սյունները գետնի վրա գծում են երկարաձիգ ակոսներ:

Վրանների հետևը թարմ հողի թմբեր են: Ելնում են վեր նրանք, որոնք բարձր ազդարարեցին, որ այդ օրն արարատյան հին տափարակում, հազարամյա մունջ հողերի վրա հիմնադրվում է սոցիալիստական նոր քաղաք:

Դաշտերի վրա իջնում է երեկոն...Վերադառնում են ֆուրգոնները, մեքենաները: Կոլխոզնիկները վերադառնում են ծանրախոհ, նոր հաղթանակների հոգսով: Եվ լայնածավալ դաշտի վրա, ինչպես առատ անձրև, մաղում է աղջիկների հնչեղ երգը:

ԳՅՈՒՂԱՇԽԱՏԱՎՈՐԻ ՏԵՏՐԱԿԻՑ

Մութն ընկնելիս՝ մեկ-մեկ գալիս են գյուղխորհրդի անդամները:

— Դե՛, սկսենք, — հայտնում է ընկերա, որ ամբողջ օրը ոտքով շրջել է գյուղի դաշտերը, մեկ ան մեկ ցուցակ կազմել ցանած ցորենի ու բամբակի հերկի:

Նիստն սկսվեց: Նախագահում է գյուղխորհրդի նախագահը՝ Պողոսը:

Մեր նպատակն է ստուգել հողերի տարածությունը, հաշվել ազատ հողերը, տնտեսությունների թիվը և ըստ այդ սվյալների՝ տնտեսությունների վրա բաշխել 275 հեկտարը: Տվյալներ պիտի քաղեինք հողամատյանից, այսպես կոչված «լրացուցիչ ցուցակից», Պողոսի դավթարից, որ չգիտեմ ինչու ծոցումն էր պահում, և...մնացածների հիշողություններից:

Լիտր առ լիտր հաշվում ենք ցորենը բազմաթիվ և բազմանուն տեղերում. «Ներքին չայիր», «Ճամփի տակ», «Խարաբեք», «Ցուրտ հողեր», «Ղամշկուտ», «Բարսեղի տափ» և հազար ու մի անուններ, որոնք կազմում են Քյոթանլվի հողերի քարտեզը: Հողամատյանը կազմել են 1923 թ.: Նրանից հետո փոփոխություններ են եղել, մեռել են, ծխեր են հանգել, բաժանվել են, ծնվել են, վերաբնակիչներ են եկել: Եվ ծխերի փոփոխության հետ էլ փոփոխվել է հողամատյանը: «Ղամշկուտի» 9 լիտրը, որ մատյանում գրված է Սահակ Էյվազյանի անունով, այժմ դերձակ Համոյի ձեռքին է: Իսկ Համոն 27 թվին է գյուղ եկել, ճշգրիտ հայտնի չի, թե քանի շունչ է:

Եվ նման բյուր փոփոխություններ՝ ջնջում, ավելացում: Մեր ընտրած միջոցը խիստ դժվար էր, բայց միակը: Միայն այդպես կարելի է ստույգ որոշել, թե ո՛վ և ինչքա՛ն պիտի բամբակ ցանի:

Եվ ինչ տարօրինակ, չլսված, շատ անգամ անհասկանալի անունների ենք հանդիպում... «Կակտոս Ռուփյան»...«Ղանդիոս Սիսկյան» կամ, ինչպես գյուղում են ասում, թոփալ Ղանդո: «Պիոն Խաչատրյան»...Այրի կին է, ունի երեք տղա՝ 16, 10 և 7 տարեկան, անունները Մանթաշով (մեծը), Լիազոր (ծնվել է 19 թ., երբ Դաշնակցության պարենավորման լիազորները գազազել էին) և Լենտրոշա: Մեծի անվան արտահնչումը շրջապատը ձևակերպել է «Մանթաշ», իսկ ցուցակում մնացել է հինը:

— Դրա անունն էլ պիտի փոխվի, — տրտնջում է Պողոսը, կարծես անհաշիվ հոգսի ու պարտականության շարքում այդ էլ իր տեղն ունի: — Գաղափարի պակասությունիցն է...Պիոնին քանի անգամ ասի՝ խառնի՛ կարմիր կնունքին, թող էթա...

— Տո, անունն ի՛նչ նշան: Ասա ինքը նոր ծրագրով շարժվի, — պատասխանում է մյուսը:

— Գարեգին Ռվազյան, — կարդում եմ: — Ցորենը քանի՞ հեկտար է...

Անպասելի կերպով տիրում է, ինչպես ասում են, գերեզմանային լռություն: Լսելի է, թե ինչպես լամպի պատրույզը ծծում է նավթը:

— Էդտեղ մի քիչ սպասի, — դանդաղ ասում է մեկը, որին դրան մոտ թիկնելու պատճառով, մինչ այդ չէինք նկատել: Եվ առաջ է գալիս, ծխախոտը սեղանի ծայրին դնում ու սառնասրտությամբ, ինչպես դատավճիռն են կարդում, բառերը հատ-հատ արտասանում:

— Մա որ կա, մեր գյուղի ամենապերվի կուլակն ա...Մինչև անգամ ես կարող եմ ասել, որ էվելի մեծ մասշտաբի կհարմարի: Դրո՞ւստ ա, թե չէ, ընկերներ, — դիմում է նա: Եվ 10-15 հոգի միանգամից արձագանքում են.

— Դրուստ ա...

Իսկ նա ոգևորված շարունակում է.

— «Ներքին չայիրը» ցորեն ա. «Ճամփի տակը» ցորեն ա, — էդ 65 լիտր...Էն որ հիմա կարդացիք, էն Պիոն Խաչատրյանի հողերը կիսու ցանել է ցորեն...Փօկի «Բարսեղի տափը» կիսու ցանել է ցորեն...Դե քցի չոտքը, տես 120 լիտրը թամամեց, ինքն էլ 3 նաֆար: Ուրեմն թե պիտի Երևանու բազարումը փութն օխտը մանեթով ծախի: Հա, էն Կոլոյի հողը ցորեն ա...Էլ ո՞րն ասեմ: Ինքն էլ պատերի տակը նստած սրան-նրան ծաղրի տակ ա քցում, թե չքավորի կնկա ջանը դուրս գա չանաք անելով: Էդպիսի հակահողին ա...Բաս:

Եվ նորից քաշվում է տեղը:

Մյուսներն արտահայտվեցին: Առաջինի ասածը կարծես շեշտակի հարված էր: Լեզուները բացվեց. կարծես ավելի կողմնորոշվեցին, նույնիսկ մեկը պահանջեց, որ արդեն ընթերցած ցուցակը վերանայվի:

— Տո նրա արարքը մինչի լուս պատմես, չի վերջանա...էն ի՞նչ աղվեսն ա, գիտո՞ւմ ես...Նրա պոլի տակը քանդես, հավատա, որ էս բոպեին էլ ոսկի կգտնես: Դուք ոնց եք ճանաչում նրան...

Շարունակում ենք ընթերցումը:

— Մկրտիչ Աստվածատրյան, — կարդում եմ ցուցակը:

— Էս ո՞վ է, — հարցնում է Պողոսը:

— Մկրտիչ Մարգարյան կլինի, — ուղղում է «անարխիստը»:

— Նա էլ կա, — պատասխանում եմ և սպասում, որ մարդիկ մոտենան ու գտնեն:

Առաջին դեպքը չի: Ոմանք հոր անունով են գրված, ոմանք՝ պապի, ոմանք էլ՝ պապերի պապի: Մի եղբայրը հոր անունով է, մյուսը՝ պապի: Կանայք կան՝ հայրական ազգանունով, այնինչ նրանք ամուսնացել են, ազգանունը փոխել: Եվ ընդհակառակը. առաջին ամուսնության ազգանունը այժմ չկա, քանի որ երկրորդ անգամ է ամուսնացել: Ազգանվան փոփոխությունը կախված է եղել և գրողից: Եվ վերջապես, ինչպես Քյոթանվում, այնպես էլ բոլոր գյուղերում, իսկական անվան հետ ոմանք ունեն և՛ ավելորդ անուն, և՛ ազգանուն: Քսան բոպե մենք կորցրինք, մինչև կարողացանք ստուգել, թե ով է Գևորգ Օհանյանը: Բանից դուրս եկավ, որ նրան կոչում են «Ծուռ բոշա»:

— Հը՞, գտա՞ք, — հարցնում եմ:

— Տո, ջանըմ, էդպես մարդ չկա մեր գեղում...

— Խաչոյենց թագա փեսէն չլինի՞, մոտ գալով հարցնում է մեկը:

— Տո, չէ՛...նա որտեղի՞ց Աստվածատրյան...

— Էհէ՛յ,— բղավում է դռան մոտ կանգնածը,— Ասոյի Մկրեն է, Մկրեն...

Պողոսը ձեռքը ճակատին է խփում.

— Վայ, Մկրե՛...ն՛ց էի մոռացել...

Արդեն հոգնել են, մի քանի հոգի կիսամթում, գլուխները սեղանին, մուշ-մուշ քնել են: Ճրագում նավթը հատնում է, բայց պիտի ցուցակները կազմել, ստուգումը վերջացնել, որպէսզի վաղը որոշենք, թե ո՛վ ինչքա՛ն պիտի բամբակ ցանի:

Շարունակում ենք ցուցակի ստուգումը:

Հանկարծ դուռը թափով բացում են, դուռը չրխկոցով կայշում է պատին ու հետ գալիս: Քնածները զարթնում են:

— Էս ի՞նչ ժողով ա,— գոռում է աչքերն արնոտ մեկը, գգգոված, ծվենները կախ շինելու ուսին: Եվ առաջանում է. — ձեզ ո՞վ է կանչել... Էս ի՞նչ եք անում:

Հազիվ է ոտների վրա կանգնում: Սեթոն ուզում է մոտենալ: Արգելում ենք:

— Հին ռեժիմի ժամանակն ա՞, հը՞, խոսեք, է՛...

Սեթոն չի կարողանում զսպել իրեն: Հարբածը փորձում է խփել նրան: Պողոսը տեղից վեր է թռչում: Ներս է մտնում երկրորդը ու բարակ, ներքին սարսափից կետ-կետ ձայնով բոռում է.

— Մեզ մորթեցի՛ք...Մեզ մորթեցի՛ք... — գոռում է ու ասես ինքն էլ իր ձայնից վախեցած, քարացած նայում է մեզ:

— Ինկերնե՛ր և քաղաքացիներ...Չքավոր գյուղացիներ...Ես ձե՛ր...Չքավորներ և ինկերնե՛ր...

Առաջին հարբածին մի կերպ դուրս են անում: Իսկ երկրորդն ինքն է գնում և մրթմրթում.

— Ինկերնե՛ր...և չքավորնե՛ր...

Դուրս ենք գալիս բակը: Մի քանի ստվեր իսկույն պահվում են եկեղեցու պատի հետևում: Կտուրի վրայով թփթփալով մեկը վազեց և թռավ ներքև: Նա երևի ընկավ փափուկ աղբակույտի վրա, որովհետև ընկնելու ձայնը չսվեց:

— Լա՛վ, գնա՛նք...

— Տեսա՞ք, որ ասում էի կոժգոհե՛ն, — վրա է բերում մեկը: Նա չի կարողանում իր ներքին հրճվանքը զսպել: Նրանք այն երկուսը, որ ներս մտան, զարմանալի նման էին իրար: Երկուսն

Էլ նիհար, մաշված, երկուսն էլ պատառոտված շինելով, մեկը կեպին գլխին, մյուսը՝ աղտոտ թաշկինակով: Առաջինի մի կողքը ցեխոտ էր. երևի ընկել էր փողոցում:

— Ո՞ւմ մոտ են եղել, — հարցնում է Պողոսը իր հարևանին:

— Իբր թե չե՞ս իմանում, — կշտամբում է հարևանը:

— Լա՛վ, հետո կպարզենք... Առայժմ պատահածի արձանագրությունը կազմի...

— Շրա՛խկ, — և փշրվում է մի պատուհան, ապակին գրնգում է:

— Խրճիթն էր, — կանչում է Սեթոն ու դուրս թռնում:

Մոտակա տներում շները հաչում են: Հեռվից լսվում է սուլոցի ձայն: Մութն է: Ճրագը Պողոսի ձեռքին դողում է: Մոտենում ենք խրճիթին: Ջարդել են պատուհանը. ապակու կտորտանքը թափված են գետնին, ներսը: Չթրծած աղյուսի կտոր է ընկած պատի տակ: Քար չի երևում: Գուցե փայտով են խփել կամ բռունցքով:

— Թե մի կպարզեմ՝ ո՛վ է՛ր... — զայրանում է Պողոսը:

— Մի ամիս չկա շուշեթի քցելուն, — ասում է մեկը և տնտղում մյուս ապակիները: — Էս մեկն էլ ճաքել է...

— Էդ կար... էդ քցելուց էդպես եղավ...

Քիչ հետո նորից ենք շարունակում աշխատանքը: Էլ ոչ ոք չի քնում: Այդ պատահարը սրում է նրանց միտքն էլ, լսողությունն էլ: Ավելի արագ ենք թերթում մատյանը, մարդկանց ավելի հեշտ ենք ճանաչում:

Մոտ 200 հեկտար «տեղ» արդեն արել ենք... Աքլորները կանչում են: Միայն պատրույզի նավթն է վառվում: Խաչիկը հավաքում է մատյանները, մեր ցուցակները, և դուրս ենք գալիս գյուղխորհրդից:

* * *

Մութն է: Իսկ Սեթոն գնաց ու չեկավ:

Կոմսոմոլի շաբաթօրյակը...

Երեկոյան Խաչիկն ամեն ինչ կազմակերպել էր: Հայտնի էին ջոկերը, ղեկավարները. յուրաքանչյուր ջոկ գիտեր, թե ո՛ր չքավորի բամբակի ցողունները պիտի հավաքի, ո՛ր պիտի թափեն աղբն ու մոխիրը: Առաջին երթն էր, որին պիտի հաջորդեր ավելի հզորը, ավելի բազմամարդը: Այն եռուզեռը, որ նկատելի էր ու սկսել էր ալիքի նման բարձրանալ, առաջին էլքն էր գտնում այդ պարզ, անպաճույճ թափորով:

Գնացին երգելով, կատակներով, գնացին՝ տղա ու աղջիկ, հանաքով ու ծիծաղով: Գնացին և իրենց հետ տարան մի խումբ «անկուս» պատանիների, մեծահասակ պիոներների, դպրոցի աշակերտների: Մի քանի երեխաներ, ցեխը կոխտալով, վազում էին երթի հետևից:

Առավոտյան դեմ գյուղ եկավ մի «Ֆորձոն» էլ: Եկավ ու խոփերը բարձրացրած, բազեի նման սլաց փողոցով. Նրա ծանրությունից փայտե կամուրջն օրորվեց, բենզինի ու նավթի ծուխ շարտեց աթարի դեզերին, ցեխե պատերին ու սլացավ դեպի չիմանը, ուր երկու տրակտոր պտտվում էին իրար հետևից ընդարձակ տափարակում, պտտվում, ինչպես հիպպոդրոմում ձիերը և սև ակոսներ էին գծում:

Մի տրակտոր էլ: Այդ նշանակում է՝ օրը մեկ ու կես հեկտար ցել: Եթե տասն օր արև անի՝ 15 հեկտար: Բայց մենք երկուսն էլ ունենք: Ու պիտի նորերը գան, մի ամբողջ կալոն, պիտի գա ծանր «Կելսը», որի լայնեբախ խոփերը ամենակարծր հողն էլ թեթև են շրջում:

Պիտի գա տրակտորների կալոնը, «Ֆորձոն»-ներ ու ծանր «Կելսը». սակայն արև է ու դեռ չկան: Իսկ յուրաքանչյուր օրը վճռական նշանակություն ունի մեր պլանի համար: Եթե հանկարծ ձյունի, հողերը կմնան խոպան, գարնանը չենք հասցնի և՛ վարը, և՛ ցանքը:

Հարկավոր է գութաններն էլ հանել:

Մոտենում ենք գյուղխորհրդին: Հավաքված խոսում են նրանք, ովքեր երեկ կային: Նոր դեմքեր էլ կան: Արդեն տեղեկացել են մեր աշխատանքի մասին: Գյուղխորհրդի անդամներն են պատմել, կոմերիտականներն են ազիտացիա արել տներում, իրենց բարեկամներին ու ծնողներին համոզել, որ բամբակի կոնտրակտ կնքեն:

Ուրեմն մեզ էլ պրծում չկա, էլի, — ասում է Պողոսը, գրպանից հաց հանելով:

Նրա աշխատանքը շատ է: Գետափի ամրացման համար ամեն օր պիտի 20-25 բանվոր տա, պիտի տեղավորի տրակտորիստներին, գյուղական ճանապարհների և կամուրջների նորոգման գործին պիտի հետևի և սովորական կարգով Քյոթանլվի պես վեց գյուղի առօրյային ընթացք տա:

Պողոսն անվա է, ոտքերը բոպիկ: Ցեխոտ չուստի վրա կախվել են վարտիքի կապերը:

— Դուք սկսեք, մի ես տեսնեմ ինչ արեց կատարածուն...

Եվ չուստերը շլոփ-շլոփ քաշ տալով, գնաց կոռպերատիվի կողմը:

Բակը մտավ երիտասարդ մի աղջիկ, հնամաշ վերարկուն ուսերին. նրան հետևում էր մի ծեր կին: Երբ շրջվեցինք նրակողմը, աղջիկն ամաչեց, կարմրեց: Նա կաղում էր. գուցե դրա համար կաս-կարմիր եղավ նրա երեսը: Ապա մոտեցավ ու, գլուխը վեր բարձրացնելով, շեշտակի նայեց մեզ:

— Մրան էլ գրե՛ք...Մրա նման մեր գյուղում բամբակ ցանող չկա...

— Հրանուշ, մեռնես դու...Էս էլ քանի՛ հոգու բերիր:

— Չորսը, — պատասխանեց նա ու հանդիմանական շեշտով ասաց.

— Բա ամոթ չի՞, որ շրջանի մեջ ամեն տեղ մեր գյուղի վատությունից են խոսում:

Նրա աչքերը բոցկլտացին: Աղջիկը ձեռքերը խրել էր վերարկուի գրպանը, կարծես ձեռքում մի ինչ-որ բան էր պահել:

Ձգացի, որ առանձին մի բան է ուզում ասել, գուցե թուղթ է գրպանում: Ընկերս հասկացավ ու բակում կանգնածների հետ ներս մտավ «կանցելարը»: Պառավն էլ գնաց:

Սեթոն տրակտորի մոտ սպասում է ձեզ...

Գյուղից դուրս, կամուրջի մոտ, մի փոքրիկ տնակից դեմ հանդիման էլավ
Հրանուշը: Ջարմացա: Ի՞նչպես էր նա այդքան ճանապարհը կտրել ինձանից շուտ:

— Սեթոն հրես կգա...ներս մտեք, — ասաց նա:

Այդ «ներսը» նոր ու փոքրիկ խրճիթ էր, եղեգնածածկ կտուրով: Մի կին կռացել էր օրորոցի վրա: Օջախի մոտ չոքել էր մի 4 — 5 տարեկան տղա: Ներս մտնելիս նա նայեց ինձ և էլի առաջվա դիրքն ընդունեց: Խրճիթի կահկարասին պարզ էր, բայց մաքուր: Հասարակ թախտի վրա փռված էր նոր գործած կարպետը: Այդ տունը, փոքրիկ բակը, շատ նման էր այն հնձաններին, որ հազվագյուտ չեն ընդարձակ այգիներում:

— Էս իմ քույրս է, — ասաց Հրանուշը, թախտին նստելով: Նրա շարժ ու ձևի մեջ անսահման պարզություն կար և համարձակություն: Նա խոսում էր, ինչպես հին ծանոթի հետ: Եվ առաջին խոսքից իր ուրախությունը հայտնեց, որ մենք «պինդ ենք բռնացրել»:

— Որտեղի՞ց իմացար...

— Խաչիկն էլ ասաց, Սեթոն էլ:

— Դու կուներիտակա՞ն ես:

— 28 թվից...

— Ինչո՞ւ շաբաթօրյակին չես գնացել, — հարցրի և հանկարծ հիշելով նրա կաղ լինելը, իսկույն խոսքս դարձրի.

— Սեթոն ե՞րբ է էս օթախը շինել...

— Մի տարի չկա, — պատասխանեց Հրանուշը: Նա կարմրել էր, ինչպես բակը մտնելուց:

Տիրեց լռություն: Ես ուզում էի մի կերպ նրան սիրաշահել, բայց հենց այդ րոպեին Սեթոն ներս մտավ:

— Հրանուշ, չայնիկը դնեիր էլի օջախում, — և դառնալով ինձ, — բարի լուս...

Հրանուշը վեր կացավ:

— Ես թեյ խմել եմ, Սեթո՛:

— Դու խմել ես, ե՛ս չեմ խմել, — ծիծաղելով ասաց նա, պսպղացին առողջ ատամների գույգ սպիտակ շարքերը: — Դի՛ր, ախջի... — ու կնոջը դառնալով, ասաց. — Ուտելու բան չկա՞...

Կինը կռացած տեղն սկսեց արագ օրորել երեխային:

— Սեթո՛, կանչե՞լ ես ինձ...

— Հա, Հրանու՛շ, հայաթի դուռը դիր:

Ու մոտիկ նստելով, ասաց.

— Գիտե՞ս, ես իրիկունը խի դռան մոտն էի կանգնել:

— Չէ՛:

— Ես գլխի էի, որ եղպես մի բան պիտի լինի...Դե, օտար չես, քեզ կարելի չա ասել: Էն Ռվազյանը, որ ասում էինք իրիկունը, նա էստեղի հակաների գլխավորն ա...Ժողովում շատ բան չէր կարելի ասել...Դու տեհա՞ր, որ նրա անունը տալուց, քարտուղարը մի տեսակ ռանգը փոխեց:

— Աչքիս չընկավ:

— Հա, եղպես եղավ...Իմ տեղը մութն էր, ձերը լույս: Լամպը ձեր առաջին էր, կարող ա, որ չտեսնայիր: Ես իմանում էի, որ գալու են, համա ուզում էի իմ աչքով տեսնայի...որ դուրս եկանք եկեղեցու մոտ, շվաք տեհա՞ր:

— Տեսա:

— Էն հենց ինքն էր:

— Ո՞վ,

— Ռվազի թոռն, ո՞վ...

— Սեթո՛, գուցե ս՞խալ ես...— Սեթոն պոռշը ծպացրեց, գլուխն օրորեց:

— Ինչ որ քեզ ասում եմ, հաշվի, թե աչքովդ ես տեհել...Ես հավատարիմ մարդ ունեմ...

— Որտե՞ղ:

— Նրանց միջին: Էն նմուտում խաբարը կրերի:

— Ո՞վ է:

— Նրա բատրակը՝ Կոլոն: Ինքը եզրի դի յա, համա հայերեն ինձանից լավ ա իմանում: Դուք հլա չեկաճ, ես արդեն իմանում էի, որ գալու եք...Քո անունդ չէի իմանում, համա Խաչիկին, մեկ էլ էն գյուղատնտեսին գիտեի:

Հետաքրքրությունս արդեն փոխվում էր զարմանքի: Հրանուշը կոացել էր օջախի վրա, նայում էր սնացած թեյամանին:

— Դուք որ շրջանումն եք եղել, նա էլ է էնտեղ եղել...Իրիկունը կանչել է մի քանի հոգի:

— Շատվո՞ր են:

— Մեր գյուղում 4 — 5 հոգի են...Ուրիշ տեղից էլ են գալի: Մի եզրի շեյի կա, նա ամիսը երկու ոտք գալիս ա... Բուրդ ա բերում, պանիր, ոչխար...Նրանք աշնա են:

— Գիտեմ, գիտեմ...

— Ոնց որ ես ու դու, — Սեթոն նորից ժպտաց: — Հա, Կոլոն լավ չի լսել, բայց ասում ա՝ շատ են խոսել, մինչի արտրականչը համարյա թե նստել են:

— Էն ո՞վ քար խփեց պատուհանին, — անհամբեր հարցրի ես:

— Ինքը:

— Ռվազյա՞նը:

— Հա:

— Բա ի՞նչ իմացար:

— Էդ խոսքին եմ գալի: Երեկ կանչում ա բողազից խեղճ մի քանի մարդու. մինը մեր Սհակին.
— Ինձ էլ ազգական ա հաշվում, մինն էն Գաբոյի տղին, էն որ առաջինը մտավ, ուզեց էլ ինձ խփի...

— Ո՞վ, Սեթ, — սրտնեղած հարցրեց Հրանուշը:

— Գաբոյի տղան...

— Կանչում ա, թե գոմի կտուրը քանդված ա, օգնեք, որ սարքեմ. դրանց լավ իմացնում ա...Որ տաքանում են, թե՛ շրջանից մարդիկ են եկել, չքավորների տները գրում են: Ո՞նց թե՛ ես դրանց ըսենք, ընենք...Մեր Սհակն էլ շաշ ա, կատարը տաքացավ թե չէ, էլ լեզուն չի պահի: Գալիս են, որ խանգարեն...վերջը տեհար ինքդ: Իսկ իրանք հեռու են կանգնում...Մենք որ ներս ենք մտնում, ինքը մոտենում ա, շուշեն ջարդում: Քարով չի խփել, ձեռքի փետովը...

— Քեզ ո՞վ ասաց:

— Կոլոն, ո՞վ: Մինը շվացրեց... լսեցի՞ր:

— Հա:

— Էն Կոլոն էր: — Ուրեմն թե՛ զարթուն եմ, էլի...

— Նրա սովորեցրած խոսքերը քեզ ո՞վ ասաց, Մեթո:

— Ինքը, Սհակը... Ես որ դուրս եկա, վազի դեպի կամուրջը: Ասի՝ աչքովս տեսնեմ: Տեսա... Կոլոյի քեչեն էլ քցել էր ուսին: Սհակը պատի տակ մեկնվել էր... Ես եմ նրան տուն տարել: Մի լաց էր լինում, ո՞ր, — ու քահ-քահ ծիծաղեց: — Գոռում ա տանը՝ «ինկերներ և չքավորներ»... Գոռում ա ու կրծքին խփում:

— Զահրումար խմի թող, — զայրացած բացականչեց Մեթոյի կինը, թախտին փռելով երեսսրբիչը, որ սփռոցի տեղ էր ծառայում:

— Ես ուրիշ բան եմ ասում, էդ գլխավորը չի, — ասաց Մեթոն, երեսսրբիչի ծոպերը հարդարելով: — Նրանք խորհրդում մի մարդ ունեն, գլխի չեմ, թե ով ա:

— Ինչի՞ց գիտես, որ ունեն:

— Ինչ որոշեն, ինչ խոսան՝ էն ա նրանց ականջում:

— Քարտուղարը չլինի՞:

— Չէ՛, նրա գալուց առաջ էլ կար էդ կապակցությունը... Ես ուրիշի վրա եմ կասկածավոր:

— Ո՞ւմ:

— Հաստատ իմանամ, հետո, — այնպես ինքնավստահ ասաց նա, որ կարծես կասկածի հետք անգամ չէր կարող լինել, որ պիտի իմանա վաղ թե ուշ:

Հրանուշը թեյամանը մոտեցրեց: Ես վեր կացա գնալու:

— Մի ստաքան խմի, հետո... Հրանո՛ւշ, տես հո մարդ չի՞ երևում:

Հրանուշը բակի դռնակը բաց արեց:

— Չէ՛:

— Հենց կիմանաս թե վախից եմ էսպես... Չէ, զգուշությունը լավ բան ա: Իրանք էլ շատ հարիֆ են՝ իմանան, թե ով ա նրանց սեկրետը գողանում... Էհ, վերջը դրանց վեր ենք քցելու, համա մի քիչ չարչարում են...

Կես ժամ հետո ես գյուղխորհրդումն էի:

— Ա մարդ, էսքան ուշանալ կլինի՞: — Հանդիմանեց գյուղատնտեսը: Տես ինչքան պայմանագիր են կնքել, — թղթերի կույտը ցույց տվավ Խաչիկը:

— Դաշտումն էի...

«Կանցելարում» տեղ չկա: Իրար հրմշտկելով մոտենում են Խաչիկի սեղանին: Ծեր, ջահել, կին ու տղամարդ: Նրանք, որոնք գրվել են, դուրս չեն գալիս: Մեկն սպասում է տեսնի իր հարևանը քանի՞ լիտրի պիտի գրվի, որպեսզի հանդիմանի կամ զայրանա, եթե իրենից պակաս գրել տա, մյուսն աչքը դրել է ֆոնդի հողին, սպասում է, որ այդ մասին «առանձին» խնդրի. երրորդը՝ որովհետև դուրսը ցուրտ է, գնալու էլ տեղ չունի: Համոզում են, հանդիմանում, զայրանում, ծիծաղում:

— Պարթև Աբրահամյան, — կանչում է Խաչիկը: Լռում են. հեկեկում է մի կին՝ չորացած, մաշված... Խաչիկը ցուցակում կարդաց նրա մահացած որդու անունը, ինչպես դրված էր հողամատյանում, երբ նա էր ծխի գլուխը: Մայրը գլուխը շրջում է պատին, անձայն հեկեկում, սև գոգնոցի ծայրով աչքը սրբում: Ու շնջում է.

— Քոռանաս, աստված... Աչքդ դրան տեհա՞վ:

— Անցածն անցել է, մե՛րս... Հանգստացի՛ր, — ասում է Պողոսը:

Այս խոսքից մոր հեկեկանքը սաստկանում է: Նա էլ չի կարողանում իրեն զսպել, երեխայի նման «Պարթև» կանչելով դուրս է գնում, թողնելով ն՛ր բամբակը, ն՛ պայմանագիրը:

— Զարմանալի բան ա: Չորս տարին թամամեց, էլի անունը տալուց էսպես փլվում է, — մոմռաց մեկը:

— Դրան մոր ջիգար են ասում, է՛, — վրա բերեց մյուսը:

— Տուր ինձ նրա պայմանը, ես կտանեմ նրանց տունը, — ասում է մի երիտասարդ:

Մոտենում են երկու պառավ կին:

— Գրա ինձ, — ասում է մեկը:

— Ոչ, ընկեր Խաչիկ, դա գիղա՞ս ինչ պառա՞վ ա...

— Դրա նման բամբակը բեջարող չկա: Հերու մրցանակ ստացավ:

— Ինչքա՞ն գրեմ:

— Վաթսուն լիտր, — հանդարտ ասում է նա: Մի քանիսը զարմացած բացականչում են.

— Ա՛յ պառավ, հեկտար ու կես բամբակ կարա՞ս ցանի...

— Էս ոսկի ձեռքերով, — ասում է ու ձեռքերն իրար տալիս: Ծիծաղում են: Մաշված, մաքառված ձեռքեր են, չորացած կաշի ու ոսկոր: Ով գիտե՝ քանի՛ հազար փութ քամքակ են մշակել այդ «ոսկի» ձեռքերը:

Մյուս պառավը նրանից քիչ է վերցնում:

— Հերիք է դրան... ոտները քամոտ են... — ասում են Խաչիկի մոտ կանգնածները: Բայց պառավը մի պայման է դնում, որ իր հողը գութանով վարեն:

— Ինչի՞:

— Չեմ ուզում: Օրես դենն ինձ սազ չի էդ մաշինքերը... — Ծիծաղը վեր է ածվում հռհռոցի: Առաջին պառավը հանդիմանում է.

— Գութնվորին մի շալ լավաշ, մի դազան փլավ տաս լավ ա՞, հա՞ ...

— Էդպես ա կարգը: — Մյուսների հռհռոցը նրան այնքան չզայրացրեց, որքան առաջին պառավի այդ խոսքը: Ու ձեռքը ձեռքին խփելով ասաց.

— Բրինձն էլ իստակել հազրել եմ...քեզ ի՞նչ: — Հռհռոցը սաստկացավ:

— Պառավները կովան...Տո, կպան իրար, — կանչեց մեկը:

— Շնորհակալ եմ, — ասաց ու հեռացավ պառավը, պայմանագիրը գոտկալի տակ պահելով:

...Այսօր եռյակից գրություն ստացանք: Ժամը 12-ին տրակտորների կալոնը պիտի մտնի Քյոթանլու: Գրել են, որ աշխատանքը մյուս գյուղերում էլ հաջող է: Նորից են հիշեցնում, որ համայնական ժողովում չմոռանանք սոցիալիստական մրցության պայմանագիրը կնքելու: Պիտի գան հարևան թուրք գյուղից: Ուղարկել են և լրագրեր...Թեկուզ խրճիթն ստանում է, բայց գալու օրից թերթին չենք նայել: Եռյակից գրում են, որ շուտով կենտրոնից մեր շրջանն է գալու բանվորական բրիգադը...

Հաշվեցինք մեր աշխատանքը: Ութ գութան երեք օր է՝ վարում են...Տրակտորները բավական տեղ ցել են արել: Նրանցից միայն մեկը կեսօր չի աշխատել՝ բոլորը կոտրվելու պատճառով: Հինգ օրում 29 հեկտար վարել են:

— Նու 30 ասենք...44-ն էլ կար...74: — Եվ Խաչիկը տոկոսն է որոշում:

Հրանուշը երեկ գնաց. նա սովորում է շրջանի յոթնամյակում: Շաբաթ օրերը գալիս է, մի օր մնում, մյուս օրը վեց օրվա հաց շալակին գնում: Եթե սայլ է պատահում, նստում է: Գնում է՝ մեր եկած ճանապարհով, քամքակի դաշտերի և կանաչ արտերի միջով...Ուրախ գնաց և ափսոսաց, որ չի տեսնելու տրակտորների մուտքը Քյոթանլու:

— Եկան, եկան...

Երեխաները վազեցին առաջ: Հրապարակում խմբված ժողովուրդն առաջ շարժվեց: Երևաց առաջին «Ֆորձոնը», հետո երկրորդը, երրորդը, չորրորդը...վեց «Ֆորձոն»: Իսկ ամենից վերջը՝ ծանր «Կեյսը», նոր խոփերը վեր գցած, որ չցեխտավեն: Փրփփրթում էին տրակտորները, ու նրանց աղմուկի մեջ որոշակի կարելի էր ջոկել «Կեյսի» աղմուկը, ասես փնթփնթում էր, որ իրեն ամենից վերջն են գցել ու զայրացած պահանջում էր խոպան ու կարծր մսահող, որ ցրիվ տա, փշրի...

Ժողովը հրապարակում եղավ: Մարդիկ նստոտեցին տրակտորների վրա, հենվեցին նրա անիվներին: Ու երբ հարևան գյուղի պատգամավորներն եկան, ժողովը վերածնվեց անպաճույճ, անզարդ միտինգի:

Երեկոյան դեմ տրակտորներն անցան հրապարակով, մտան կայանի բակը:

Հողե պատերը դողում էին նրանց թափից: «Կեյսը» թևով դիպավ ավերակ պատին ու փլցրեց մի շերտ, որ խանգարում էր նրա երթը...

ՄԱՐՄԱՐԻ ՏՈՒՆ ԿԱՌՈՒՑՈՂԸ

Երբ առնում եմ գրիչը նկարագրելու իմ հանդիպումը մի պարզ կոլտնտեսականի՝ Հայրոյի հետ, որի նման հարյուր հազարներ կան մեր երկրում, — պատմելու և մեր գրույցը երբ, ինչպես ասում են, վկան երեկոյան երկինքն էր և պղտոր առուն, որ Հայրոն բաժան-բաժան արձակել էր բամբակի մարգերի վրա, — ես ահագին ջանք եմ թափում այս նկարագրության ընթացքում սեղմած պահելու ներքին երկու զսպանակ՝ լեռնացած ուրախության և արդար գովքի, որին արժանի են հողի այդ մշակները, Արարատյան դաշտի չքնաղ երեկոն, կանաչ այգիները, ծիրանագույն ամպերը և այն իմաստուն խաղաղությունը, որ իջնում է արգավանդ դաշտի վրա, փշատենու սաղարթին, թպրտացող խարույկների և հոգնած մարդկանց վրա, որոնք երգելով դաշտերից դառնում են տուն:

Ես թողել էի մեծ ճանապարհը և արտերի միջնակներով, առուի հետ գնում էի դիմացի գյուղը, որի առաջին խրճիթները նշմարվում էին ուռիների արունքից:

Առվի եզրին հանդիպեցի միջին տարիքով մի մարդու, որ կռթնել էր բահին և հետևում էր մարգերի վրա կապած ջրին:

— Վարար չե՞ս կապել ջուրը... — և կռացա նոր ծլած բամբակենիների վրա, որ դողում էին ջրի թափից:

— Էս ջուր վարար պիտի, որ հող քիչ խմի...

Ինչո՞ւ պիտի հողը ջուր քիչ խմի և ինչո՞ւ քիչ ջուր խմելու համար մարգերում ջուրը պիտի սրընթաց գնա: Գուցե նա ճշմարիտը չի ասում: Եվ իմ հարցը մոտենում է հեռվից:

— Ո՞ւմ բամբակն է:

— Մերն է, — պատասխանեց և անցավ մի ուրիշ մարզի, որի ծայրը հեռվում չէր նշմարվում:

— Կոլխոզի՞ բամբակն է...

Նրա հայացքն արտահայտեց և՛ զարմանք, և՛ հանդիմանություն, և՛ խորամանկ հեգնանք. իմ հարցն անտեղի էր:

— Մերն է, մեր կոլխոզինը...

Նա հանգիստ, ինչպես երկրորդ անգամ բացատրում են դասը, կրկնեց, որ այս սառնայի հողերը ծանր կավ են, բամբակը դեռ «մանուկ» է և եթե ջուրը լճանա, հողի երեսին կնստի ծանր կեղևը և կավի ամուր շերտը կխեղդի բամբակին: Որպես ավելորդ ապացույց, նա ասաց և այն, որ նրա կյանքի շատ տարիները «խաղացել» են հենց այդ հողերի վրա:

Հետո գրույցն առավ այս տարվա ցորեններին, նորից շուտ եկավ բամբակի վրա, անձրևների և քաղհանի շուրջը պտտվեց, ինչպես ջուրը, որ խշշալով գնում էր, պտույտ անում հողի կոշտերի շուրջը և գլուխը կախում դեպի մարզի եզրը: Երբ խոսք ընկավ աշխօրերի և աշխատանքի մասին, նա ծոցից հանեց խնամքով պահած գրքուկը, որից հայտնի էր, որ նրան անվանում են Հայրո, և Հայրոն արդեն ուներ 73 աշխօր:

— Կա՞ ձեր տանը ուրիշ աշխատող:

— Կինս է: Նրան էլ կա 29 աշխօր...Երեխաները չեն թողնում, թե չէ ավելի կառներ:

— Ինչքա՞ն պիտի ստանաք:

— Եթե անցյալ տարվա պես բերք հավաքենք, մեզ կընկնի մինչև 30 փութ: Բայց էս տարի աշխօրին ավելի կհասնի. Համ ցանքերը լավ են, համ աշխատանքը հավաստվ կանեն:

— Դու կհասցնե՞ս երեք հարյուրի:

— Ավելին:

Մկսվում է մի խոսակցություն, որ հետաքրքիր է ոչ միայն նրա համար, ով կարողանում է թվերը բազմապատկել և աշխատանքը վերածել ցորենի, բամբակի և ռուբլիների: Նրա պատասխանների մեջ կա ստույգ ճշտություն: Նրա լեզուն առաջվա պրիմիտիվ բարբառը չէ, նա արդեն գիտի նոր և դժվար բարդություններ և սովորել է նախատեսել և կշռադատել:

Կհարցնեիր առաջ հողի մարդուն, թե ինչպե՞ս են ցանքերը և ի՞նչ է ակնկալում իր վաստակի դիմաց: Նա կտարակուսեր պատասխանելու այդ ծանր հարցին: Նախ ո՞վ էս, և ինչո՞ւ էս հարցնում. ապա որտեղից իմանար, երբ դեռ հեռու է բերքահավաքը և մինչև բերքը տուն տաներ, տասը բաժին պիտի տար՝ պարտքատիրոջ, խարջ հավաքողին, «աթոռամաս», հանդապահին և հողատերին: Եվ նա խեղճության դրոշմը դեմքին երկյուղով կնայեր վերև և կասեր.

— Տեսնենք ինչպես կլինի...Եթե մի ուտելու հաց գա, փառք իրեն...եղ էլ մեր բախտը: Այ էս արտը լավ հաց կտա, թե չէ իմ հողից ի՞նչ էս հարցնում...

Իրեն հողում ամեն ինչ վատ, հարևանի հողը՝ հարուստ, իրենց գյուղը՝ աղքատ ու խեղճ, հարևան գյուղը՝ առատության աղբյուր, վերջապես իրենց երկիրը՝ ցամաք (եթե միայն նրա մտածողության հորիզոնը ավելի լայն բացվեր, քան գյուղի հողերի սահմանը), մյուս երկրները՝ դրախտ: Այսպես էր խեղճության հին լեզուն, որ կոչվում էր «ցորեն լեզու» անձանոթ մարդու հարցասիրության դեպքում, դրսից եկողին՝ անճարակ և աղերսով նկարագրելու իր վիճակը:

Հայրոն և նրա նման հարյուր հազարները յուրաքանչյուր օր գիտեն իրենց և հարևանի աշխատանքը: Մրանք տեղյակ են ոչ միայն իրենց կոլխոզի, այլև հարևան կոլխոզի դրությանը: Գիտեն և այն, որ իրենց ձեռքումն է ավելացնելու աշխատանքի օրերը և օրվա միջինը՝ ցորենով, բամբակով, խաղողով:

— Սկզբից մեր կոլխոզն էնքան չէր ամրացել, ինչքան էս վեց ամիսն ամրացավ: Զտեցինք մաքուր, ազատվեցինք լողորներից և հիմա տեսնո՞ւմ էս, արևը մայր է մտել, բայց տես դաշտերում ինչքան աշխատող կա...

— Հայրո, դու գիտե՞ս քո հին հողամասի հին սահմանները:

— Ա՛յ, — և ձեռքը մեկնում է դեպի անեզր դաշտերը:

— Խառնվե՛ց գնաց... — Ժպտում է նա: — Այ, էնտեղ մի թումբ կար, — իսկ էս չեմ կարողանում որոշել, թե ո՞րտեղ թումբ կար, — էդ թմբի տեղից մինչև հին առուն էր:

Բայց թումբը հարթել են և լցրել հին առուն:

— Ես հարցնում եմ քո շնչաբաժին հողիդ մասին, մինչև կոլխոզ մտնելդ: Ի՞նչ եկամուտ էիր ստանում...

Նա դժվարանում է պատասխանել:

— Ի՞նչ եկամուտ պիտի ստանար մի բատրակ, որ ուներ երեք անձ և ոչ տուն, ոչ կթան...Քարոտ, անմշակ հող էր: Բեջարեցի երկու տարի, սերմ ձգեցի, սերմ առա և երկու տարի էլ պիտի քրտինք թափեի, մինչև հողը դառնար պիտանի: Ինձ որտեղից էդքան ուժ:

Եվ պատմեց իր կյանքը, իր կռիվը հողի համար, մի աղքատ խրճիթի և «կթանի» համար, որ ցամաք չմնային ինքը և երեխաները:

Նա պատանի էր, երբ հեռու մի երկրից, որ անմարմին հուշ է նրա գլխում, տեղահան արված և պատերազմի արհավիրքներից սարսափած բազմության հետ գաղթեց այս անձանոթ դաշտը: Շրջեց որպես անօթևան, և հենց այդպիսի կավահող, Հայրոյի բամբակներից ոչ հեռու, գերեզման դարձավ մի ամբողջ տոհմի, որի վերջին շառավիղն էր այդ նիհար պատանին:

Հետո՝ բատրակ: Կիզիչ արև, դառնահամ ջրեր, ցամաք հաց, մի փալաս, որ նրան պաշտպանում էր և անձրևից, և գիշերային սառնությունից: Առաջը՝ մոայլ և անթափանց խավար: Թվում էր, որ վախճանը չկար այդ անուրախ կյանքի:

Սակայն բացվեց այդ առավոտը և ի՛նչ արշալույսով...

— Ես գիտեի, թե ամենաբախտավորն եմ, երբ ինձ հին առվի տակ հող հատկացրին...

Հայրոն նորից կրկնեց, թե նրա համար ինչքան դժվար էր ոտքի կանգնելը, հետո ինչպես մտավ կողեկտիվ, ինչպես երկու ամիս «փչում էր մեկ տաք, մեկ հով» և օրորվում էր ինչպես լեռան կատարի խոտը: Մտնի՞՝ չմտնի՞: Թե մի քիչ էլ ծանրանա իր բազուկների վրա և քաշված մի կողմը՝ ապրի առանձին: Այս էլ նա պատմեց ճշմարիտ խոսքերով, ինչպես եղել է՝ ցամաք, որպես նրա հին հողը:

Բայց այն, ինչ նա պատմեց խոր դառնությամբ, ամենից զարհուրելին թվաց ինձ: Եվ դեռ երկար էս նայում էի այդ պարզ և ոչ խորամանկ դեմքին, որի վրա հին խեղճության դրոշմը քերվել էր. և դառնում էին նորոգ վեհության և երկայթյա կամքի կրակները, հին «շինականի» խարխլված պատկերի միջից բարձրանում էր համայնական դաշտերի նոր մարդը:

...Ծնվեց անդրանիկ որդին: Հայրոն այն ժամանակ ապրում էր ավերակ հնձանում և դեռ չունեի ոչ հողաբաժին, և ոչ բահ: Ընտանիքը քնում էր այն փալասի վրա, որ պարզել էր տերը ծառային: Չորեքթաթ գնաց այդ մանուկը հայրական փալասի վրա և հնձանի դռնակից տեսավ լուռ մի երկինք և համր պատ հենց հնձանի առաջ և պատի ետևը՝ հեքիաթային այգի: Հետո ոտքի ելավ մանուկը և կամեցավ տեսնել այդ այգին՝ արգելանքի պատի ետևը: Եվ միայն մի անգամ մագլցեց վերև...Հետո անթացավ, մաշվեց և եղավ անգոր հասկ: Եկավ գարունը և մի առավոտ էլ չգարթնեց տղան, ինչպես բնի մեջ սառած թռչունի ձագը:

— Այնպես պատահեց, որ այդ օրը եկավ հողաչափը: Հողերը պիտի բաժանեին ըստ շնչերի...Ես շատ միտք արի և...

Եվ Հայրոն որոշում է գյուղի խորհուրդից թաքցնել որդու մահը, որ չնվազի շնչերի թիվը, և չփոքրանա այն հողը, որ հասնելու է իրեն:

— Գնում էի գյուղխորհուրդ, սպասում...Գալիս էի տուն՝ լալիս էր մայրը դեղնած դիակի վրա...

Չորս օր նա արտասվեց այն հասարակ դագաղի վրա, որ հայրը գաղտնի հյուսել էր ուռենու կլեպներից: Չորրորդ օրը նրան հող տվին, որից հետո մեռած շունչը գրանցվեց գյուղական ծխամատյանում:

— Դժվար, անմարդավայել կյանքից ընկանք էս լույս ճանապարհը...

Մենք միասին վերադարձանք գյուղը:

Հասանք նրա տնակը: Դուրս վազեցին երկու ժիր մանուկներ, ապա երևաց կինը: Ամեն ինչի վրա կար համեստության և խնամքի հետք:

Հին տան առաջ թափված էին տաշած քարեր, որոնք սպիտակին էին տալիս. կային և ուռենու գերաններ:

— Դաշտում դու ինձ հարցնում էիր, թե ի՞նչ պիտի անեմ, եթե այս տարի երեք հարյուրից ավել աշխօր ունենամ... Ես շուկա կհանեմ ավելցուկը և տուն կշինեմ, նոր տուն...

Հայրոն ինձնից հարցրեց, թե նոր տան համար և՞ ս պիտի հատկացնե՞լ բակ՝ տնամերձ բանջարանոցի համար:

— Այն ժամանակ ես կտնկեմ իմ տան չորս կողմը ծառեր, և տունս կլինի պալատ:

Ապա ոգևորվելով, թևիցս քաշեց.

— Մի տես ինչեր եմ առել նոր տան համար:

Հին, խարխլված խրճիթի մի անկյունում ես տեսա մարմարե լվացարան, մի նոր մահճակալ և երկու աթոռ: Նրանք խնամքով փաթաթված էին խսիրի մեջ:

— Էս լվացարանը իմ աշխօրով եմ առել, — միջամտեց կինը, — և պիտի պահեմ մինչև նոր տունը...

Ես հրաժեշտ տվի նրանց:

Իմ սրտում փլվեց լեռնացած ուրախությունը, և լուսնի տակ, ուռիների ստվերների մեջ, օրորվեցին վաղվա մարմարի տները, ուր խլրտում է նորոգ մարդկանց առօրյան:

Դրանից էր, որ չքնաղ թվաց և լիալուսինը արտերի վրա, Արարատյան դաշտի գիշերը, և այն ձայները, որ գալիս էին ծաղկած այգիներից:

ՄԻ ԿԻՆ ՊԱՏԳԱՄԱՎՈՐ Է

Նա կհամբուրի երեխաներին և նրանց կպատվիրի լսել տատին, ապա հրաժեշտ կտա ամուսնուն և կասի, որ «տատ, մուղայիթ մնա»: Շողոն կպատասխանի. «բա հո մենք մեռած չե՞նք...»: Հետո նրա ձեռքը կսեղմեն Հոռոմսիմը, Ջավո մայրիկը, Ոսկինարը և բրիգադի ուրիշ կանայք, որոնք նրա հետ չանաքել են ու գոգնոցով «պարարտ» են թափել և մատներով հատիկ-հատիկ հունդը թաղել են հողի մեջ:

Իսկ դուրսը՝ տան առաջ, արդեն սպասում է մեքենան... Այդ կինը՝ Թանկագինը կամ ինչպես գյուղում կոչում են՝ Թանդոն, մի անգամ ևս կնայի իր բակի ջրաքարին և, ո՞վ գիտե, էլ ուրիշ ինչեր կտեսնի նրա աչքը, ինչեր կտեսնի այդ գեղջկուհին, որ և՛ մայր է, և՛ տանտիրուհի, և՛

պատվոգրով պարգևատրված կոլտնտեսուհի, և, որն ահա իր կյանքում առաջին անգամ ճանապարհ է գնում իբրև Հայաստանի խորհուրդների համագումարի պատգամավոր:

Փողոցում ոնց որ թե հարսանիք է, և կարծես տնից դուրս են բերում հարսին, բայց չեն լալիս, ինչպես լաց են լինում հարսի հարազատները, այլ այս և այն կողմից կանչում են.

— Թանգո, մեր կոլխոզի նամուսը, հա՛...

— Ծննդակայանի հարցը չմոռանաս...

— Մեկ էլ տեսար տարան Անդրկովկաս...

— Թանգո, դե քեզ տեսնեմ, — և կոլտնտեսության նախագահը սեղմում է նրա ձեռքը: — Բարի ճանապարհ...

Նա մի անգամ էլ գրկում է իր փոքրիկ աղջկան, որին մի անգամ էս հարցրի.

— Բալիկ, մայրիկիդ հետ կերթա՞ս Երևան...

— Երթամ Երևան կորե՛մ...

Ապա մեքենան կճեղքի փողոցի ցեխը, Թանգոն ետ կնայի հեռացող գյուղին, հարևաններին և ընկերներին, որոնք դեռ նայում են ավտոյին՝ երանությամբ և կարոտով, ապա գյուղը հետզհետե կընկղմվի փոսի մեջ և միայն կերևան ամայի հնձանները, որտեղ գիշերել են բրիգադները, գիշերել է նաև ինքը՝ չանաքավոր և քաղհանավոր Թանգոն:

Կոլտնտեսության վարչության ժողովին մի կին նստած էր կիսամութ անկյունում: Երկու սև աչքեր լարված նայում էին նախագահին: Իսկ նախագահը պատճառաբանում էր գյուղում հիվանդանոց և ծննդակայան կառուցելու անհրաժեշտությունը:

Երբ նախագահը խոսքը վերջացրեց, առաջին ելույթն ունեցողը ինչ-որ դժկամեց: Նա ակնարկեց, որ իրենց համար այդպիսի կառուցումը ծանր կլինի, որ այդ շենքերը պիտի նստեն աշխօրերի վրա: Պարզ էր, որ դեմ է: Եվ ինչպես վերջինու զորեղ արգումենտը, նա հայտարարեց, որ «էդ բանը (ծննդաբերությունը) սեզոնային բան է», և ուրեմն ծննդակայանն ամբողջ տարին չի աշխատի:

Այդքանն ասաց: Ապա անկյունում նստած կինը տեղից վեր թռավ և այնպես լվաց առարկողին, այնպես ծեփեց, որ «սեզոնային բանի» վրա միամիտ հռեռացողները ցնցվեցին, կարծես նրանց հանկարծ անցկացրեցին սառը ջրվեժի տակով:

— Անոթ քեզ: Եվ դեռ բրիգադիր ես... իսկ քանի՞ կին են մեռել մեր գյուղում երեխայի վրա... Հաշիվ արե՛լ ես: Իսկ ինչո՞ւ նրանք մեռան, որովհետև բժիշկ չկար և չկար ծննդակայան: Էլ հերիք է: Ե՛վ ծննդակայանը, և՛ մտուրը մենք էնպես պիտի պահենք, ոնց մեր աչքի լույսը: Հո միայն աշխօր գցելու համար չե՞նք քրտինք թափել:

Եվ ծննդակայանի հարցը որոշվեց:

— Ո՞վ էր այդ կինը, — հարցրի նախագահին:

— Մեր Թանգոն է: Պարզևատրված հարվածային: Մեր գյուղից առաջին պատգամավորը Հայաստանի համագումարին...

Նախագահն ուրիշ շատ բան պատմեց այդ և առհասարակ կոլտնտեսության կանանց մասին: Ինձ ամենից ավելի էր հետաքրքրում այդ, որովհետև իմ հիշողության մեջ դեռ թարմ են այն առարկությունները, որ անում էին գյուղացի կանայք առաջին ձմեռը, երբ մեր երկրում բարձրացավ կոլեկտիվացման ալիքը:

«Ես իմ երեխին մտուր չեմ տա...», «կոլխոզում երեխան հորը չի ճանաչի», «մեր երեխաները ժամով հաց ուտողը չեն», «կոլխոզի երեխաներին պիտի քշեն Մոսկվա», և ի՛նչ ասես որ այն ձմեռ կանանց բերանով չէր քարոզում դասակարգային թշնամին:

Ներսեմ մտնում այդ հին տան շեմքով:

Ամեն ինչ ծանոթ է, ամեն ինչ հին է. ջրի սև քարը՝ հենակների վրա, հավաքունը՝ կավե մի փոքրիկ խրճիթ առանց լուսամուտի, տան դուռը, որի ունկը շողում է ինչպես օնիքս մարմար, — այնքան ձեռքեր բռնել են այդ ունկից, և դուռը երգելով բացվել է:

Արտաքինից ոչինչ չի փոխվել: Նորը ներսն է, տանը: Եվ այդ նորը վկայում է ոչ միայն այն, որ կոլտնտեսականները գնում են ունևոր կյանքի ուղիով, այլ և այն, որ նրանցից ոմանք արդեն սովորել են «մաքուր նստել»: Տուն կա, որտեղ գուցե միայն թախտն է հին, նաև կարպետը. մնացածը՝ մահճակալները, սեղանը, աթոռները, պատեֆոնը, պահարանները, մինչև պատառաքաղն ու ափսեները նոր են, բայց այդ ամենը դարսված են անկարգ, և կոլտնտեսականը, որ հագնում է և՛ կոշիկ, և՛ կրկնակոշիկ, դեռ չի սովորել կրկնակոշիկները նախասենյակում հանել ու տուն է մտնում ցեխոտ ոտքերով և գուցե դեռ անվա նստում է ճաշի, ինչպես երբեմն:

Բայց այս տանն ամեն ինչ մաքուր էր. ունեին կախարան վերարկուների համար, և սեղանի վրա դրված էր մոխրամանը: Ուրախ վառվում էր թիթեյա վառարանը, և երկու փոքրիկ աղջիկ՝ մաքուր լվացված և մաքուր շորերով, նստել էին վառարանի մոտ: Նրանցից մեկն այն չար աղջիկն էր, որ ասում էր.

— Երթամ Երևան կորե՛մ...

Նա բերում է երեք տետրակ՝ իր, քրոջ և մոր: Թանգոն ժպտում է, երբ թերթում եմ իր տետրը: Չարմանալի նման են այդ գրերն աշխատանքի մեջ մաշված նրա ոսկրոտ մատներին: Նա պատմում է, թե ինչ դժվարությամբ սովորեց գրել: Պատմում է և անդադար, ինչպես բաց թողած մեքենա, աշխատում է. մեկ վառարանին է մոտենում, մեկ՝ պահարանին, աչքը նկատում է ինչ-որ թերի, և կողքով անցնելով շտկում է սփռոցի ծայրը:

— Երեկ լավ ծեփեցիր, Թանգո...

— Ախր մի անհատ ասեր, էլի ցավ չէր. ասողը բրիգադիր էր...

Հետզհետե հավաքվում են կանայք՝ Շողոմ, Հոռոմսիմը, հետո Ջավո մայրիկը և ուրիշներ:

— Ջավո մայրիկ, ինչո՞ւ Թանգոյին ընտրեցին պատգամավոր...

— Առաջաքաշ է, դրա համար: Դու Թանգոյին դաշտում տեսնեիր. կրակ էր, կրակ: Էնքան բամբակ որ տվել ենք, էս մատներն են տվել: Կարկուտը որ ջարդեց բամբակը, թողեց չոփը. առավոտը տեսնեմ՝ ՄՏ կայանի Խաչիկը մեր հանդը կանգնած: Ասի Խաչիկ, ինչո՞ւ էս ձեռքդ ծոցդ դրել. թե հապա, Ջավո մայրիկ, ի՞նչ անեմ, պլանը ծովեց, էս կարկուտը քանդեց մեզ: Ասի Խաչիկ, դու հոգս մի արա. էս հողից քեզ էնքան բամբակ տանք, որ մեջը լողաս: Դու միայն «պարարտ» հասցրու: Թե՛ ճի՞շտ էս ասում մայրիկ. ասի՝ Ջավոն սուտ չի ասի:

— Ասում էս Թանգոյին ինչու համար ընտրեցին... Գիշեր-ցերեկ հանդումն էր. մենք բոլորս քուն չունեինք, մինչև կանաչեց բամբակը: Բամբակը տվինք, համա Խաչիկը չի ուղարկել ինձ խոստացած մինթանան...

— Բոլորդ եք աշխատել, հապա ինչո՞ւ Թանգոյին ընտրեցին պատգամավոր: Թող քեզ ընտրեին, Ջավո մայրիկ...

— Հո միայն բամբակը չի՞, — խոսքին խառնվում է մի տարիքավոր կին, — Թանգոն առաջին կինն էր, որ հենց էն գլխից մտավ կոլեկտիվ և մինչև վերջ անսասան մնաց:

— Իսկ դո՞ւ:

— Ե՛ս, — և բարձրանում է այնպիսի զվարթ ծիծաղ, որ մատնում է, թե իմ հարցը դեմ առավ մի «փակ» պատմության:

Եվ նույն ծիծաղով նրանք բաց են անում այդ փակ դուռը, և հենց ինքը՝ այդ տարիքով կինը, սկսում է պատմել:

Բանից դուրս եկավ, որ դեմ առ դեմ նստած է հենց այն կինը, որը համատարածի օրերին «խմբապետ» էր ու քաշում էր եկեղեցու զանգերը և արդեն պատրաստել էր նավթը՝ հրդեհելու առաջին հիմնադիրների տները:

— Թանգոյի տունը կա՞ր ցուցակիդ մեջ...

— Կար, բա չկա՞ր, — և կինը մոկտում է, խնդրում է, որ այլևս չհիշվի այն տարին: Նա վաղուց է կոլեկտիվի մեջ, աշխատում է ազնիվ, համայնական աշխատանքի բովում սրբելով հնի ժանգը:

— Ասում էս ինչու Թանգոյին ենք ընտրել: Էն խառն օրերի՛ն դու տեսնեիր նրան: Կրակ էր կտրել: Թանգոն չլինեք, ոչ մի կին չէր մնա կոլխոզում:

Իմ սրտում էս արդեն թեր եմ քվեարկել Թանգոյին, և մտքիս մեջ նորից զարթնում է այն առաջին ձմեռը:

— Մայրիկ, — դառնում եմ տարիքավոր կնոջը, — երեխաները հիմա ո՞նց են դեպի մտուրը...

— Մտորը...Ես մի թոռ ունեմ, որ հենց նեղանում է թե չէ, ասում է՝ շորերս տվեք, գնում եմ մտոր: Էնտեղ լավ է, ասում է, երգ կա, խաղալիք կա, քաղցր թեյ կա...Էն մեկելն էլ, — և դառնում է հարևանուհիներին, որոնք գիտեն, թե ո՞վ է «Էնմեկելը», — երեկ թե՛ տատի, ես գնում եմ մանկապարտեզ. վարժուհի պիտի դառնամ, հետո մի վարժապետ պիտի առնեմ, ձեր տնից գնամ...Էդպես է մտորը: Մեր տներից լավ է...

Ինձ հետաքրքրում են կնոջ դիրքը և իրավունքները կոլտնտեսության մեջ: Հիմա նա ինքնուրույն աշխատող է, և նրա աշխօրերը գրանցվում են առանձին: Կանայք պատմում են, որ դեպքեր կան, երբ կինը տղամարդուց ավելի շատ աշխօր է «քցում»: Եվ պատահել է, որ կինը բաժանվել է ամուսնուց հենց միայն նրա համար, որ վերջինս քիչ աշխօր ունի:

Թանգոյի տանը պատմեցին հետևյալը. մի կին, որ աշխօրի պատճառով բաժանվել էր ամուսնուց, «թասիբի» է բերում վերջինիս, և երբ ամուսինը ևս սկսում է լավ աշխատել, նրանք նորից միանում են մի ընտանիքի մեջ:

Երեխաները շատ են հետաքրքրվում ծնողների աշխատանքով. երբեմն նրանք մտնում են գրասենյակ և հաշվապահից տեղեկանում են, թե ո՞վ շատ աշխօր ունի՝ հա՞յրը, թե մայրը: Ինձ պատմեցին մի փոքրիկ տղայի մասին, որը տանը սարքել էր կարմիր և սև տախտակ: Եվ ամեն օր տղան հորը բարձրացնում էր սև տախտակին: Այդ համառ երեխան հորը «հալածում» է այնքան, մինչև մի օր հորը հաջողվում է կնոջ հետ միասին դրվել կարմիր տախտակին:

Բայց և այնպես դեռ կան կնոջն այպանելու դեպքեր: Պատահում է, որ կանայք գիշերով գնում են դաշտ, և մի ոմն բամբասում է կոլտնտեսուհուն, նրա մասին ասելով անառակ խոսք: Դեռ չի հավվել արհամարհանքը դեպի կինն իբրև լավ աշխատողի: Իսկ ինչքա՛ն եռանդ ունեն կոլտնտեսության կանայք՝ դառնալու և՛ հաշվապահ, և՛ բրիգադիր, և՛ դաշտավար:

— Հիմա ապրելը հեշտացավ: Մեր սիրտը խաղաղվեց...Ուրախությունով ենք աշխատում, և մեր աչքին աշխատանքը հեշտ է երևում: Մնաց որ սովորենք ապրելու ձևը, — և Ոսկինարը, ոսկի մի մայր, բարակ ձայնով խոսում է, կարծես երգ է երգում, այնպես քաղցր ծոր է տալիս նա բռները, — մնաց որ լավ տներ շինենք, տները լցնենք ուրախությունով...Ես ապրեմ էնքան, մինչև տեսնեմ նոր տները, բոլորը նոր: Էլ չլինեն էս քար ու քանդ տները, էս աժդահա պատերը, էս ցեխոտ հայաթները, թոնրի ծուխը, էս սևացած օձորքը...Առաջներում, որ աղջիկ էինք մարդու տալիս, մեկը պատճառ էր լինում. մեր լեզվով նրան ասում էինք սաբաբ: Եթե աղջիկը վատ տեղ էր ընկնում, սաբաբին նզովում էինք. եթե լավ տուն էր՝ օրհնանք էր, որ թափում էինք նրա գլխին: Հիմա մենք օրհնում ենք էս կոլեկտիվի սաբաբին...

— Ո՞վ է սաբաբը, մայրիկ:

— Հրեն է,— և մատը մեկնում է դեպի պատը:

Կարծես այս խոսքերը լսեց և ընկ. ՄՍՄԼԻՆԸ: Լսեց և ժպտում է նկարի միջից, ժպտում է բարի և իմաստուն ժպիտով:

* * *

Համագումարի դահլիճում մի կին պատգամավոր ուշադիր լսում է:

Նա մայր է, նա աշխատավորուհի է և ահա եկել է օրենքներ սահմանելու: Նրա դեմքի մկանները ձգվում են. նա լսում է և անձանոթ բառեր, լարում է միտքը, որ բոլորը հասկանա, որովհետև վերադարձին նրան հարցնելու են Ոսկինարը, Ջավո մայրիկը, Երջոն և հարյուր Հոռոմսիմ: Նրա ոսկրոտ մատները դողդողալով գծում են բառեր և խոսքեր. բլկնտոի էջերի վրա գյուղից նա բերել է մի քանի բառեր՝ «ծննդակայան», «մոտորաղացի հարցը», «լույսի մասին»:

Երբեմն նրա աչքերի առաջ փեղկվում է բեմը... Ահա իրենց փողոցը՝ իր հարազատները, նրանց ժպիտը և նախագահի վերջին պատվերը.

— Քեզ տեսնեմ, Թանգո...

Հետո նա դուրս է գալիս, շրջում է միջանցքներում: Լսում է ձայներ քաղաքներից ու հանքերից, գործարաններից և դաշտերից. այդ ամենը ձուլվում է, ինչպես որոտացող, նա հզորանում է, և գեղջուկ բարբառով մի պատգամավոր կին խոսում է գյուղերի մասին...

Հազարներ ու հարյուր հազարներ հիմա ժպտում են ինչպես առաջնորդը՝ բարի և իմաստուն ժպիտով:

ԽՈՍՈՒՄ ԵՆ ՋԱՎՈՅԻ ԲՆԱԿԱՐԱՆԻՑ

1

Ասում եմ՝ պարզ գրեմ և նույնիսկ գորշ, անզարդ և անպաճույճ, թեև հիշում եմ այն գիշերը, ձյունը, որ աստղալույս էր մաղում քնած խրճիթների վրա, համր պատերը խարույկի բոցերից կարմրած, պարողների երկար ստվերները և այն սև ծուխը, որ գունդ-գունդ բարձրանում էր և դժվար էր հալվում, որովհետև չոր տերևների ծուխ չէր, ոչ էլ ցախ էին վառել, ոչ արքատ, որ այրվում է յուղոտ փայլով, այլ վառել էին... և հենց այստեղ կորչում է ձյունը, աստղալույսը, մնում է միայն խարույկը, որից դժվարությամբ էր անջատվում սև ծուխը: Կրակը ծանր էր վառվում, որովհետև այրվում էին հին խաիրներ, լաթ, փալասներ, այրվում էր դարավոր կեղտը, խեղճությունը, որ քե՛զ, Արարատյան չքնաղ դաշտ, դարձրել էր դառնության հովիտ:

Ջավոն այրում էր տնամեջը, Ջավոյի «տունն» էր այրվում, — ինչպես բղավում էին դեպի խարույկը վազող գյուղացիները, իսկ մեկը երկաթե շամփուրով խառնում էր կրակը, այրվող լաթերը թոցնում էր վեր և ձյունի հետ կայծեր էին մաղում գյուղի վրա:

Ո՞վ է Ջավոն և ինչո՞ւ էր խարույկ վառել, ինչո՞ւ էր և՛ տխուր, և՛ զայրացած, և՛ ուրախ այնքան, որ պարում էր խարույկի շուրջը, պարում էր երգելով, և նրա հետ պարում էին նրա նմանները...

Ջավոն չքավոր էր: Էր՝ և ուզում էս այս այրող բառի վրայով անցնել հեշտ, ինչպես պարողները թռչում էին խարույկի վրայով, ուզում էս, որ այդ մոռացված բառ դառնա և չքանա, ինչպես այն ծուխը, որ այնքան դժվար հեռանում էր Ջավոյի այրվող հնից: Չքավոր էր, — և պատկերացնում ենք մի խարխուլ տուն, մի այրի կին, որ կթան չուներ, չուներ այգի, հաց, լծկան և ուներ «մի տուն լիքը սոված մանուկներ», երկու հոգնած ձեռքեր, մատները՝ մեռած-հողագույն, որովհետև տասը, քսան և երեսուն տարի այդ մատներն ուրիշի համար քաղհանել են, մանել, լվացել և հաց են եփել: Կարելի է նկարագրել խավար գիշերին նրա ցուրտ օջախը, ճրագը՝ մի աչք, որ ահա հավիտյան կփակվի, և ճախարակի առաջ այդ կինը երգում է այն, որ կոչվում էր «հայ ժողովրդական երգ»: Ընթերցողը կարող է պատկերացնել և ավելին, բայց նա պետք է մտներ Ջավոյի տունը, որպեսզի տեսներ, թե հնից ի՞նչ ահավոր չքավորություն էինք ժառանգել:

Կարծես քիչ էր, որ տան հատակը հող էր, այլև, — տունը գետնափոր էր. հերիք չէր, որ դռնակը նեղ էր, այլև ներս մտնելուց պետք է կռանայիր և կիսամթնում դեռ պիտի տրորեիր աչքերդ, մինչև թոնրածխի և ինչ-որ գաղջ բորբոսնահոտի մեջ տեսնեիր պատերը, ապա «կահ-կարասին» — ամեն ինչ հողի գույն, մաշված և կարկատած: Այդ տների մասին էին ասում, թե՛ վառես, խանձահոտ չի գա...

Աշնան մի ցուրտ օր մտա Ջավոյի տունը: Նրա մասին պատմել էին, որ համատարածի ձմեռը «խչմար է վերցրել», — մի արտահայտություն, որով դաշտի գյուղերում այժմ հեզնում են այն ձմեռը կոլեկտիվն այպանողներին: Նաև հետաքրքիր էր տեսնել չքավորությունը «դասական վիճակում»:

Որովհետև աթոռ չկար և ոչ էլ նստարան կար, — մնում էր տեղավորվել թոնրի պռունկին՝ խսիրի վրա և ոտքերը կախել թոնրի մեջ:

Երկար կլինի պատմել մեր զրույցը: Ջավոն շատ բան պատմեց և՛ հնից, և՛ նորից, — բայց ամենից խոր իմ հիշողության մեջ տպավորվեց նրա պատասխանն իմ հարցին.

— Ջավո, կառավարությունը, որ քեզ ասի ինչ ուզես կտանք՝ ի՞նչ կուզես...

— Մի շքած, սարքած օթախ՝ բարձր բակնունով...Էլ գատ չեմ ուզի...Ինձ թող նոր օթախից տանեն թաղեն:

Բաց դռնից նայում էի դուրս: Նայում էի այն «հորիզոնին», որ երևում էր Ջավոյի տան ներսից, և նույնն էր երևում տան բակից. հարևանի խուլ պատը, — ուրիշ ոչինչ չէր երևում: Մի մեռած պատ հիսուն տարի փակել է նրա հորիզոնը: Ես մտաբերում էին Լոնդոնի այն բանվորուհուն, որին հարցրել են, թե որտեղ է Անգլիան և նա պատասխանել է. «...Ենթադրում եմ, որ այդպիսի երկիր երևի գոյություն ունի, բայց մինչև այժմ դրա մասին ոչինչ չեմ լսել...»:

Եվ ինչի՞ մասին կարելի է լսել, եթե հիսուն տարի ապրես այդ տանը, աչքերիդ առաջ նույն պատը, ուսերիդ վրա՝ նույն հոգսը...

Դեռ այն ցուրտ աշունքին, երբ թոնրի առաջ Ջավոն պատմում էր իր կյանքը, նրա խոր հառաչի հետ դուրս թռան նաև հետևյալ բառերը.

— Նոր օթախ որ ունեցա, պիտի վառեմ, մոխիր անեմ էս գնդանը...

Ճշմարիտ, որ տուն չէր, այլ խավար գնդան էր, բայց ճշմարիտ էր նրա ցանկությունը՝ մոխիր անել և քամուն տալ հենց, օրինակ, այն խսիրը, որ փոված էր թոնրի պռունկին և որի վրա նստել էինք ես և ինքը: Ճշմարիտ ցանկություն էր այդ, թե դառնության ճիչ:

Այս նոյեմբերի 24-ին Արշալույս գյուղում Ջավոն խարույկ էր վառել:

Արդեն գիշեր էր, և կրակի լույսով կարմրավուն էին երևում հին տան պատերը և այն պատը, որ հիսուն տարի նրա տան առաջը փակել էր, և չէին երևում ո՛չ լեռները, ո՛չ լայն դաշտը, այլ միայն երևում էր երկնքի մի պատառը, ինչպես բանտի պատուհանից:

— Ջավո մայրիկ, էս ի՞նչ էր, — և մեկը շամփուրով կրակից հանում է մի այրվող փալաս:

— Էն իմ բարձի երեսն էր...

— Ջավո, հապա է՛ս ինչ էր, — և բարձրացնում է նոր լաթ, ասելով, — ինչքան էլ ծանր է...

— Վրան հազար կարկատան կա...

— Ջավո, սրա վրա կակո՞ւղ էիր քնում, — և մի ուրիշը ոտքով դեպի կրակն է հրում թաղիքի կտորը:

— Մեջը հազար լու կար, — և բարձր ծիծաղում են. մեկը ձեռքի ճրագից նավթ է թափում մի հնամաշ գլխարկի վրա, որ Ջավոն հանում է պատի ճեղքից:

— Հարույթի փոստը, Հարույթի փոստը...

— Քսան տարի գլխին էր: Ինքը մեռավ, սա մնաց, — և հնամաշ գլխարկը նետում են կրակի մեջ:

Մի ուրիշը վերցնում է կավե կոծկած պտուկը, — բայց Ջավոն խլում է նրա ձեռքից, ինքն է ուզում փշրել, զարկում է գետնով, պտուկը չի ջարդվում:

— Հին է, երեսը պինդ է, — և երկրորդն է զարկում, բայց դարձյալ չի կոտրվում պտուկը, որ ով գիտի քանի սերունդի ձեռք է մաշել, եղել է օջախի «հարստությունը», ճաքել է՝ կոծկել են, ջուր են կրել, վարժվել են այնպես, որ այդ չնչին իրը դարձել է տան հարազատը:

Երրորդ անգամ պտուկը Ջավոյի որդին է առնում, մոտենում է սալ քարին, բարձրացնում և այնպես թափով է զարկում, որ փշուր-փշուր զրնգում են բեկորները:

— Ջարդի՛, իմ ջիգարը վառեց, — ասում է Ջավոն: Մյուսները ծիծաղում են, բայց Ջավոյի դեմքը մռայլվում է: Նա մտազբաղ է. կարծես մի բան է հիշում, մտքով այստեղ չի, — նայում է

խարույկին, բայց հիշողության մեջ ուրիշ կրակներ են...ծեծե՞լ են նրան, երբ Ջավոն հարս էր և կավե պտուկի ունկը դեռ մնում էր, — լա՞ց է եղել, — մի ինչ-որ ծանր հիշողություն փշրվում է նրա հոգու մեջ:

Կանչում են, թե՛ Ջավո՛ւ, թող գերանները վառենք: Իսկ գերանները՝ ծուռ, որդնակեր, — դողում են, երբ պարողների դոփյունից գետինը թնդում է:

— Չմեռս հապա ի՞նչ պիտի վառեմ...

— Ջավո, պիտի վառե՞ս բոլորը...

— Հապա ի՞նչ. առաջ-առաջ էս դուռը պիտի վառեմ, — և դուռը խուլ ճոնչում է, դուռը երգում է գուցե վերջին անգամ:

Ինչ-որ բան է կատարվում Ջավոյի հետ. նա մերթ ինքը երգում և պարում է և նրա երկար ստվերը թրթռում է պատերի վրա, մերթ պարողների շարքից դուրս է գալիս և ձեռքերը կրծքին ծալած նայում է կրակին: Նայում է դառն կսկիծով. կարծես ուզում է հիշողության մեջ տպավորել պատկերն այն աղքատ իրերի, որ նրա տունն էր, «տնամեջը», նրա անբաժան ընկերը հիսուն տարի:

Նրա հոգու մեջ հրդեհվում էր մի ուրիշ խարույկ. սև ծխի նման բարդ-բարդ հեռանում էր կարիքը, քաղցի ահը. Այրվում էր կեղտը, հոգսը, վախը, և բոցերի մեջ թրծվում էր նորոգ ոգին:

— Ախ իմ կորած հիսուն տարի...

— Ջավո մայրիկ, կգա՞ս, թաքուն լա՞ց կլինես օջախիդ վրա:

— Սև մնա:

— Էլ ինչ սև մնա, որ ահա մոխիրը քամուն տվիր...

3

Երթը հին տնից դեպի նորը նման էր հարսանիքի:

Ջավոն կարծես նորահարս էր, որին տանում էին լապտերների լույսով և ցնծության աղաղակներով: Կարծես հիսուն տարի գետնափոր գնդանում Ջավոն շղթայված էր անուրախ կյանքի այունին, և ահա փշրել են դուռը, այրել են հին գնդանը և նրան տանում են:

— Ջավո՛ւ, հիմա քեզ մի մարդ է պետք, — կատակում է մի ընկեր, որին նույնպես թվում է, թե Ջավոն նորահարս է:

— Օխտը աշխօրով մի մարդ կառնեմ...

— Էդ ի՞նչ էժան է մարդը, Ջավո:

— Մարդ կա, որ մի աշխօր էլ չարժի, գիտե՞ս,,

— Մարդը թանկ է, կնիկն է էժան:

— Հիմա կնիկ չկա, ականջներիդ բամբակը հանիր...հիմա կնիկ չկա, հասկացա՞ր, — և Ջավոն մի քանի անգամ է կրկնում այդ խոսքը: Ուզում է ասել, որ հիմա չկա անխոս, խեղճ, վիզը ծռած գեղջկուհին, որ «կնիկ» էր, որ ձայն չուներ և ճնշված, արհամարհված «կինարմատ» էր:

Մտնում ենք Ջավոյի նոր տունը: Մտնում ենք, բայց չենք կռանում և չենք իջնում գետնի խորքը, այլ նոր սանդուղքով բարձրանում ենք պատշգամբը: Ջավոն սանդուղքի գլխից կանչում է բազմության.

— Այ դուք բարով, հազար բարով եկաք...

Ահա սրահը, նոր սենյակը՝ Ջավոյի երազը: Ձույզ լուսամուտները նայում են փողոցի վրա: Պատերը նոր են սպիտակացրել, և սենյակում դեռ մնում է գաջի թաց հոտը: Իրերը նոր են՝ վառարանը, սեղանը, մահճակալը: Ջավոն մոտենում է վառարանին:

— Շնորհավոր, Ջավո մայրիկ...կարա՞ս վառես:

— Նստեք, հաց բերեմ, գինի բերեմ...Շեն մնա իմ հարյուր ութսուն աշխօրը...

Նոր տունը Ջավոն նվեր է ստացել: Նրան նվիրել է կոլեկտիվը՝ անձնուրաց աշխատանքի համար: Այստեղ առաջ կոլեկտիվի գրասենյակն էր:

— Ջավո, զանգ տուր Երևան:

— Ես կշվարեմ...Ձանգ տամ ի՞նչ ասեմ:

— Ասա՛ խոսում են Ջավոյի բնակարանից...

Եվ այդ խոսքով ասվում է ամեն ինչ:

Խոսում են Ջավոյի բնակարանից...Ի՞նչ պիտի ասեին երեք տարի առաջ, և ի՞նչ բնակարան կար, և ինչպե՞ս պիտի խոսեր, վերջապես ո՞վ էր Ջավոն, ո՞վ գիտեր նրան: Նրա բնակարանում հառաչում էին, այնտեղ ցուրտ էր, խավար էր, Ջավոյի տանը մրսում էին:

Խոսում են Ջավոյի բնակարանից...Եթե հնար լիներ այդ գիշեր նրա հեռախոսը միացնելու լայնահաղորդ կենտրոնին, կմոտենար ինքը՝ Ջավոն, և ուրախ ձայնով ամբողջ աշխարհին կասեր.

— Ես եմ խոսում, Ջավոն...Մենք ենք տվել բամբակի ամենաբարձր բերքը Հայաստանում...Ես գոհ եմ, ես հարուստ եմ, և եթե հարյուր մարդ գա, առատ սեղան բաց կանեմ և կասեմ բարով, հազար բարով եկաք իմ նոր տունը:

Ապա կհնչեն տանը հավաքված բազմության ուրախ աղմուկը, ծիծաղը, նրանց հանաքները, նրանց երգերը: Եվ բարձրաձայն կլսվի Ջավոյի կանչը սանդուղքի գլխից, երբ լապտերը ձեռքին ընդունում էր առաջին հյուրերին:

— Շեն մնա Ստալինը, — էս ամենը նա տվեց...

Նրա պատշգամբից աստղալույսով երևում էր դաշտը մինչև հեռվի ձյունոտ լեռները: Այլևս չկար համր պատը, խեղճության խավար պատը: Այստեղից Ջավոյի աչքերը կտեսնեն ընդարձակ հորիզոն, մինչև անեզր հեռուն:

Այդ էի մտածում նաև այն պարզ և համեստ մարդկանց մասին, որոնք կոչվում են ռայոնի ընկերներ: Նրանցից երկուսը ներկա էին՝ խարույկից մինչև նոր տունը, և Ջավոն նրանց նստեցրեց սեղանի գլխավերևը: Նրանք քաշվել էին մի կողմ, երբ ահագին կանչերով գյուղացիները բորբոքում էին Ջավոյի խարույկը, պարում էին կանայք, պարում էր և Ջավոն: Նրանցից մեկը Ջավոյին հանդարտ սովորեցնում էր, թե ինչպես օգտվել հեռախոսից: Սովորեցնում էր նույն համառ համբերությամբ, ինչպես համոզել էր, որ «խչմար անելով» Ջավոն դեռ երկար կմնար գետնահարկ նկուղում, — սովորեցրել էր, որ համայնական քրտնաջան աշխատանքը բերում է երջանկություն աշխատավորին:

Նրանք առաջինը բարձրացան նոր տան սանդուղքով: Նրանց հետքերով բարձրացան երեկվա գյուղացիները՝ Արշալույսի կոլտնտեսության այսօրվա հերոսները: Եվ նոր տանը նրանց առաջին խոսքը եղավ զարնան ցանքի և նոր բերքի մասին:

Մի անհաղթ բանակ, երկաթե մարդկանց մի նոր ցեղ, գետնի խավարից հանել է աղքատ և ոտնահարված մարդուն, առաջնորդում է անդուլ և անկանգ, բարձրացնում է վեր և ինչքան բարձրանում, այնքան հզորանում է թափը, այնքան պայծառ է շողշողում մեր վազը: